

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ ANABİLİM DALI

YÜKSEK LİSANS TEZİ

ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN KELÂM
DÜŞÜNCESİNDE YENİLİK

Muhammed Fatih EREN
2501171280

DANIŞMAN
Doç. Dr. Rıdvan ÖZDİNÇ

İstanbul-2021

ÖZ

ÖMER NASUHİ BİLMEN'İN KELÂM DÜŞÜNCESİNDE YENİLİK

MUHAMMED FATİH EREN

Cumhuriyet'e geçiş dönemine tanıklık etmiş ve bu dönemde önemli görevlerde bulunmuş olan Ömer Nasuhi Bilmen, başta İslâm hukûku olmak üzere, tefsîr, hadis, kelâm gibi muhtelif alanlara yönelik eserler kaleme almış çok yönlü alimlerimizdendir. Ömer Nasuhi, Yeni İlm-i Kelâm alanına dâir eser ve makaleler kaleme alan dönemin önemli isimlerindendir. Bu çalışmada, Bilmen'in Yeni İlm-i Kelâm meselelerinden hangilerini, nasıl ve ne düzeyde ele aldığı ortaya koyulmaktadır. Bunun yanı sıra yaşadığı dönem itibariyle hem batıda hem de İslâm dünyasında gündem olan tartışmalı konulara, yeni dinî akımlara ve İslâmiyet'e dâir ileri sürülen iddia ve eleştirilere karşı ortaya koyduğu tavır, niteliği ve yöntemi itibariyle ele alınmaktadır. Aynı zamanda Yeni İlm-i Kelâm meseleleriyle ilgilenen dönemin muhtelif âlimlerinin görüşlerine değinilerek Bilmen'in söz konusu görüşleri ile mukâyese edilmektedir.

Giriş bölümünde Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı, ilmî kişiliği ve eserleri ele alınmakta, yaşadığı dönemin sosyo-politik durumunu ortaya koyması açısından bazı anekdotlara yer verilmektedir. Birinci bölümde ise klasik kelâm konuları çerçevesinde yenilik fikrine nasıl baktığı; ilâhiyat, nübüvvet ve âhiret meseleleri bağlamında ortaya koyulmaktadır. İkinci bölümde ise Yeni İlm-i Kelâm dönemi meselelerine yaklaşımı ve söz konusu meseleleri ele alış şekli değerlendirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, Yeni İlm-i Kelâm, Ömer Nasuhi Bilmen, Ruh, İsbât-ı Vâcib.

ABSTRACT

REFORM İN ÖMER NASUHİ BİLMEN'S KALAM THOUGHT

MUHAMMED FATİH EREN

Ömer Nasuhi Bilmen, a recent era scholar who witnessed the transition period to the Republic and held important positions during this period, wrote works on various fields, notably Islamic law. Ömer Nasuhi Bilmen is one of the significant scholars of the period who wrote works and articles on the New Ilm al-Kalam field. In this study, which of the New Ilm al-Kalam issues, how and what extent Bilmen dealt with them is revealed. Besides, the attitude he has put forward against the controversial issues, new religious movements, and the claims and criticisms made against Islam, which have been on the agenda both in the West and in the Islamic world, are discussed in respect of quality and method. At the same time, the views of various scholars of the period who dealt with the New Ilm al-Kalam issues were mentioned and compared with the comments of Bilmen.

In the introduction part, the life of Ömer Nasuhi Bilmen, his scientific personality, and works are discussed, and some anecdotes are included in terms of revealing the sociopolitical situation of the period he lived. In the first part, his perspective on the idea of reform within the framework of classical theological subjects is presented in the context of theology, prophethood, and the hereafter. In the second part, his approach to the issues of the New Ilm al-Kalam period and the way he deals with these issues are evaluated.

Keywords: Kalam, New Ilm al-Kalam, Ömer Nasuhi Bilmen, Soul, Proof for the Existence of God.

ÖNSÖZ

Batı'da gerçekleşen reform hareketini takip eden sanayi devrimiyle birlikte bilim ve teknoloji alanındaki ilerleme, İslâm toplumlarını terakki kavramıyla muhatap kılmıştır. Osmanlı coğrafyasında ise Tanzimat Fermanı ile başlayan değişim süreci toplumu ilgilendiren her alanda tezâhür etmiş, bilimsel gelişmelerin karşısında din olgusu sorgulanır bir hale gelmiştir. Özellikle Batı'da eğitim alan aydınların taşıdığı güncel tartışmalar siyasî gündemleri dahi etkilemiştir. Dine dâir farklı yaklaşımlar, yeni dinî akımlar, kadın hakları, dinsizlik tartışmaları, materyalizm ve Darwinizm gibi konular Osmanlı'nın son dönemlerinde yoğun bir şekilde ele alınmıştır.

İslâm toplumunun geri kalmışlığının nedenleri üzerine inşa edilen söz konusu tartışmalar neticesinde tecdit fikri, yegâne çıkış yolu olarak görülmüştür. Bu yenilik arayışları özellikle eğitim alanında tezâhür etmiş, devrin ihtiyaçları göz önünde bulundurularak yeni yaklaşımlar ortaya koyulmuştur. Bununla birlikte İslâm dininin ilke ve esaslarını doğru bir şekilde îzah ederek insanları bâtil düşünce akımlarından muhafaza etmek önemli bir vazîfe olarak addedilmiştir.

Yenilik teşebbüsleri bağlamında İslâm coğrafyasının muhtelif bölgelerinde öncü isimler ortaya çıkmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen bu isimlerden bir tanesidir. Ömer Nasuhi Bilmen, klasik Osmanlı medreselerinde eğitim alarak İslâm hukûku alanında ihtisas yapmış, tefsîr, hadis, kelâm gibi diğer İslâmî ilimler alanlarına yönelik önemli eserler kaleme almıştır. Diyanet İşleri Başkanlığı gibi stratejik bir görevi yürütmüş, dönemin hararetle tartışılan meselelerine yakînen şahitlik etmiştir. Öğretim hayatı boyunca insanlara İslâm'ın temel esas ve hükümlerini doğru ve anlaşılır bir şekilde aktarmak için çabalamış, kaleme aldığı eserlerle toplumun çok büyük bir bölümüne hitap etmiştir. Dönemin tartışmalarına kayıtsız kalmamış, özellikle dinsizlik cereyanları bağlamında meyledilen felsefî ve dinî akımlara yönelik eleştirilerde bulunmuştur.

Bu çalışmanın yöntemi olarak Osmanlı'nın son dönem ulemâ ve mütefekkirlerinin Yeni İlm-i Kelâm literatürüne kazandırdıkları eserler incelenmiş, Ömer Nasuhi Bilmen'in (ö.1883/1971) yaklaşımları dönemin önemli isimlerinden İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1869/1946) ve Abdullatif Harputi (ö. 1842/1916) ile mukâyese edilerek farklılıklar ortaya konmaya çalışılmıştır.

Çalışmamızın kaynakları hususunda özellikle dönemin muhtelif mecmua, gazete ve eserleri mümkün olduğu kadarıyla taranmış, meselelerle ilgili farklı bakış açılarıyla kıyaslamalar yapılmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen'in başta *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* olmak üzere kaleme aldığı tüm eserler incelenmiş, hakkında yazılan tez ve makaleler titizlikle ele alınmıştır.

Çalışmamız giriş ve iki bölümden oluşmaktadır:

Giriş kısmında Ömer Nasuhi Bilmen'in ailesi, ilmî şahsiyeti, eğitim ve öğretim hayatı ele alındı.

Birinci bölümde, dönemin tartışmaları itibariyle klasik kelâm konularına yönelik yeni yaklaşımlar incelendi.

İkinci bölümde, özellikle Yeni İlm-i Kelâm meseleleri dönemin diğer isimleriyle mukâyese edilerek Ömer Nasuhi Bilmen'in meselelere yaklaşımı ortaya koyulmaya çalışıldı.

Sonuç kısmında Ömer Nasuhi Bilmen'in klasik kelâm âlimlerinden ne kadar farklılaştığı, yenilik fikrine ne derece sahip çıktığı, dönemin meselelerine yaklaşım tarzı detaylı bir şekilde irdelenmiştir.

Çalışmamızın her aşamasında bizlere sabırla rehberlik eden, tavsiyeleriyle ufkumuzu açan kıymetli hocam Doç. Dr. Rıdvan Özdiñç'e, değerli katkılarından dolayı Doç. Dr. Fikret Soyal ve Dr. Öğr. Ü. Ahmet Süruri hocalarıma müteşekkirim. Bu vesileyle çalışmamızın tashihinde katkıları olan tüm arkadaşlarıma, zaman zaman ihmal etmek durumunda kaldığım sevgili aileme ve teşvikleri sebebiyle tüm yakınlarıma minnettarım. Bu vesileyle hayatı boyunca her fırsatta bizlere ilim sevgisini aşıl原因an merhum Büyükbabam Hattap Eren'i rahmetle yâd ediyorum. Cenab-ı Hakk'a nâmütenâhî hamd olsun.

Muhammed Fatih EREN

Fatih, 2021

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	i
ABSTRACT	iii
ÖNSÖZ.....	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR LİSTESİ.....	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER NASUHİBİLMEN'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ	3
1.1. Doğumu ve Ailesi	3
1.2. Tahsil Hayatı ve Hocaları.....	4
1.3. Memuriyet ve Öğretim Hayatı	6
1.4. Eserleri ve İlmî Kişiliği.....	8
1.5. Vefatı.....	20

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK KELÂM KONULARI VE YENİ YAKLAŞIMLAR.....	21
2.1. Nazariyat Bahisleri.....	21
2.1.1. Kelâm İlminin Tanımı, Konusu ve Gayesi	21
2.1.2. Bilgi ve Varlık.....	24
2.1.3. Bilginin Kaynakları.....	25
2.2. İlâhiyat.....	26
2.2.1. Allah'ın Varlığı Meselesi.....	26
2.2.2. İsbât-ı Vâcib Delilleri Olarak Metafizik ve Ahlâk.....	29
2.2.3. Allah'ın Sıfatları ve Fiilleri	32
2.3. Nübüvvet.....	34

2.3.1. Nübüvvetin Muhtevâsı	34
2.3.2. Aklen Mümkün Olması ve Peygamberliğin Gerekliliği	34
2.3.3. Peygamberlik Delili Olarak Mûcize	39
2.3.4. Peygamberlik Silsilesi ve Hz. Muhammed'in Son Peygamber Olmasındaki Hikmetler.....	43
2.3.5. Hz. Muhammed'in Eşleri Bağlamında Çok Eşlilik.....	47
2.3.6. Hristiyanlık ve Hz. İsa'ya Dâir Birtakım Sualler-Tartışmalar	49
2.3.7. İlâhî Kitaplara Bakış	52
2.4. Âhiret	56
2.4.1. Âhiret Gününe İman.....	56
2.4.2. Kazâ ve Kader Bağlamında Determinizm Eleştirisi	58
2.4.3. Cismânî Haşrin İmkânı	61
2.4.4. Ruh Tartışmaları.....	63
2.4.5. Kıyamete Dâir Teoriler	68

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ İLM-İ KELÂM KONULARI.....	70
3.1. İnsanların Dine İhtiyacı.....	71
3.2. Hak Dinin İnsanlığa Faydaları	73
3.3. Ulûhiyet Karşıtı Akımlar.....	74
3.3.1. Darwinizm.....	74
3.3.2. Materyalizm ve Âlemin Yaratılışıyla İlgili Teoriler	77
3.3.3. Âlemin Yaratılışıyla İlgili İslâmî Fikirler	80
3.4. Yeni Dinler Tarihi	82
3.4.1. Dinlerin Tasnîfi	82
3.5. İslâm'ın Üstünlüğü, Diğer Dinlerle Mukâyesesi	83
3.5.1. Yahudilik.....	86

3.5.2. Hristiyanlık.....	88
3.5.3. Hinduizm.....	91
3.5.4. Budizm	93
3.5.5. Konfüçyanizm	96
3.5.6. Zerdüştlük	99
3.6. Tetebbuât-ı Ric’iyye – İlerlemeci Teorinin Eleştirisi	102
3.7. Kur’an’ın Tercümesi Meselesi	104
3.8. Kadının Sosyal Hayattaki Konumu.....	107
SONUÇ.....	112
KAYNAKÇA	114

KISALTMALAR LİSTESİ

A.e.	: Aynı Eser
A.g.m.	: Adı Geçen Madde
as.	: Aleyhisselâm
Bkz.	: Bakınız
c.	: Cilt
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
Ed.	: Editör
H.z.	: Hazreti
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
SBE.	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy.	: Sayı
Yay.	: Yayınları

GİRİŞ

İslam coğrafyasının özellikle bilim ve teknoloji alanındaki geri kalmışlığı siyasi ve askerî açıdan da birçok yenilgiyle sonuçlanmıştır. Bununla birlikte Orta Çağ'ın Batı dünyasındaki din algısı rönesans ve reform hareketleri ile büyük bir değişime uğramıştır. Felsefe akımlarının doğuşu, farklı inanç gruplarının yaygınlaşması İslam dünyasında da büyük etkiler uyandırmıştır. Bu bağlamda genelde İslam dünyasında özelde ise Anadolu coğrafyasında eğitim, siyaset ve askeri alanlarda yenilenme ihtiyacı hâsıl olmuştur. Bu yenilik teşebbüslerinin içine din alanı da dahil olmuş, İslamiyet'in terakki ile ilişkisiyle başlayan tartışmalar birçok konuya teşmil edilmiştir. Bu noktada Yeni İlm-i Kelâm hareketi ile birlikte İslam kelâmının yenilik tartışmaları derinleşerek birçok girift konu ele alınmış, dönemin şartları bağlamında temel izahlar geliştirilmiştir.

Osmanlı'nın son dönemlerine tekabül eden dönemde hem muhtelif bölgelerde hem de Anadolu coğrafyasında bir kısım âlim ve mütefekkirler diğer alanlarda olduğu gibi kelâmın yenilenmesini gerekli görmüş, zamanın meselelerine yeni bir nazarla bakabilmenin çabası içerisinde olmuştur. Bu isimlerden biri de hiç şüphesiz *Muvazzah İlm-i Kelâm ve Mülehhas İlm-i Tevhid* kitaplarının müellifi Ömer Nasuhi Bilmen'dir. Çalışmamızın temel amacı son dönem Osmanlı modernleşmesi dönemine tekabül eden bir dönemde ilim tahsil etmiş ve memuriyet hayatına başlamış olan Bilmen'in dönemdeki tartışmalara ve yeni konulara ne düzeyde sahip çıktığı ve ne şekilde ele aldığını ortaya koymaktır.

Çalışmamızın kapsamını şu şekilde özetlemek mümkündür. Öncelikle dönemin şartlarını yansıtabilme adına Ömer Nasuhi Bilmen'in de yaşamış olduğu dönem siyasi, sosyal, kültürel ve dinî açıdan tahlil edilmeye çalışılmıştır. Bilmen'in ailesi, tahsil hayatı ve ilmi kişiliği zihni arka planının ortaya koyması açısından irdelenmiştir. Akabinde klasik kelâmî esaslar olarak ilahiyat, nübüvvet ve ahiret başlıkları sırasıyla ele alınarak klasik meselelerde yeni yaklaşımlara yer verilip verilmediği incelenmiştir. Burada özellikle ispat-ı vacip meseleleriyle yani yaratıcının varlığının kanıtlamak için ortaya konulmuş argümanlara sıkça yer verildiği, yeni dinî inanışlara ve felsefi akımlara yönelik temel eleştirilerin ortaya konulduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde Peygamberlik makamının sorgulandığı yaklaşımlara karşılık

Peygamberliğin gerekliliği aklî gerekçelerle ispat edilmeye çalışılarak bireylerin ve toplumların üzerindeki olumlu katkılarına dikkat çekilmektedir. Ardından son bölüm olan yeni ilm-i kelâm konuları ele alınmıştır. Bu başlık kapsamında dönemin güncel meseleleri, tartışmalı konular ve yeni konuların ne düzeyde ele alındığı ve yaklaşım tarzı irdelenmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda Bilmen'in yaklaşımının niteliği, dönemdeki bazı isimlerle yapılan mukayeseler marifetiyle ortaya konulmaya çalışılmıştır. Bu mukayese yöntemi çalışmamızı şekillendiren en önemli yöntemlernde biri olmuştur. Böylelikle Bilmen'in meseleleri ele alırken kullandığı argümanlar, yaslandığı düşünce geleneği ve yenilik fikrine olan bakışı irdelenmiştir.

Kaynaklar hususunda ise Ömer Nasuhi'nin kaleme aldığı tüm eserler ve makaleler incelenmiştir. Özellikle dönemdeki tartışmaları matuf makalelerin kaleme alındığı, *Sebilürreşad*, *Sırat-ı Müstakim*, *İslam'ın Nuru* gibi dergilerdeki yazıları ele alınmıştır. Bu dergilerdeki “Amerikalıların Suallerine Cevap” başlığı altında İslamiyet'le ilgili soru ve eleştirilere verilen yanıtlar irdelenmiştir. Diğer eserlerin yanı sıra *Muvazzah İlm-i Kelâm ve Mülehhas İlm-i Tevhid*, isimli eserler dönemdeki birtakım güncel meseleleri içermesi açısından ana kaynaklar olarak kabul edilmiştir. *Mülehhas İlm-i Tevhid*, ders kitabı formatında yazılmış olmasından ötürü tafsilatlı olmamakla birlikte *Muvazzah İlm-i Kelâm*'ın özeti mahiyetindedir. Bunlarla birlikte Bilmen'in İslamiyeti diğer dinlerle mukayese ederek üstünlüğü ispat etmek amacıyla kaleme aldığı *İ'tilâ-yı İslâm* eseri de çalışmamızın temel kaynaklarından biri olmuştur. Bu kapsamda Ömer Nasuhi Bilmen hakkında yazılan tezler ve makaleler de titizlikle incelenmiştir. Özellikle Bilmen'in nübüvvet algısını ve dinler tarihi alanına dönük yaklaşımlarını içeren tez ve eserlerden büyük oradan istifade edilmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

ÖMER NASUHI BİLMEN'İN HAYATI VE İLMÎ KİŞİLİĞİ

1.1. Doğumu ve Ailesi

Ömer Nasuhi Bilmen (1883-1973), 19. yüzyılın son çeyreğinde doğmuş, Osmanlı'nın son döneminde yetişmiş müstesna bir âlimdir. Yaşadığı döneme damgasını vuran, hemen her alanda çalışması bulunan, eserlerinden hâlâ istifade edilen Bilmen, sadece tefsîr veya fıkıh alanında değil, o günün ihtiyaçları bağlamında gerekli tüm alanlara dâir söyleyecek sözü olan velûd bir şahsiyettir.

Ömer Nasuhi Bilmen, 1883 yılında Erzurum'un Salasor köyünde dünyaya gelmiştir.¹ Fakat oğlu Ahmet Selim Bilmen tarafından bu tarih 1884 olarak ifade edilmektedir.² 2014 yılında Marmara Üniversitesi tarafından düzenlenen "Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen" başlıklı sempozyumda bu tarihin 1883 olduğu, İstanbul Müftülüğü meşihat arşivlerindeki belgelere istinâden ifade edilmiştir.³

Babası devrin önemli âlimlerinden olan ve Şeyh Efendizâde⁴ diye bilinen Hacı Ahmed Efendi, annesi ise Muhîbe Hanım'dır.⁵ Annesi Muhîbe Hanım, oğlunu dünyaya getirmeden birkaç gün önce rüyasında yeşil sarıklı rûhanî bir zâtın kendisine, "Sen Mehdi'yi doğuracaksın" dediği anlatılır.⁶ Bu anlatı hemen hemen her biyografide yer almıştır. Bununla birlikte Bilmen, hayatı boyunca yayınlamış olduğu eser ve makalelerinde bu anlatıya ikinci kez yer vermemiş ve mehdilik kavramı üzerinde durmamıştır.⁷ Ömer Nasuhi Bilmen'in *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserinin sonunda

¹ Rahmi Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", **DİA**, İstanbul, 1992, c. 6, s. 162-163.

² Ahmet Selim Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1975, s. 13.

³ Ayhan Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen", **Müftü ve Müderris Ömer Nasuhi Bilmen**, 1. Bs. Marmara Akademi Yayınları, İstanbul, 2017, s. 33.

⁴ Ali İhsan Pala, **Erzurum'un Yüzleri: Ömer Nasuhi Bilmen**, Atatürk Üniversitesi Yayınları, Erzurum, 2015, s. 9.

⁵ Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", c. 6, s. 162-163.

⁶ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 13.

⁷ Osman Taylan, **Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelâmî Görüşleri**, Fırat Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2005, s.12.

serdettiği cümlelerden⁸ ve amcası Abdürrezzak İlmî Efendi'nin Nakîbü'l-Eşraf Kaymakamlık Tevcih defterinde “seyyid” kaydının bulunmasından dolayı ailesinin “seyyid” olduğu kabul edilmiştir.⁹ Ömer Nasuhi Bilmen'in babası Hacı Ahmed Efendi, ikinci kez¹⁰ ya da üçüncü kez¹¹ hacca gittiği esnada Medine-i Münevvere'de vefat etmiş ve orada bulunan Bâki Mezarlığı'na defnedilmiştir. Uzun yıllar ilim tahsili sebebiyle ailesinden uzak kalan Ömer Nasuhi, İstanbul'da ailesiyle beraber geçirdiği ilk yılları şu şekilde anlatmıştır:

Uzun yıllar sonra tekrar valideme ve biricik kardeşime kavuşmuştum. Dünyanın en mutlu insanı olmam gerekirken harp faciası memleketi sarmış, Çanakkale Savaşı da başlamıştı. İstanbul'u tanımayan üç hanımı evde bırakır (annesini, hanımı ve yengesini) kardeşimle beraber askerlik şubesinin yolunu tutardık. Her sabah gittiğimizde şubeden izdiham yüzünden akşam geri döner ve evimizde geçirdiğimiz bir gece için Tanrımıza şükrederdik.¹²

Yukarıdaki ifadelerden de anlaşılacağı üzere Ömer Nasuhi Efendi savaşın en şiddetli olduğu günlerde her gün askerlik şubesine gitmiş, fakat yaşanan izdihamdan dolayı askerliğe kabul edilmemiştir. Ardından Mahkeme-i Temyîz Şer'iyye Dâiresi Heyeti üyeliğine atanması ile birlikte askerlikten muaf tutulmuştur.¹³

1.2. Tahsil Hayatı ve Hocaları

Babası Hacı Ahmed Efendi'nin hac vazîfesi esnasında Medine-i Münevvere'de vefatının ardından Ömer Nasuhi Bilmen'in ilk hocası; Nakîbü'l-Eşraf kaymakamlarından, aynı zamanda Erzurum Ahmediye Medresesi müderrisi amcası Abdürrezzak İlmî Efendi olmuştur. Abdürrezzak İlmî Efendi yeğeninini eğitimi ile bizzat ilgilenmiştir. Tahsil hayatının ilk yıllarında kendisinin en büyük destekçisi olan amcası Abdürrezzak İlmî Efendi'den Arapça ve Farsçayı öğrenmenin yanı sıra

⁸ Pala, **Erzurum'un Yüzleri**, s. 9.

⁹ Işık, “Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür”, 34.

¹⁰ Pala, **Erzurum'un Yüzleri**, s. 9.

¹¹ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 14.

¹² Bilmen, **A.e.**, s. 18.

¹³ Bilmen, **A.e.**, s. 18.

Şerhu'l-Makâsîd'a kadar birçok kitabı okumuştur. Aynı zamanda amcasının arkadaşı olan Erzurum Müftüsü Narmanlızâde Hüseyin Hâki Efendi'den de ders almaya devam etmiştir.¹⁴ Ömer Nasuhi, yirmili yaşlarına kadar bu iki büyük âlimden beslenmiş, ilmî anlamda onlardan büyük feyz almıştır. İkisinden de mümkün olduğu kadar istifade etmeye çalışmış, hizmetlerinde bulunmuştur. Kendilerinden emanet aldığı eserleri bir gecede el yazısı ile kopyalayarak, küçük yaşlarda öğrendiği ciltçilik marifetiyle kütüphanesine birçok eser kazandırmıştır.¹⁵

Uzun yıllar kendilerinden ilim tahsil ettiği bu iki ender şahsiyetin birbirlerine yakın aralıklarla vefat etmelerinin ardından annesini ve kız kardeşini Erzurum'da bırakarak Trabzon üzerinden İstanbul'a geçmiştir (1908). İstanbul'a geçiş sürecinde çok sevdiği kitaplarının bir kısmına el konulmuş, fakat sonraları kitaplarına kavuşmuştur.¹⁶ Osmanlı ilim tarihine bakıldığında ismini tarihe yazdırmış birçok ilim adamının taşradan ayrılarak İstanbul'a geldiği ve eğitim hayatının aslî kısmına burada devam ettiği görülür. Ömer Nasuhi Bilmen de aynı serencamı yaşamış ve ailesini memleketinde bırakarak İstanbul'a gelmiş ve burada ilk olarak Fatih dersiâmlarından Tokatlı Şakir Efendi'nin derslerini takip etmeye başlamıştır.¹⁷ Ayrıca bir süre hocası Yusuf Talat Efendi'den de Huzur Dersleri okumuştur.¹⁸

İki senelik tahsilinden sonra hoca efendiden de icazet alarak kadıların yetiştirildiği bir nevi modern hukûk fakültesi olan Medresetü'l-Kudât'a başlamıştır.¹⁹ Buradaki dört²⁰ senelik eğitim dönemini de başarıyla tamamlamış ve birincilik derecesiyle mezun olarak Fatih dersiâmları arasındaki yerini almıştır.²¹ Buraya kadarki tahsil hayatı içerisinde Arapça ve Farsça dillerine şiiir yazabilecek kadar hâkim olan

¹⁴ Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür", s. 34.

¹⁵ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 14.

¹⁶ Bilmen, **A.e.**, s. 14.

¹⁷ Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür", s. 34.

¹⁸ Pala, **Erzurum'un Yüzleri**, s. 14.

¹⁹ Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür", s. 35.

²⁰ **Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü: 1924-1989**. Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1989, s. 20.

²¹ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 15.

Bilmen, akabinde Fransızcaya merak sarmış ve tercüme yapabilecek kadar Fransızca öğrenmiştir.²²

1.3. Memuriyet ve Öğretim Hayatı

Ömer Nasuhi Bilmen, 1912 yılında ruûs imtihanını başarıyla vererek, 400 kuruş maaş karşılığında dersiâm unvanını almış ve Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi'nin Kısm-ı Âli fıkıh müderrisliğine tayin edilmiştir.²³ Böylelikle Bilmen'in yarım asır sürecek olan memuriyet hayatı başlamıştır. Oğlu Ahmet Selim Bilmen'in ifadelerine göre, merhum Bilmen bu sıralarda yirmi sekiz yaşındadır ve eğitim hayatı nihâyete ermiş, öğretim hayatı başlamıştır.²⁴ Akabinde Fetvâhane-i Âli müsevvid mülâzımlığına tayin edilmiştir.²⁵ Bu görevle birlikte annesi ve kardeşini uzun bir aradan sonra İstanbul'a getirmiş ve ilk evliliğini gerçekleştirmiştir.²⁶

Bir yıl sonra baş mülazımlığa terfi etmiş ve 1915 yılında ise Hey'et-i Te'lifiyye üyesi olmuştur. 1916 tarihinde Dârü'l-Hilâfe Medresesi Kısm-ı Âli fıkıh müderrisliğine, oradan da 1917 yılında Mahkeme-i Temyîz Şer'iyye Dâiresi terekeye müteallik i'lâmât telhis mümeyyizliğine atanmış, fakat Mayıs 1920'de tekrar Hey'et-i Te'lifiyye üyeliğine getirilmiştir.²⁷ 1923 yılında Sahn Medresesi Kelâm müderrisliğine tayin edilmiş, fakat kısa bir süre sonra medreselerin kapatılması ile birlikte bu görevi de son bulmuştur.²⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, tüm bu devlet görevlerinin yanı sıra öğretmenlik mesleğinden de geri durmamış ve bu vesileyle bilgi birikimini yeni nesillere aktarabileceği bir kapı aralamıştır. Dârüşşafaka Lisesi'nde yirmi yıla yakın Sîretü'n-Nebî, Ahlâk ve Yurttaşlık Bilgisi dersleri,²⁹ İstanbul İmam Hatip Okulu ve İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü'nde ise uzun yıllar usûl-i fıkıh ve kelâm dersleri

²² Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", c. 6, s. 162-163.

²³ Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür", s. 35.

²⁴ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 15.

²⁵ Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür", s. 36.

²⁶ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 17.

²⁷ Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", c.6, s. 162-163.

²⁸ Işık, "Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür", s. 38.

²⁹ Işık, **A.e.**, s. 36.

okutmuştur.³⁰ Öğretmenlik yılları esnasında öğrencilerine olan müşfik ve müsamahakâr tavrı sebebiyle kendisine “Şeker Muallim” lakabı takılmıştır. Öğrencilere olan bu sevecen tavrı sebebiyle imtihan notlarını her zaman yüksek tutmuştur. Kendisine bunun sebebi sorulduğunda, “Evladım, Anadolu’nun Allah diyen insana ihtiyacı var” cevabını vermiştir. Bir öğretmenin başarılı ve faydalı olmasının öğrencilerini kendi evlatları kadar sevmesine bağlı olduğunu dile getiren Ömer Nasuhi Efendi, öğretmenin aktaracağı bilginin kısa ve öz olmasına önem vermesi gerektiğini savunmuştur.³¹

1926 yılında İstanbul Müftü müsevvidliğine getirilen Ömer Nasuhi Efendi, daha sonra baş müsevvidliğe yükselmiş ve 1943 yılına kadar bu görevini devam ettirmiştir. 16 Haziran 1943 tarihinde ise dersiâmlar ve imam hatipler tarafından yapılan seçimle İstanbul Müftülüğü’ne getirilmiştir.³²

Birçok kez kendisine yöneltilen Diyanet İşleri Başkanlığı teklifini her seferinde reddeden Ömer Nasuhi Efendi, 27 Mayıs 1960 darbesinden sonra başa gelen Milli Birlik Komitesi Başkanı ve aynı zamanda hemşerisi olan Orgeneral Cemal Gürsel’in teklifini kabul etmek durumunda kalmıştır.³³ Cemal Gürsel, bu görevi Bilmen’e halk nezdindeki ilmî itibarı ve kendisine duyulan güven sebebiyle teklif etmiştir. Yirmi günlük bir vekaletten sonra Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı görevine asaleten atanmıştır.³⁴

Ömer Nasuhi Efendi’nin Kur’an-ı Kerim’in namazlarda Türkçe okunması, Türkçe ezan ve dinde reform tartışmalarının tekrar ayyuka çıktığı bir dönemde başkanlık teklifini kabul etmiş olması, bu göreve getirilecek zayıf mizaçlı birinin en ufak bir baskıya boyun eğmek zorunda kalabileceği endişesinden dolayıdır. Böyle

³⁰ **Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü:** 1924-1989, s. 20.

³¹ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 15.

³² Işık, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür”, s. 38-39. Bu tarih birçok kaynakta 1943 olarak ifade edilmesine rağmen Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümünde bu tarih 1941 olarak kayda geçmiştir. Bkz: **Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü:** 1924-1989., s. 20.

³³ Işık, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür”, s. 39.

³⁴ Şerife Berberoğlu, **"Ömer Nasuhi Bilmen ve Tasavvufi Görüşleri"**, Selçuk Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011, s. 5.

kritik bir dönemde bu riski almıştır. Dinî meselelerde asla taviz vermeyen duruşuyla bu görevi ancak on ay gibi kısa bir süre ifa edebilmiş, 6 Nisan 1961’de kendi isteğiyle emekliliğe ayrılmıştır.³⁵ Böylece Ömer Nasuhi Efendi’nin farklı kademelerde icra ettiği yaklaşık elli senelik memuriyet hayatı nihâyete ermiştir.

1.4. Eserleri ve İlmî Kişiliği

Osmanlı Devleti özellikle 19. Yüzyılın başlarından itibaren birçok alanda içinden çıkılamayan krizler ile boğuşmaktaydı. İktisadî, siyasî, kültürel, bilimsel ve özellikle askerî alanda bir çıkmazın içerisinde tespit, tahlil ve çözüm önerileri arasında dönüp duran bir süreci yaşamaktaydı. Yaşanan gelişmeler, askerî ve siyasî gerilemeler, tartışmaları dinî alana da taşımıştı. Osmanlı Devleti’nin aydın, mütefekkir ve önder şahsiyetlerinin birçoğu dinî alandaki tartışmalara boğulmuştu. Cumhuriyet ilan edilmiş, çok sert bir geçiş sürecinin ardından birçok alanda telafisi mümkün olmayan modernizasyon çalışmaları icra edilmişti. Özellikle okuma yazma oranları azımsanamayacak bir toplum, harf inkılabı ile tamamen okuyamaz ve yazamaz hale gelmişti. Toplumun tüm kesimleri uzun bir süre okuduklarını anlayamamış, dolayısıyla eski alfabe ile yazılmış eserleri muhafaza etme çabasına girişmişti. Bu bağlamda toplum uzun yıllar temel İslâmî bilgilerden dahi mahrum kalmıştı.

Böyle bir dönemde yaşayan Ömer Nasuhi Bilmen, hayatını öğrenmeye ve öğretmeye adanmış samimi, mütevazî, gayretkeş bir ilim adamıdır. En büyük gayesi toplumun tüm kesimlerine doğru dinî bilgileri ulaştırmak olmuştur. Bununla beraber modernleşme olarak adlandırılan dönemde tartışılan temel meselelere kısmî düzeyde de olsa cevap vermiş ve olması gereken bakış açısını ortaya koymaya çalışmıştır. Ömer Nasuhi, küçük yaşlardan itibaren ilme, kitaplara ve okumaya fazlaca iştiaak duyan kişiliği ile bilinmiştir. Dört yaşında okumaya başladığı Kur’an-ı Kerim’e âdeta büyük bir aşk duyarcasına bağlanmıştır. “Ümmetimin yapacağı ibadetlerin en faziletlisi Kur’an-ı Kerim’i yüzünden bakarak okumaktır”³⁶ hadisini düstur edinmiş ve hayatının sonuna kadar istisnası olmaksızın her gün bir cüz okuma alışkanlığını terk etmemiştir. Ömer Nasuhi Efendi’nin genç yaşlarda başlayan bu kitap sevgisi, ömrünün sonuna

³⁵ Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, c. 6, s. 162-163.

³⁶ Suyûti, *el-Câmiu’s-Sağîr*, 2/44.

kadar artarak devam etmiş, bu vesileyle arkasında çok zengin bir kütüphane ve otuz cilde yakın değerli bir külliyyat bırakmıştır.³⁷

Ömer Nasuhi Efendi'nin ilme olan iştiyâkıyla beraber yüksek kavrama melekesi ve zekâsı, ilmî şahsiyetinin inşasında önemli etkenlerden bir tanesidir. Aynı şekilde sürekli ve disiplinli çalışma metodu, kendisine dâir anlatılan temel niteliklerden biridir. Bilmen, Erzurum ve İstanbul gibi ilmî açıdan önemli şehirlerde ilim tahsil etmiştir. Küçük yaşlarda Erzurum'da başlayan tahsil hayatı, İstanbul'daki Fatih Medresesi (1908) ile devam etmiştir. Vefat edinceye kadar ilmî çalışmalarını sürdüren Bilmen, Türkiye toplumunun uzun bir süre ziyadesiyle istifade ettiği teliflerine devam etmiştir.

Ömer Nasuhi Bilmen, devlet memuriyeti ve öğretim faaliyetiyle beraber bir taraftan da birçok eser telif etmiştir. Hanımlarının aktardıklarına göre genellikle sabahleyin erken saatlerde kalkıp telif çalışmalarına başlamıştır. Elli senelik memuriyet hayatında hac vazîfesi için gittiği sene haricinde bir kez dahi yıllık izin kullanmamıştır.³⁸ Türkçe, Arapça ve Farsça dillerine şiir yazabilecek kadar hâkim olan Bilmen,³⁹ daha sonraları Fransızcaya merak sarmış ve tercüme yapabilecek kadar Fransızca öğrenmiştir.⁴⁰ Derin ilmî birikimine rağmen tevâzuyu hiçbir zaman elden bırakmamıştır. Kendisine sorulan bazı temel meselelerde dahi kaynaklara bakmadan fetva vermemiştir. “Sizin fetva vermeye en cüretli olanınız, ateşe atılmaya en cüretkâr olanınızdır”⁴¹ hadis-i şerifini sürekli tekrarlamış, vereceği fetvalarda hataya düşmemek adına her daim Rabbine niyazda bulunmuştur.⁴²

Ömer Nasuhi Bilmen'in memuriyet hayatının önemli bir kısmı, Tek Parti rejiminin ağır baskı dönemlerine tekâbül etmiştir. Gerek memuriyet gerekse öğretim hayatında hiçbir zaman siyasetle hemhal olmamıştır. Ona göre bir din adamının işi,

³⁷ Vehbi Vakkasoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri**, Cihan Yayınları, İstanbul, 1987, s. 80.

³⁸ Hulusi Yavuz, **Osmanlı Devleti ve İslâmiyet**, 1. Bs. İz Yayıncılık, İstanbul, 1991, s. 216.

³⁹ Berberoğlu, **Ömer Nasuhi Bilmen ve Tasavvufî Görüşleri**, s. 15.

⁴⁰ Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, c. 6, s. 162-163.

⁴¹ ed-Dârimî, **Mukaddime**, 20.

⁴² Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 20.

“Vatan ve milletin hayrına dua etmek ve siyasetten uzak kalmaktır.” Bu sebeple çocuklarına siyasetle iştigal etmemeleri adına şu şekilde vasiyette bulunmuştur.⁴³

Etme sakın siyasetle iştigal

Berk-i siyasetle yanar perr ü bal

Ömrünün sonuna kadar okuttuğu ilmî derslerin dışına hiç çıkmamış, gündelik siyasete kayabilir ihtimaliyle ders esnasında sözlü sorulara bile pek fırsat vermemiştir. İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü’nde kelâm dersleri verdiği sıralarda yine bu endişelerden dolayı dersi kendi kitabını takip ederek okutmayı tercih etmiştir. Öyle ki bu tavır ve tutumundan dolayı kendisine, bulunduğu makamlarda pasif ve tavizkâr kaldığı ithamlarında bulunulmuştur. Fakat Bilmen’in İstanbul Müftülüğü’ndeki tutumu, bu ithamların pek de yerinde olmadığını göstermiştir.⁴⁴ Dönemin tüm ağır şartlarına rağmen dinî konularda tavizsiz duruşunu muhafaza etmiş ve baskıcı tüm girişimlere rağmen bulunduğu makamın hakkını vermeye gayret etmiştir. Bu nedenle Bilmen Hoca, hem tüm toplumun telifinden yüksek fayda elde ettiği bir âlim olarak hem de dinî meselelerdeki tavizsiz duruşuyla itimat edilen bir yönetici olarak bilinmiştir. Nitekim Diyanet İşleri Başkanlığı görevini on ay gibi kısa bir süre sonra kendi isteğiyle bırakmış olması, o günkü yönetimin Bilmen Hoca’yı Türkçe ezan ve sair konularda kendi politik amaçlarına alet etmeye çalışmasından kaynaklanmıştır.⁴⁵ 1960’lı yıllarda dahi birtakım çevreler tarafından ısrarla gündemde tutulmaya çalışılan dinde reform tartışmalarına karşı “Bozulmayan bir dinde, reform mu olur!” sözleriyle tavrını net bir şekilde ortaya koymuş ve mesele İslâm dini olduğu zaman görüşlerini ifade etmekten çekinmemiştir.⁴⁶

Ömer Nasuhi Bilmen’in eserleri irdelendiği takdirde geleneksel ve muhafazakâr bir kişiliğe sahip olduğu anlaşılacaktır. Nitekim Bilmen Hoca, Ehl-i Sünnet mezhebine olan bağlılığını eserlerinde açıkça ifade etmiştir. Aynı şekilde nakilci bir kişiliğe sahip olan Ömer Nasuhi Bilmen, klasik eserleri nakletmekle yetinmemiş, zamanın ihtiyaçlarını da göz önünde bulundurarak eserlerini kaleme

⁴³ Bilmen, **A.e.**, s. 19.

⁴⁴ Vakkasoğlu, **Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri**, s. 83.

⁴⁵ Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, c. 6, s. 162-163.

⁴⁶ Yaran, **A.g.m.**, s. 162-163.

almıştır. Uzun yıllar boyunca temel dinî bilgilerden bile mahrum bırakılmış olan Anadolu insanına İslâm ahlâkını, îtikadını ve hukûkunu etraflıca îzah etmeye gayret göstermiştir. Böylelikle hem Anadolu insanının hem de Diyanet İşleri Başkanlığı'nda görev almayı arzulayan müftü, vaiz ve imamların âzamî derecede istifâde edebileceği eserler telif etmiştir. Dönemin âlimlerinin büyük bir kesiminin durgunluğuna rağmen, sessiz fakat gayretkeş tutumu ile birçok eser kaleme alan Bilmen hoca, din hizmetleri anlamında Türkiye toplumunda önemli bir yer edinmiştir. Özellikle *Büyük İslâm İlmihali* ve *Islahât-ı Fıkhiyye* isimli eserleri, kendi tabiriyle “Allah diyen insana ihtiyacımız var” dediği günlerde herkesin evinde bulundurduğu temel kaynak eserlerden olmuştur. Seksen yedi yıllık ömrünü ilme, öğrenmeye, öğrenci yetiştirmeye ve farklı devlet kademelerinde hizmete adanmış Ömer Nasuhi Bilmen, hayatı boyunca siyasetle iştigal etmemiş, siyasî ve aktüel tartışmalara girmemiştir. Hukûk, kelâm, tefsîr ve edebiyat alanlarında birçok eser telif eden Bilmen Hoca, mütevazî şahsiyeti ile saygın ve büyük âlimlerimizden biri olarak tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Bilmen'in eski yazı devrinde basılmış olan ilk eseri *Muvazzah İlm-i Kelâm*'dir. Tam adı *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* olup Osmanlıca olarak basılan eser, 19. ve 20. yüzyılların gündemlerinden olan Darwinizm ve materyalizm gibi din karşıtı ideolojik tartışmaları içermesi açısından önemli bir yere sahiptir.⁴⁷ Bu eserinde Müslümanların sahih akîdelerini îzah etmiş, sâir dinlere ve özellikle İslâm dininin mâhiyetine değinmiştir. İslâm inanç esasları konusunda birçok kelâmî ve felsefî meseleyi ele almıştır. Eser ayrıca liselerde ders kitabı olarak okutulabilecek bir tarzda kaleme alınmıştır.⁴⁸

Bilmen bu eserinde yaşadığı dönem içerisinde tartışılan meseleler hakkında îzahlarda bulunma ihtiyacı hissetmiştir. Bu minvalde eserin yazımında temel gaye olarak, ümmetin maneviyatını yükseltmeye, hakikatleri araştıran gençleri aydınlatmaya, insanlığın ruhî ihtiyaçlarının tatminine hizmet etmesini beklemiş ve bu eseri yeni bir tarzda yazdığını ifade etmiştir.⁴⁹ İslâm dünyasında etkisini göstermeye

⁴⁷ Adnan Bülent Baloğlu, “Muvazzah İlm-i Kelâm”, *DİA*, İstanbul, 2006, c. 31, s. 418-419.

⁴⁸ Baloğlu, *A.g.m.*, s. 418-419.

⁴⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1920, s. 1.

başlamış din karşıtı akımların yaygınlık kazandığı bir dönemde yazdığı bu eserinde, genç nesillerin sahih dinî akîdelerini muhafaza edebilmeleri için klasik konulara yer vermiş, güncel konu ve problemlere de değinmiştir. Eser neşredildiği dönemde büyük bir ilgi görmüş ve şöhret kazanmıştır. Hatta dönemin Şeyhülişlâmı Hayri Efendi de bu eseri okumuş ve “Bu eseri tersinden başa doğru okumak ihtiyacı duydum” diyerek büyük bir iltifatta bulunmuştur.⁵⁰ Müellif, klasik kelâm eserlerinden farklı olarak yüz on sayfalık uzunca bir giriş kısmından sonra eseri altı bölüme ayırmış ve sonuç kısmı ile nihâyete erdirmiştir. Ayrıca eser, Yeni İlm-i Kelâm literatürü içerisindeki yerini alarak başlıca kelâmî konular işlenmiş, İslâm inancına ters düşen birtakım modern felsefî akımlar da tenkit edilmiştir.⁵¹

Bilmen’in muhtasar bir şekilde kaleme aldığı kelâma dâir ikinci eseri *Mûlahhas İlm-i Tevhîd, Akâid-i İslâmiyye*’dir. İslâm akâidine dâir önemli meselelerin kaleme alındığı eser, camilerde ve Yüksek İslâm Enstitüsü’nde okutulmak üzere telif edilmiştir.⁵² Kendisinin de Yüksek İslâm Enstitüsü’nde ders kitabı olarak okuttuğu eser, 1962 yılında İstanbul’da basılmıştır.⁵³ Eser, altı bölümden oluşmakta olup imanın altı esasî bölümler halinde işlenmiştir. Eser bu anlamda *Muvazzah İlm-i Kelâm*’ın özeti mâhiyetindedir.⁵⁴

Tefsîr, fıkıh, fıkıh usulü ve kelâm gibi temel İslâmî ilimlerin haricinde ahlâka dâir eserler de telif eden Ömer Nasuhi Bilmen, insanların manevî ihtiyaçlarına da cevap vermeyi önemsemiştir. *Kur’an-ı Kerim’den Dersler ve Öğütler* kitabı bu gaye ile yazılmış eserlerdendir. Her insan maddî ihtiyaçlarını temin için çalıştığı gibi manevî ihtiyaçlarını da gidermek, bilgisini artırabilmek ve ruhunu yüceltebilmek için çalışmalıdır diyen Bilmen, bunun yolunun fazîlet, ilim ve kemal sahibi âlimlerle birlikte olmaktan geçtiğini ifade etmiştir.⁵⁵ Bilmen böylelikle insanların manevî

⁵⁰ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 28.

⁵¹ Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, c. 6, s. 162-163.

⁵² Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 53.

⁵³ Yavuz, **Osmanlı Devleti ve İslâmiyet**, s. 212.

⁵⁴ Işık, “Ehl-i Halden İlmihal’e Bir Ömür”, 44.

⁵⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, **Kur’an-ı Kerim’den Dersler ve Öğütler**, 3. Bs. Semerkand Yay., İstanbul, 2014, s. 20-21.

hastalıklarına kurtuluş reçetesi olarak âlimlerle birlikte olmayı ön plana çıkarmıştır. Sözü edilen eser, Ömer Nasuhi Efendi'nin ahlâk, ahlâk ilminin mâhiyeti, bireysel haklar ve toplumsal sorumluluklar gibi birçok konuyu ele aldığı önemli teliflerinden biridir.

Vaaz ve nasihatın insanların manevî dünyaları üzerindeki etkisine inanan Bilmen, yaşadığı topluma katkı sunabilmek için *Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler* adlı eserini yazmıştır. Eserde kullandığı dil ve seçmiş olduğu konulardan da anlaşıldığı üzere Bilmen, bir Müslümanın bilmesi gereken ve İslâm'ın temelini oluşturan ana konuları aktarmayı kendisine bir vazîfe olarak telakkî etmiştir. Allah'ı sevmenin ve Peygamberine tâbi olmanın gerekliliği, mü'minlerin özellikleri, yaratılış gayesi ve nefis muhasebesi, bu konulardan bazılarıdır. Eser, Ömer Nasuhi'nin bir Ramazan ayında Fatih, Beyazıt, Süleymaniye ve Ayasofya Camilerinde verdiği vaazlardan oluşmuştur. Otuz ayrı vaazın özeti şeklinde kaleme alınmış⁵⁶ ve üç bölümden meydana gelmiştir. Birinci bölümü oluşturan mukaddime kısmında ahlâk ilminin mâhiyeti konusu ele alınmış, ikinci bölümde nazarî ahlâk ilmi ve üçüncü bölümde amelî ahlâk ilmi irdelenmiştir. Eserde ilâhî, şahsî, ailevî, toplumsal sorumluluklara da değinmiştir. Eserin sonunda "Evladıma Nasihat" başlıklı bir bölüm yer almıştır. Burada bir Müslüman bireyin hayatı boyunca dikkat etmesi gereken hususlar ve muhafaza etmesi gereken değerler, müellifin kaleme aldığı şiirler marifetiyle ifade edilmiştir. *Yüksek İslâm Ahlâkı* olarak da geçen eser, 1928 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁵⁷

Ömer Nasuhi, farklı disiplinlere ilişkin eserleri olmakla birlikte ihtisasını İslâm hukûku alanında yapmış güçlü bir fıkıh âlimidir ve daha çok fıkıh alanında yazdığı eserlerle tanınmıştır. Bu bağlamda büyük bir emek ve özenle kaleme aldığı *Büyük İslâm İlmihâli*, günümüzde dahi istifâde edilen nâdide bir eser olarak değerini korumaya devam etmektedir. Bilmen Hoca, eserin önsözünde insanların ve cemiyetlerin ilâhî bir dine ihtiyacı olduğunu ve bu ruhî ihtiyacı gidermek için şimdiye dek birçok eser kaleme alındığını ifade etmiştir. Akabinde bu eserlerin zamanın ve

⁵⁶ Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, s. 211.

⁵⁷ Yavuz, *A.e.*, s. 212.

mekânın ihtiyaçlarını ve durumlarını göz önünde bulundurmak sûretiyle herkesin anlayabileceği bir tarzda yazılması gerektiğine değinmiştir. Bu bağlamda çevresindeki insanların tavsiyesi ve mürâcaatları üzerine dinî ihtiyaçları yeterince karşılayabilecek geniş hacimli bir ilmihal kitabı yazmaya karar vermiştir. Eserin başlangıcında akâide dâir özet bilgiler paylaşıldıktan sonra ibadet bölümlerine genişçe yer verilmiştir. Eserde ibadet bölümlerinin yanı sıra İslâm ve imanın şartları, âhiretin ebedîliği ve âhirete dâir hâdiseler, i'tikâta Ehli Sünnet imamaları, insanların toplumsal sorumlulukları gibi konulara da yer verilmiştir. Eseri farklı kılan özelliklerden biri de dinî hayata dâir birçok farklı konunun işlenmiş olmasıdır. Eserin son kısımları ise İslâm ahlâkı ve siyer bölümlerine ayrılmıştır. Eser on bölümden oluşmakla beraber önceleri fasiküller halinde yayınlanmış olup daha sonra tek cilt olarak basılmıştır. İlk baskısı ise İstanbul'da 1947-1948 yılında yapılmıştır. Eserin Türkiye toplumu nazarında farklı bir yeri olmuştur. Uzun yıllar boyunca halkın temel dinî bilgiler noktasındaki ihtiyacını gidermiş ve büyük bir açığı kapatmıştır. Öyle ki eser âdeta rekor kırmış ve 2,5 milyondan fazla basılmıştır.⁵⁸

Müellifin yaşadığı dönemde birçok alanda olduğu gibi İslâm Hukûku alanında da büyük daralma söz konusudur. Arapçadan tercüme edilen ve Türkçe olarak telif edilen eserlerin azlığı, bu alandaki ihtiyacın en büyük göstergelerinden biridir. Kaleme alınan eserlerin birçoğunda Hanefi mezhebi esas alınmış olup konunun sadece belirli bölümlerini kapsamıştır.⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen'in *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* isimli kitabı, böyle bir ortamda ve bu sâiklerle ortaya çıkmış eserlerden biridir. Fetvâhâne-i Âli'de Hey'et-i Te'lifiyye üyesi olduğu dönemde Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin teşvikleri ile İslâm hukûkuna dâir kapsamlı bir eser yazma girişimi olmuştur. Fakat Hayri Efendi'nin görevden ayrılması ile birlikte çalışma kesintiye uğramıştır. Akabinde Ömer Nasuhi Efendi, kâmus başlığı altında birçok İslâm hukûku kavramını içeren sözlük şeklinde bir eser yazmaya niyet etmiş ve uzun yıllar süren büyük bir emeğin ardından fevkalade bir eser ortaya çıkarmıştır. İlk

⁵⁸ Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", c. 6, s.162-163.

⁵⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, **Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu**, Bilmen Yay., İstanbul, 1967, c. 1, s. 3.

baskısı 1949 tarihinde İstanbul Üniversitesi tarafından yapılmıştır.⁶⁰ Bu eser Bilmen'in en sistemli ve önemli eserlerinden biridir. Mezhepler arasındaki farklılıkların da mukâyese edilebildiği, Latin harflerinin kabulünden sonra Türkiye'de İslâm hukûku sahasında kaleme alınmış ilk ve en muhtevâlî eser olma özelliğine sahiptir. İstanbul Üniversitesi Hukûk Fakültesi tarafından basılan eser, daha sonraları sekiz cilt olarak birçok kez basılmıştır.⁶¹ Ömer Nasuhi'nin beş yıl süreyle icrâ ettiği Hey'et-i Te'lifiyye üyeliği görevi kendisine bir hukûk formasyonu kazandırmıştır. Bilmen bu birikimi, *Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu* gibi bir şâhesere dönüştürmüştür. Bu eser akademik çevrelerde büyük bir yankı uyandırmış, kendisine tabî bir şöhret kazandırmıştır.⁶²

Bilmen'i yakından tanıyan ve araştıran insanların, onun Kur'an-ı Kerim'e olan hayranlığını dile getirmeleri sıkça karşılaşılan bir husustur. Kur'an'ı manevî bir güneş olarak nitelendiren Bilmen Hoca, tefsîr ilmini ise bu güneşin ilâhî yansımalarını tahlîl eden ve hâiz olduğu hayâtî kuvveti, semâvî feyizleri açıklamaya çalışan bir ilim olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen'in ilk tefsîr çalışması *Sûre-i Feth'in Türkçe Tefsîri İ'tilâ'-yı İslâm ile İstanbul Tarihçesi* adlı eseridir. İstanbul'un fethinin 500. yılı münâsebeti ve fetih yıl dönümünü tebrik ve Hak Teala Hazretleri'ne teşekkürlerini arz ve takdîm maksadı ile yazmıştır. Eser üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde Fetih sûresi ve Türkçe tefsîri yer almıştır. İkinci bölümde İslâmiyet'in yüksek mâhiyeti ve i'tilâsı, üçüncü bölümde ise İstanbul muhâsarası, fethi ve Fatih Sultan Mehmed'in biyografisi açıklanmıştır.⁶³ Daha sonraları bu bölümler sadeleştirilerek ayrı ayrı kitaplar olarak farklı yayınevleri tarafından basılmıştır. Müellif, Fetih Sûresi bölümünde önce âyetin meâlini vermiş, ardından tefsîrini yapmıştır. Bununla birlikte bazı âyetlerin tasavvufî manalarını vermiş ve işârî yorumlarda bulunmuştur. Âyetlerdeki birtakım kelâmî meselelere değinmiş, tafsilâtlı

⁶⁰ Ferhat Koca, "Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu", *DİA*, İstanbul, 1998, c. 18, s. 319-320.

⁶¹ Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", c. 6, s. 162-163.

⁶² Yaran, *A.g.m.*, s.162-163.

⁶³ Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 30.

bilgiler vermiştir. Müellif ilgili konuyu destekleyen türden Farsça, Arapça ve Türkçe şiirlere de yer vermiştir.

Bilmen hoca yine büyük bir emeğin sonucu olarak *Büyük Tefsîr Tarihi*'ni ilim dünyasına kazandırmıştır. İki kısımdan oluşan eserin birinci kısmı tefsîr usûlüne, ikinci kısmı ise tefsîr tarihine ayrılmıştır. İkinci kısımda öncelikle mümtaz tabaka olarak isimlendirdiği sahâbîlerden bahsetmiş, daha sonra vefat tarihlerine göre müfessirler hakkında bilgi vermiştir. İkinci cildin sonunda ise tefsîre dâir 663 eseri, müellifleri ile beraber bir liste halinde sunmuştur. Eserde ayrıca Kur'an-ı Kerim'le ilgili 489 kitabı ve müelliflerini içeren ayrıca bir liste yer almıştır.⁶⁴ Birinci cildi 1955'te, ikinci cildi ise 1960 yılında yayınlanan eser, muhtevâsı itibariyle tefsîr usûlü, tefsîr tarihi ve tabakât literatürü açısından önemli bir yere sahiptir.

Ömer Nasuhi'nin tefsîr ve Kur'an çalışmalarına dâir son eseri ise *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâl-i Âlisi ve Tefsîri*'dir. Diyanet İşleri Başkanlığı görevinden ayrıldıktan sonra 80 yaşlarında iken beş sene boyunca büyük bir emek ve çabanın sonunda telif etmiştir. Eserde önce sûreler ve içerikleri hakkında kısa bilgiler verilmiş, ardından âyetlerin meâli sunulmuş, akabinde ise her âyetin sade bir üslupla îzah ve tefsîri yapılmıştır.⁶⁵

Ömer Nasuhi, yaşadığı dönem itibariyle birtakım eser ve risâlelerde ashâb-ı kirâmdan bazıları hakkında yanlış yorumlar yapıldığına şahitlik etmiştir. Bu minvalde yazılar kaleme alan insanlardan bir kısmı, fikirlerinin doğru olup olmadığını müftülüğe sorma ihtiyacı hissetmiştir. Bazı okurlardan da bu yorum ve iddialara dâir çokça sorular sorulmaya başlanmıştır. Bilmen, bu konuyla ilgili soru soran insanların bir kısmının samimiyetten uzak olduğuna inanmış, hatta bu sorularla gereksiz bir tartışma oluşturmanın hedeflendiğini düşünmüştür. Buna istinâden müellif, herhangi bir tartışma ortamı oluşturmamak adına bu kişileri merkeze almadan hakikatleri ortaya koymak, geçmişte yaşanan siyasi ve dinî bazı olaylara dâir doğru bilgiler vermek amacıyla *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikâdları, Hz. Muaviye*

⁶⁴ Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", c. 6, s. 162-163.

⁶⁵ Yaran, **A.g.m.**, s. 162-163.

Hakkındaki Suallere Cevaplar isimli eseri kaleme almıştır.⁶⁶ Hz. Peygamber gibi onun ashâbına da büyük bir hürmet gösterilmesi gerektiğini ifade ederek, asırlar önce yaşanmış bazı olaylar sebebiyle ashâba sövmenin ve hakaret etmenin büyük bir hata olacağını îzah etmeye çalışmıştır.⁶⁷ Eser 1948 yılında İstanbul’da neşredilmiştir.⁶⁸

Çeşitli disiplinlere dâir kaleme aldığı eserleri aracılığıyla toplumun tüm kesimlerine hizmet eden Ömer Nasuhi, çiftçisinden müftüsüne, öğretmeninden talebesine kadar tüm okuyucu kitlesinin ihtiyaçlarını karşılayacak telifler üretmiştir. Bu kapsamda Diyanet İşleri Başkanlığı’nın müftülük, vaizlik, hayrat hademeliği kademelerinde görev almak için sınava girecek olanlara yönelik sorulu-cevaplı şekilde hazırlanmış yardımcı bir kitap olarak *Sualli-Cevaplı Dinî Bilgiler*’i kaleme almıştır.⁶⁹ 1959 yılında basılan eserde tefsîr, hadis, kelâm, fıkıh ve fıkıh usulü, vakıf, feraiz ve siyer gibi konulara yer verilmiştir.⁷⁰

Son dönem Osmanlı modernleşmesi ile birlikte İslâm’ın temel değerlerine aykırı fikrî ve ahlâkî akımlar daha yoğun bir şekilde gündeme gelmiştir. İçinde bulunduğu toplumu bu akımların bâtil fikirlerinden muhafaza etmeye çalışan Bilmen hoca, *Hikmet Goncaları* isimli eserini kaleme almıştır. İnsanların Hz. Peygamber’in sahih hadisleri aracılığıyla İslâm’ı daha somut bir şekilde içselleştirebilmelerine, ahkâmını ve ahlâkını hayatlarına tatbik edebilmelerine katkı sunabilmek, eserin temel gayelerinden biridir. Eserde *Sahîh-i Buhârî*, *Sahîh-i Müslim* ve *Sünen-i Ebû Davud* başta olmak üzere Süyûti’nin *el-Câmiu’s-Sağîr* ve Münâvî’nin *el-Künûzü’l-Hakâik* gibi eserlerden derlediği beş yüz hadis bulunmaktadır. Eserde önce hadislerin metni verilmiş daha sonra îzahı yapılmıştır.⁷¹ Giriş kısmında hadis ilmine dâir temel kavramlara değinildikten sonra hadislerin ve sünnetin İslâmiyet’teki yerine ve

⁶⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, *Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İtikatları*, Erenler Matbaası, İstanbul, 1948, s. 5.

⁶⁷ Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 53.

⁶⁸ Yavuz, *Osmanlı Devleti ve İslâmiyet*, s. 212.

⁶⁹ Yavuz, *A.e.* s. 212.

⁷⁰ Bilmen, *Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar*, s. 54.

⁷¹ Bektaş Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsîri*, Selçuk Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2001, s. 58.

önemine dâir birtakım îzahlarda bulunulmuştur. Müellif, iktibas ettiği hadislerin insanların düşünce dünyalarına, ahlâkına ve manevî olgunluklarına katkı sunacak rehber mâhiyetinde olduğunu ifade etmektedir. Hayatın her alanını kuşatan hadisler seçilerek metinleri verilmiş ve ardından geniş bir îzah yapılmıştır. Bilmen, bu açıklamalar vesilesiyle insanların zihinlerini meşgul eden bazı meselelerin hakikat ve hikmetlerini görebileceklerini düşünmektedir. Yine aynı îzahların İslâmiyet'e aykırı birtakım yazı, düşünce ve fikirleri tashîh etmiş olacağını savunmaktadır.⁷²

Ömer Nasuhi Bilmen'in dile, edebiyata ve şiire olan ilgisinin tezâhürlerini birçok eserinde görmek mümkündür. Şiire olan derin ilgi ve bilgisini her fırsatta ortaya koymuş ve âdetâ eserlerini bunlarla tezyin etmeye gayret göstermiştir. *Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi*, edebiyatımıza dâir yazılmış dönemin önemli lügatlerinden biri olma vasfını taşımaktadır. Eser, edebiyatımızda ve konuşma hayatımızda kullanılan yedi yüz yetmiş kelimeyi içermektedir. Öncelikle bu kelimelerin dilimizdeki sözlük anlamları, ardından ıstılâhî anlamları verilmiştir. Verilen mânâdan sonra kelimenin zihinde oturmasını ve hafızalarda yer etmesini sağlayacak hikmetli vecîze ve dizeler yazılmıştır.⁷³ Eserin üslûbunu ifade etmesi açısından aşağıdaki örnek mühimdir:

Ahlâk: Huylar, hasletler, seciyeler, tabiatlar. Bir takım ruhî melekeler ki o sayede insanlardan bir kısım fiiller suhûletler sâdır olur. Müfredi hulk'tur. Kendi ahlâkını ıslah edemeyen başlarını irşâd edemez.

Oyuncak sanmayın, ahlâkı milli rûhî millidir

*Onun iflası en korkunç ölümdür, mevdi küllidir.*⁷⁴

Mehmet Akif Ersoy

Bilmen'in Farsçaya olan hakimiyeti ve edebiyata olan tutkusunu mezcettiği bir eser olan *Nüzhetü'l-Ervâh*, gençlik yıllarında Farsça olarak yazdığı ve sonrasında

⁷² Ömer Nasuhi Bilmen, **Hikmet Gonceleri: Beş Yüz Hadis-i Şerif**, 1. Bs. Ravza Yay., İstanbul, 2017, s. 12.

⁷³ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 53.

⁷⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, **Dini ve Felsefi Ahlâk Lügatçesi**, Bilmen Yay., İstanbul, 1967, s. 7.

Türkçeye tercüme ettiği küçük bir divandır.⁷⁵ Bilmen, eserin “Arz-ı İ'tizâr” başlıklı giriş kısmında eseri kaleme aldığı tarihi ve yayınlama sebebini kaydetmiştir. Edebî bakımdan büyük bir kıymeti olmadığını, fakat çocukluk cesareti ile ortaya çıkmış olan bu eserin kaybolmasına da razı olamadığını ifade ederek büyük bir tevazu sergilemiştir. Zira eserdeki şiir, naât ve gazeller incelendiğinde müellifin Farsça'ya olan hâkimiyeti anlaşılacaktır. Konuların işlenme tarzından ise eserin profesyonel bir şairin kaleminden çıktığı izlenimine sahip olunmaktadır. Eserde Allah'a olan aşk birçok şiirin teması olarak görülmektedir. Ayrıca onun isimleri ve sıfatları üzerinden birçok kez münâcaatta bulunulmuştur. Eserde ayrıca Hz. Peygamber'e dâir birçok naât bulunmaktadır.

Ey levlâke levlâk ufkunun nurlandırıcı güneşi!..

Kâinat, senin ayağının tozunun eseridir.

Yukarıdaki dizede de görüldüğü gibi eserde sıkça tasavvufî vurgulara rastlanmaktadır. Bununla beraber eserin geneli incelendiği takdirde müellifin tasavvufî kişiliğinin genç yaşlarda belirginleştiği görülmektedir. Eser 1968 yılında İstanbul'da basılmıştır.⁷⁶

Ömer Nasuhi Bilmen'in en çarpıcı eserlerinden biri olan ve yine gençlik yıllarında (1904) kaleme aldığı *İki Şukûfe-i Taaşşuk* isminde “İki Aşk Çiçeği” anlamına gelen terbiyevi bir romanı bulunmaktadır. Roman, devrin özelliklerini temiz bir aşk ile hikâye etmektedir.⁷⁷ Kendisinin de çok sevdiği bu eseri defalarca yakınlarına okuduğu anlatılmaktadır. Eser, Bilmen'in vefatından sonra oğlu Ahmet Selim Bilmen tarafında neşredilmiştir.⁷⁸ Eserde uzun bir süre önce yazılmış olmasından dolayı dil ve üslupta büyük farklılıklar görülmektedir. Buna rağmen dönemin özelliklerini ve dilini yansıtması bakımından herhangi bir değişikliğe gidilmemiştir.⁷⁹

⁷⁵ Yaran, “Ömer Nasuhi Bilmen”, c. 6, s. 162-163.

⁷⁶ Ömer Nasuhi Bilmen, **Nüzhetü'l-Ervâh: Fârisi Divançe ve Tercümesi**, Bilmen Yay., İstanbul, 1968, s. 7.

⁷⁷ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 25.

⁷⁸ Günay, **Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsîri**, s. 56.

⁷⁹ Bilmen, **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, s. 26.

1.5. Vefatı

6 Nisan 1961 yılında emekliye ayrılan Ömer Nasuhi Bilmen, hayatının geri kalan kısmında da yoğun bir şekilde ilmî çalışmalarla meşgul olmaya devam etmiştir. Sekiz cilt olan *Kur'an-ı Kerîm'in Türkçe Meal-i Âlisi ve Tefsîri*'ni yine bu dönemde kaleme almıştır. 11 Ekim 1971 Salı sabahı birkaç saatlik komadan sonra hayatını kaybetmiştir.⁸⁰ 12 Ekim Çarşamba günü Fatih Camii şerifinde ikindi namazına müteakip icra edilen cenaze merasiminin benzerine az rastlanır türden yoğun ve kalabalık olduğu anlatılmaktadır. Aynı şekilde kaynaklarda anlatıldığına göre cenazesi başında duygulu bir konuşma yapan vaiz Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, cemaatin hıçkırıklarına ortak olmuş, konuşmasını dahi tamamlayamamıştır. Bilmen, omuzlarda götürülmesini vasiyet etmiş olmasına rağmen izdihamdan dolayı mezarına kadar eller üzerinde taşınmıştır.⁸¹ Kabri, Edirnekapı Sakızağacı şehitliğindedir.⁸²

⁸⁰ Günay, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsîri*, s. 15.

⁸¹ Vakkasoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İslâm Âlimleri*, s. 82.

⁸² Yaran, "Ömer Nasuhi Bilmen", c. 6, s. 162-163.

İKİNCİ BÖLÜM

KLASİK KELÂM KONULARI VE YENİ YAKLAŞIMLAR

2.1. Nazariyat Bahisleri

2.1.1. Kelâm İlminin Tanımı, Konusu ve Gayesi

Kelâm ilminin tanımı, bu ilme bakışı ifade etmesi açısından önemlidir. Farklı yaklaşımlar geliştirilmiş olmakla birlikte genel hatlarıyla Kelâm ilminin tanımı iki temel gaye üzerine inşa edilmektedir. Naslara dayalı bir biçimde İslam'ın temel ilke ve esaslarını îzah etmeyi amaç edinirken aynı zamanda tarihsel süreçle birlikte geliştirilen mantıksal ve felsefî yöntemler aracılığıyla İslam toplumlarını harici tehditlerle gelen yanlış fikir, iddia ve inançlardan korumayı amaç edinmiş bir ilim dalıdır.⁸³

Ebû Nasr el-Farabî (ö.339/950) de gayesine göre bir tanımlama yaparak kelâm ilmini, yaratıcının görüş ve fiillerinin anlaşılmasını sağlayan ve bunlara muhalefet edenlere karşı tezler geliştiren bir ilim dalı olarak tarif etmektedir.⁸⁴

Eş'arî geleneğinin öncülerinden olan Gazzâli (ö.505/1111) ise kelâm ilmini gayesine göre tanımlayarak Ehl-i Sünnet'i bid'at ehlinden korumayı amaçlayan bir ilim dalı olduğuna işaret etmiştir.

Kelâm ilminin ilgilendiği konuları özetlemesi açısından Seyyid Şerif Cürçânî'nin (ö. 816/1413) *et-Ta'rîfât* isimli eserindeki tanımlaması en çok bilinen tanımlamalar arasındadır. Cürçânî'nin bu tanımında mebde ve meâd kavramlarından bahsederek kapsamı genişletmiş, dünya ve âhirete taalluk eden birçok konuyu da kelâm ilmine dahil etmiştir. Aynı şekilde “İslam kanunu üzerine” ifadesi, kelâm ilminin salt akıl ve mantık temelli bir ilim olmadığını, felsefî yöntemleri kullanmakla birlikte başlangıç noktasının İslam'ın nasları olduğunu ifade etmektedir.

Bu bağlamda kelâm ilmi konusuna göre yapılan tariflerin zamanın ve ilgili meselelerin değişimiyle birlikte farklılaştığı, gayesine göre yapılan tanımlamalarda

⁸³ Mehmet Kenan Şahin, “Klasik Kelam İlmi Tanımları”, **Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, sy. 40 s. 50.

⁸⁴ Ömer Aydın, “Yeni İlm-i Kelam Dönemi”, **Kelam Tarihi**, Ed. Ramazan Yıldırım, İşaret Yay., İstanbul, 2017, s. 15-16.

ciddi farklılıklar olmadığı görülmektedir.⁸⁵ Modern dönem kelâm alimlerinden İsmail Hakkı İzmirli (ö.1946) de Cürçânî'nin tanımına yakın bir tanımlama yaparak “mümkün varlıklar” ifadesini kullanmamaktadır. Ayrıca “İslam kanunu” ibaresiyle ilintili olarak metafizik ve felsefenin paradigmalarına değinmekte, çalışma alanlarının ortak olmasına rağmen yöntemlerinin farklılaştığını ifade etmektedir. İzmirli'ye göre kelâm ilminin temel amaçlarından biri, kat'i delillerle inanç esaslarını ispât etmek ve insanların zihinlerindeki şüpheleri gidermeye çalışmaktır. Kelâm ilminin konusuna da değinen İzmirli, zamanın farklılaşmasıyla birlikte tanımlamaların da farklılaştığına dikkat çekmektedir.⁸⁶

Abdullatif Harputî (ö.1916) ise ilk dönem alimlerinin kelâmın konusuyla ilgili mebde ve meâd meselelerini öncelerken yakın dönem alimlerinin inanç esaslarının bilinmesine imkân tanıyacak her türlü malumu konu edindiklerini ifade etmektedir. Harputî'ye göre mukallitleri tahkikle buluşturmak, inatçı kimselerle mücadele ederek batıl fikirlerinden Müslümanları korumak ve iki dünyada da mutluluğa vesile olmak, kelâm ilminin gayelerindedir.⁸⁷

Ömer Nasuhi Bilmen ise *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserinin girişinde kelâm ilmini, Cürçânî'nin tanımına benzer şekilde tarif etmektedir: “Kelâm ilmi, Allah Teala'nın zat ve sıfatlarından, nübüvvet ve risâlete ait meselelerden ve mebde ve meâd itibariyle mükevvenatın hallerinden İslam kanunu üzere bahseden bir ilimdir.”⁸⁸

Seyyid Şerif Cürçânî, mümkünâtı kullanırken Ömer Nasuhi ise mükevvenât ifadesini kullanmış, zat ve sıfatlara ilave olarak nübüvvet ve risâlet konularını da eklemiştir. Bu eklemelere rağmen Bilmen'in kelâm alimlerinin genelini ortaya koyduğu tanımlamaya uygun bir tarifte bulunduğu söylenebilir. Bilmen bu bağlamda kelâm ilminin mebde ve meâd ile pozitif ilimlerden, İslam kanunu ifadesiyle de felsefeden ayrıldığını kaydetmektedir. Ona göre pozitif ilimler rasyonel detaylarla ilgilenmekte, kâinatın başlangıç ve sonuç meselelerini kapsam dışında bırakmaktadır.

⁸⁵ Emine Yarımbaş, “Kelâm İlminin Tanımı Üzerine”, **Kelâm Araştırmaları Dergisi**, 2004, c. 2, sy. 1, s. 78.

⁸⁶ İsmail Hakkı İzmirli, **Yeni İlmî Kelâm**, 1. Bs. Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013, s. 11-14.

⁸⁷ Abdullatif Harputî, **Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm**, Çelik Yay., İstanbul, 2016, s. 19-22.

⁸⁸ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 3.

Pozitif ilimler duyu organlarıyla idrâk edilebilir olayları ele alırken o olayın keyfiyetini araştırarak ikincil meselelerle ilgilenmekte, varlığın gaye ve hikmetinden uzak kalmaktadır. Felsefe ise başlangıç ve sonuç meseleleriyle ilgilenmekle birlikte akılcı ve rasyonel bir yöntemi merkeze almaktadır. Kelâm ilmi ise akıl ve mantıkla birlikte hareket noktasına İslamiyet’i alarak nakli delilleri destekleyici bir unsur olarak görmekte, bu bağlamda İslam’ın temel inanç esas ve ilkeleri üzerine ikame edilmesiyle felsefeden ayrılmaktadır.⁸⁹

Ömer Nasuhi, kelâm ilminin kapsamına giren konuların zamanla değişmiş olduğuna işaret etmektedir. Bilmen’e göre ilk dönemlerde Allah’ın zat, sıfat ve fiilleri konu edilirken sonraları bu kapsama mevcudat, daha sonraları ise malumât kavramı eklenerek, bilinebilen şeylerin tümü kelâm ilminin kapsamına dahil edilmiştir. Ömer Nasuhi’ye göre inancın kendisi veya o inancı oluşturan ilke, kelâm ilminin konusudur. Misal olarak Allah’ın birliği veya cisimlerin sonradan yaratılmış olması kelâmın kapsamına girmektedir. Çünkü biri inanç, diğeri ise üzerine inanç inşa edilen temel bir ilkedir.⁹⁰

Ömer Nasuhi, kelâm ilminin gayesi başlığı altında Abdullatif Harputî’ye oldukça benzer bir yaklaşımda bulunmaktadır. Ona göre kelâm ilminin gayesi, kişiyi mukallit olmaktan tahkik seviyesine çıkartmak, irşâda istekli kimseleri irşât etmek, inatçı ve batıl fikir sahipleriyle mücadele ederek insanların zihinlerini şüphelerden korumak ve bu bağlamda iki cihan mutluluğuna vesile olmaktır.⁹¹ İzmirli’ye göre ise kelâm ilminin temelde gayesi kesin delillerle birlikte şüpheleri gidererek dinin inanç esasları ispat etmeye çalışmaktır.⁹²

Tanım, konu ve gaye meselesi, kelâm ilminin ortaya çıktığı dönemlerden itibaren zamanla ve ilgili konuların değişimiyle farklılaşmış, özellikle tanım ve konu kapsamına giren başlıklar bazı kavramların eklenmesiyle genişlemiştir. Bu bağlamda klasik kelâm alimlerinden Seyyid Şerif Cürçânî’nin tanımı en kapsamlı tanım olarak kabul görmüştür. Son dönem alimlerinden İsmail Hakkı İzmirli, Cürçânî’den farklı

⁸⁹ Bilmen, **A.e.**, s. 4-7.

⁹⁰ Bilmen, **A.e.**, s. 6-8.

⁹¹ Bilmen, **A.e.**, s. 9-11.

⁹² İzmirli, **Yeni İlmi Kelâm**, s. 13.

olarak masnuât kavramını kullanarak kelâm ilminin ilgilendiği şeyleri somutlaştırmış olmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen ise kelâm ilmini konusuna göre tanımlarken bu tanımlamada Cürcânî'ye, gaye başlığında ise Harputî'ye oldukça benzer bir yaklaşım sunmaktadır. Bilmen'in tanımlamada zikrettiği mükevvenat kavramı İzmirli'ye benzer bir şekilde kelâm ilminin kapsamına giren şeyleri somutlaştırmakta ve klasik kelâm alimlerinin tanımlamalarından farklılaşmaktadır.

2.1.2. Bilgi ve Varlık

Varlık meselesi, kelâm ilminin ortaya çıktığı dönemlerden itibaren klasik kelâm kaynaklarında gündeme getirilmiş, varlığın keyfiyeti ve ispâtı hususunda derin müzâkerelere konu olmuştur. Nitekim klasik dönem kelâm eserlerinin büyük bir kısmını bilgi ve varlıkla ilgili başlıklar oluşturmaktadır. Fakat yakın döneme gelindiğinde kelâm âlimleri dönemin şartları ve problemlerini, Müslüman toplumların acil ihtiyaçlarını göz önünde bulundurarak bilgi ve varlık meselesini yoğun bir şekilde işlememiş, sınırlı bir biçimde ele almıştır. Bununla birlikte modern dönemde bilgi ve varlık meselesine felsefî birikimleri vesilesiyle İsmail Hakkı İzmirli (ö.1869/1946), Muhammed İkbal, (ö.1877/1938) Abdullatif Harputî (ö. 1842/1916) gibi âlimler geniş başlıklar açmışlardır.⁹³ İzmirli, vücut ve zât arasındaki ayrıma dikkat çekerek farklılıklarını sıralamış; zihni, aynî, has ve mutlak gibi kavramları ele alarak îzahta bulunmuştur.⁹⁴ Harputî ise ma'lumu, ma'dum ve mevcûd olarak iki ayırmakta, hâricî mevcudu ise vâcîp ve mümkün olarak sınıflandırmaktadır. Ayrıca cevher ve arazi geniş bir şekilde ele alan Harputî, nazariyat bahislerine yoğunluk vermiştir.⁹⁵

Ömer Nasuhi Bilmen ise bilgi ve varlık bahislerine özel bir başlık açmamıştır. İlâhiyât meseleleri arasında vücûd başlığıyla varlık meselesine yüzeysel bir şekilde değinen Bilmen, Allah'ın vâcibü'l vücûd olduğunu ifade ederek hudûs, imkân, ibdâ' ve gaye delilleriyle ispât edilebileceğini ifade etmektedir.⁹⁶ Bilmen'in eserlerindeki konu tasnifi ve ele alış biçimi incelendiğinde dönemin şartları bağlamınca öncelikli meselelere yer verdiği, soyut ve anlaşılması güç tartışmalar yerine insanların

⁹³ M.Sait Özervarlı, **Kelâmda Yenilik Arayışları**, 3. Bs. Ankara, İSAM Yay., 2017, s. 129.

⁹⁴ İzmirli, **Yeni İlmi Kelâm**, s. 231-238.

⁹⁵ Harputî, **Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm**, s. 33-34.

⁹⁶ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 118-119.

zihinlerinde şüphe oluşturabilecek konulara eğildiği görülmektedir. Muhtemeldir ki bu sebeple *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserinde bilgi ve varlık konularına müstakil bir başlık açmamış, sınırlı bir îzahla iktifa etmiştir. Bu durum Bilmen'in Yeni İlm-i Kelâm meselelerine verdiği önemi ve konuları ele alış yöntemini ortaya koyması açısından oldukça önemlidir.

2.1.3. Bilginin Kaynakları

Bilen ile bilinen arasındaki ilişkiyi temsil eden bilgi, İslâmî terminolojide daha çok *el-ilm* ve *el-ma'rife* terimleriyle ifade edilmiştir. Dönemin şartları düşünüldüğünde öncelikli meselelerin ele alınması, İslâmiyet'e getirilen eleştirilere cevap verilme ihtiyacı gibi sebeplerden ötürü Ömer Nasuhi Bilmen de konuyu kısmen ele almıştır. Bilmen, *Mülehhas İlm-i Kelâm* isimli eserinde oldukça yüzeysel bir îzahla iktifâ etmiştir.

Ömer Nasuhi, klasik kelâm kaynaklarına uygun olarak bilginin kaynağını üçe ayırmaktadır. Biri akıl, diğeri duyu organları, sonuncusu ise doğru haberdir. Ona göre akıl, Allah'ın insanlara has olarak ihsan ettiği latif bir kuvvettir. İnsan bu sayede fennî ve felsefî ilimleri tahsîl ederken ilâhîyâta dâir bahislere de vâkıf olabilmektedir. Duyu organlarına gelindiğinde bunlar görme, işitme, dokunma, tatma ve koklama olmak üzere beş kuvvetten ibarettir. Doğru haber ise mütevâtir seviyesine ulaşmış veyahut peygamberlerden nakledilen haberlere verilen isimdir. Bilmen'e göre ilâhî vahye muhatap olmaları sebebiyle peygamberlerin verdikleri tüm haberler hakikat kabul edilmektedir. Bununla beraber onların nâmına rivâyet edilen tüm haberler kısımlara ayrılmaktadır. Mütevâtir veya meşhur olarak rivâyet edilmemiş haberler kat'î bir delil olarak kabul edilmezler ve zan ifade ederler.⁹⁷

İsmail Hakkı İzmirli de bilginin kaynakları meselesini ele almış, sağlam duyular, doğru haber ve akıl olarak üçe ayırmıştır. İzmirli'ye göre duyular meselesi psikolojinin konusu olmakla birlikte kelâm ilminin de bilgi kaynaklarından biridir. Ona göre duyularla elde edilen bilgi zorunlu bilgidir. Doğru haberi, mütevâtir haber ve peygamberlerin haberi olarak ikiye ayıran İzmirli, bu nevi haberleri zorunlu bilgi kaynağı olarak kabul etmektedir. Aklın tanım olarak psikolojiye ait olduğunu ifade

⁹⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhîd*, 1. Bs. Ravza Yay., İstanbul, 2014, s. 30-31.

eden İzmirli'ye göre akıl yoluyla elde edilen bilgi ya zorunludur ya da akıl yürütmeye dayalıdır. İzmirli bu bahiste Bilmen'den farklı olarak tüm akıl yürütme olarak isimlendirilen istidlâle ve yöntemlerine değinmektedir. Nitekim İzmirli'nin naklî delilin sağlamlığı ve kelâm ilminin yöntemleri gibi başlıklar açarak konuyu daha geniş bir şekilde ele aldığı görülmektedir.⁹⁸

Abdullatif Harputî ise konuyu ilim, nazar ve delil başlığı altında oldukça geniş bir biçimde ele almıştır. İlmî tarifini yaptıktan sonra Harputî ilmi, fikir ve akıl yürütmeksizin oluşursa zarurî, akıl yürütme ile oluşursa nazarî ismiyle anılır diyerek ikiye ayırmaktadır. Zorunlu ve nazarî ilmin kısımlarından detaylıca bahseden Harputî, her bir ilim çeşidiyle ilgili misaller vermek sûretiyle konuyu daha somut bir şekilde irdelemiştir.⁹⁹

Hülasa olarak Ömer Nasuhi'nin bilginin kaynaklarını İzmirli ve Harputî'ye nazaran yüzeysel bir şekilde ele almış, yeni veya farklı bir yaklaşım kaydetmemiştir.

2.2. İlâhiyat

2.2.1. Allah'ın Varlığı Meselesi

İsbât-ı vâcib meselesi İslâm düşüncesinin önemli meselelerinden biri olmuştur. Gerek klasik gerekse modern dönemde konuyla ilgili birçok müstakil eser kaleme alınmıştır. Bu ispât çeşitli deliller vasıtasıyla yapılmaya çalışılmıştır. Gaye, hikmet, inâyet, hudûs delilleri bunlardan bazılarıdır. Bu delillerle alemin varlığı ortaya konulmuş, sahip olduğu düzen ve hikmetlerin devamlılığı Allah'a bağlanarak varlığı ve birliği ispâtlanmaya çalışılmıştır. Bununla birlikte Kur'an'ı Kerim'de Allah'ın varlığına ve birliğine işaret edilmek sûretiyle sıkça kullanılan teleolojik delil, herkesin anlayabileceği bir ispât aracı olması sebebiyle klasik kelâm âlimleri tarafından da kullanılmıştır.¹⁰⁰

Ömer Nasuhi Bilmen de isbât-ı vâcib meselesine dâir görüşlerini *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserin ilâhîyât başlığı altında ele almıştır. Allah'ın varlığı, birliği, sıfatları, yani isbât-ı vâcib meselelerinin tafsilâtı bir şekilde irdelendiği ilâhîyât

⁹⁸ İsmail Hakkı İzmirli, *Yeni İlmî Kelâm*, s. 55-58.

⁹⁹ Harputî, *Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*, s. 22.

¹⁰⁰ M. Sait Özervarlı, "İsbât-ı Vâcib", *DİA*, İstanbul, 2000, c. 22, s. 495-497.

bölümü, yaratıcının varlığını inkâr edenlerin iddialarına verilen cevapları içermektedir. Bilmen, ilâhîyât bahsinin temel meselelerine girmeden önce Allah'a imanın farz olduğundan ve gerekliliğinden bahsetmektedir. Bilmen'e göre Allah'a iman farzdır. Bu iman, Cenâb-ı Hakk'ın varlığını vacip, mümteni' ve câiz olan diğer sıfatları bilmek ve tasdîk etmek sûretiyle gerçekleşir. O, hakîki bir mevcuttur. Zâtına lââyık olan kemal sıfatlar ile vasıflanması vâcib, herhangi bir eksik sıfatla vasıflanması ise imkânsızdır. İmkân dâiresinde bulunan her şeyi yaratması ise caizdir. Buna binâen zâtının bu şekilde bilerek tasdîk edilmesi lazımdır. Bulûğ çağına ermemiş dahi olsa her akıllı insan için Allah'ı bilmek ve tanımak bir farzdır. Kâinatın tüm zerrelere Allah'ın varlığına şahitlik ederken akıllı bir insanın bundan gafil olması caiz değildir.¹⁰¹ İmanın gerekliliği konusunun ardından yine bir iman konusu olan fetret¹⁰² dönemlerinde yaşayan insanlar konusuna değinen Bilmen, fetret döneminde yaşayan ve kendilerine herhangi bir peygamber ulaşmayan insanların da imandan sorumlu olduklarını ifade etmektedir. Bilmen'e göre o insanların aklî melekeleri ve selîm olan fitratları kendilerini tevhîde ve Allah'ı tanımaya yönlendirebilecek vasıflardır. Fakat bu insanlar diğer dinî hükümlerden sorumlu olmazlar, zira bu gibi hükümler peygamberler tarafından tebliğ olmadıkça salt akıl ile idrâk olunamaz.¹⁰³ Bilmen, fetret ehlini önceki ulemânın tasnif ettiği şekilde üç gruba ayırır. Birinci grup, fetret zamanında yaşadıkları halde akıl ve düşünce yoluyla Allah'ın birliğini tasdîk ederler ve bunlar cennet ehlidir. İkinci grup, Allah'a ortak koşanlardır ve cehennem ehlidir. Üçüncü grup ise gaflet üzere olup ilâh fikrini benimsemeyenlerdir ve Bilmen'e göre ihtilâf bu kesimle ilgilidir.¹⁰⁴ Nitekim Mutezilî kelâmcılar kişinin Allah'a iman etmeden ölmesini azap edileceği hükmüne bağlarken Eş'arîler, böyle bir kişinin sorumlu tutulamayacağını savunmaktadır. Yani Eş'arîler'e göre Allah'ı bilmek

¹⁰¹ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 113.

¹⁰² Akaid ve kelâm literatüründe fetret daha çok, bir peygamberin ortaya koyduğu, tahrîfe uğramamış bir davetle karşılaşma imkânından mahrum kalan insanların dinî sorumluluğu açısından üzerinde durulan bir kavramdır. Bkz: Metin Yurdağür, "Fetret", **DİA**, İstanbul, 1995, c.12, s. 475-480.

¹⁰³ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 114.

¹⁰⁴ Bilmen, **A.e.**, s. 116.

nübüvvetle ilişkilidir. Mâtürîdîler ise insanın sorumluluğu için vahyin gerekliliği hususunda Eş'arîlerle mutabıktır.¹⁰⁵

Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen, Allah'ı bilmenin zorunluluğu ve fetret ehlinin durumu ile alakalı yeni ve farklı bir bakış ortaya koymamış, her iki meseleye de önceki âlimlerin zaviyesinden bakmıştır. Bununla beraber dönemin Yeni İlm-i Kelâm öncülerinden olan *Tenkihu'l Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm* eserinin yazarı olan Abdullatif Harputî, bu konuyu detaylı bir şekilde ele almıştır. Fakat o da önceki âlimlerin sınıflandırmaları çerçevesinde îzahâtta bulunmuştur. Harputî, fetret ehlinin Allah'ı bilme, tanıma ve ona iman etme hususlarını, Eş'arîlerin ve Mâtürîdîlerin, hüsün ve kubuh tartışması bağlamında tafsilâtli bir şekilde ele almış, her iki mezhebin delillerini de ortaya koymuştur.¹⁰⁶

İsmail Hakkı İzmirli'ye göre ise Allah bilgisinin nazari veya zaruri olması konusunda görüş ayrılıkları vardır. Bazı kelâm bilginlerine göre Allah bilgisi için en ince ayrıntılarına kadar iyice düşünmek, akıl yürütmek zorunludur. Bunu yapmak akıllı ve ergin olan herkese farzdır. Bilgiden, bilmekten amaç, insanın gücü ölçüsünde Yüce Allah'ın varlığını, zorunluluğunu, subûti ve selbi sıfatlarını tasdik etmektir.¹⁰⁷ İzmirli, isbat-ı vacib bağlamında delillere de değinerek önce klasik kelâm literatüründe verilen delilleri sıralayarak açıklamalarda bulunur. Ardından "Yeni Felsefenin Delilleri" başlığı altında modern delilleri sıralar. Bunları ahlâkî, metafizik ve tabii deliller olarak üçe ayıran İzmirli, dış dünyayla ilgili delilleri tabii, akıl aracılığıyla elde edilenleri metafizik, vicdanın teamüllerinden oluşanları ise ahlâkî deliller olarak tanımlamaktadır.¹⁰⁸ İzmirli, fiziksel delilleri evrenin varlığı, alemdeki düzen ve maddenin hareketi olmak üzere üçe ayırmaktadır. Bu deliller vasıtasıyla Allah'a ulaşılabilir. Metafizik delilleri de sonsuz gerçeklikler, sonsuzluk düşüncesi ve ontoloji olarak üçe ayırmaktadır. Ahlâkî delillere gelince bu delil genel ahlâk yasalarından

¹⁰⁵ Fetret konusuyla ilgili detaylı bilgi için Bkz: Fikret Soyal, Mekân, Zaman ve Dil Bağlamında Nübüvvetin Evrenselliği, **Usûl: İslam Araştırmaları**, 2019, sayı: 32, s. 91-114

¹⁰⁶ Harputî, **Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm**, s. 187-188.

¹⁰⁷ İzmirli, **Yeni İlmî Kelâm**, s. 462.

¹⁰⁸ Ahmet Hüsrev Erdaş, "**İzmirli İsmail Hakkı'nın İsbat-ı Vacib Anlayışı**", İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019, s. 112.

hareketle ortaya konulmuş, ahlâk yasalarını ortaya koyan bir otoritenin varlığı ispât edilmeye çalışılmıştır. Bu delil diğer delillere nazaran daha zayıftır. Zira bu bir varsayımdır, yakîn ifade etmemektedir.¹⁰⁹

Ömer Nasuhi, Allah'ın sıfatları bahsinde kemal sıfatlarını sıraladıktan sonra vücut sıfatını özel olarak ele alır ve îzah eder. Bilmen'e göre vücut, Allah'ın varlığı demektir. Bu sıfat Yüce yaratıcı için vacip, zıddı olan yokluk ise imkânsızdır. Cenâb-ı Allah vacibü'l-vücuttur, yani zâtı itibariyle mevcuttur. Varlığı başkasından değildir. Bilmen, Allah'ın varlığının ispâtı hususunda birçok deliller olduğunu söyler ve ardından isbât-ı vâcib delillerini zikreder. İsbât-ı vâcib delillerini hudûs delili, imkân delili, ibdâ'' delili ve gaye delili olmak üzere dörde ayıran Bilmen, bu delillerin îzahında sair kelâm âlimlerinden farklı bir bakış sergilememiştir. Kullandığı argümanlar klasik kelâm eserlerinden farklılık göstermemektedir.¹¹⁰ Hudûs, imkân, ibdâ'' ve gaye delillerini ayrıntılı bir şekilde îzah ettikten sonra Allah'ın varlığının ispâtı hususunda iki önemli delilin daha olduğuna işaret eder. Bu deliller yukarıdaki klasik ispât delillerinden farklı ve dönemin felsefî tartışmaları düşünüldüğünde felsefecilere verilmek istenen cevap niteliği taşıdığı söylenebilir. Bunlar metafizik ve ahlâk delilleridir.

2.2.2. İsbât-ı Vâcib Delilleri Olarak Metafizik ve Ahlâk

2.2.2.1. Metafizik Delil

Metafizik delil, Farabî'nin ekmel varlık delili ile benzerlik taşımakta ve ontolojik delil olarak da isimlendirilmektedir. Temel argüman, insanın zihninde dış dünyadan bağımsız bir şekilde tahayyül ettiği mükemmel yaratıcıyı yine o yaratıcının irâdesi ve ilhamıyla tahayyül edebildiğidir. Zira tüm kemal sıfatlarına sahip bir yaratıcının varlığına, eksik ve kusurları olan insan, kendi zihni marifetiyle vakıf olamaz. Bilmen'e göre insan, kemal sıfatlarına sahip bir yaratıcıyı tasavvur eder. Bu yaratıcı, tüm kemal sıfatlarına sahiptir ve varlık da bir kemal sıfatıdır. O halde tasavvur edilen zât, ekmel varlık ile vasıflanmıştır. Çünkü varlık ile vasıflanmış olmasa her

¹⁰⁹ Hande Nur Bozbuğa, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Metafizik Alana Dâir Bilinmeyen Eseri: Muhtasar mâ ba'de't-tabîa", *İslâm Tetkikleri Dergisi*, 2020, c. 10, sy. 2, s. 648.

¹¹⁰ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 118.

açından kemal sahibi bir yaratıcı olmazdı. Akıl bu zât-ı ekmele varlığına hükmetmekte ve başka türlü tasavvur edememektedir. Bununla birlikte aklın tasavvur ettiği bu zât-ı ekmele, insanın kendi muhayyilesinin îcâd ettiği bir algı değildir. Mükemmel olmayandan en mükemmel sudûr edemeyeceğine göre insana bu tasavvuru bir zât-ı ekmele ilham etmektedir ki o da tasavvur edilen Allah'tır.¹¹¹

Bilmen, metafizik deliline getirdiği temel îzahlardan sonra bu îzahların daha net bir şekilde anlaşılabilmesi için ontolojik delili Batı dünyasında ilk defa dile getiren Saint Anselm ve Descartes'ın¹¹² bu meseleye dâir îzahlarını mealen nakletmiştir. Anselm'e göre en akılsız ve en gafil insanların bile zihinlerinde kesinlikle bütün varlıklardan büyük ve mükemmel bir zât tasavvuru vardır. Böylelikle kendisinden daha büyük bir varlığın tasavvur edilemediği zâat, şüphesiz ki Allah'tır. Descartes'a göre madem ki düşünüyorum, demek ki ben varım, zira düşünmek için var olmak zarûridir. Bununla beraber son derece mükemmel ve sonsuz bir varlık fikrim var ve bu fikir benden gelemmez, çünkü ben mükemmel bir varlık değilim. Mükemmel olmayandan ise mükemmel bir şey ortaya çıkamaz, ifadeleriyle yaratıcının dış dünyada değil kendi zihnindeki ekmele varlık tasavvuru ile ispât edilebileceğine dikkat çekmiştir.¹¹³

2.2.2.2. Ahlâk Delili

Klasik kelâm kaynaklarında ve dönemin diğer Yeni İlm-i Kelâm eserlerinde çok sık karşılaştığımız bir delil olan ahlâk delili,¹¹⁴ dönemin ihtiyaçlarına cevap sadedinde Ömer Nasuhi tarafından muhtasar bir biçimde işlenmiştir. Bilmen'in ahlâk delili, insanların tümünün fitraten bir Allah inancına sahip oldukları fikri üzerine

¹¹¹ Bilmen, A.e., s. 128.

¹¹² Bilmen metafizik delilini işlediği bölümün dipnot kısmında Saint Anselm ve Descartes'i tanıtan çok kısa bilgiler vermiş, fakat ismi geçen filozofların görüşlerinin nereden aldığına dâir herhangi bir bilgi paylaşmamıştır. Bkz: Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 128-129.

¹¹³ Bilmen, A.e., s. 128-129.

¹¹⁴ Ahlâk delilinin merkezinde insanların ahlâk tecrübesi vardır. Bu delil ile birlikte tecrübelerden hareketle yaratıcının varlığı kanıtlanmaya çalışılmaktadır. Bu bağlamda ahlâk delili, evrensel ahlâkî yasalardan hareketle alemin kanunlarını ortaya koyarak bir ilâha giden mantıksal bir çıkarım olarak özetlenebilir. Detaylı bilgi için Bkz: Özkan Tekin, “**Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları**”, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2019, s. 112-118.

kuruludur. Bilmen'e göre her insanın selim fitratı ilâhî varlığa şahitlik eder. İnsan, dikkatini celbeden binlerce yaratılış sahnesini temâşâ edince, bunların büyük bir yaratıcısının olduğuna şahitlik etmiş olur.¹¹⁵ İnsanlık tarihi boyunca toplumların geneli fitrî olarak Allah'ın varlığına inanmaktadır. Putlara, ateşe, gök cisimlerine ve sair varlıklara tapan insanlar dahi bunların üstünde bir yaratıcının varlığına inanmaktadır. Buradan hareketle herkesi kapsayan bir yaratıcı inancının yalan olma ihtimali mümkün değildir. Böylesi bir ilâh fikrinin tüm insanlarda var olması, Allah'ın varlığına en güzel delildir.

Bununla birlikte Bilmen, madde ve maddî âlemin hikmetleri ile iştiğal etmelerine rağmen materyalistlerin mâneviyatı, metafiziği ve ulûhiyeti inkâr ettiklerini ifade etmektedir. Fakat bazılarının tabiatın arka planındaki bu hikmetleri anlamlandırdıkları ve kavradıkları da bir gerçektir. Nitekim ünlü gök bilimci William Herschel'e göre fen bilimleri ve matematiğin her dalı geliştikçe kudreti ve büyüklüğünün sonu olmayan Yüce yaratıcının varlığı hakkında deliller çoğalmaktadır. Yine tabiat felsefecilerinden Kotentil'e göre bizim felsefemizin faydası, aklımızın idrâk ettiği birtakım değersiz şeylerle sınırlı değildir. Kâinattaki kemâlâtı hissetmek, zihin dünyamızı aydınlatmak ve bu yolla aklımızı kâinatın yaratıcısı olan yüce yaratıcının bilgisi ile yükseltmek olmalıdır.¹¹⁶

Nihai olarak Bilmen, isbât-ı vâcib meselesinde klasik kelâm âlimleri tarafından ortaya konmuş delillerden olan hudûs, imkân, gaye ve ibdâ' gibi delilleri sıraladıktan sonra dönemin ihtiyaçları bağlamında metafizik ve ahlâk delillerini ortaya koymuştur. Buradan hareketle isbât-ı vâcib delilleriyle ilgili İsmail Hakkı İzmirli ve Ömer Nasuhi Bilmen'in aynı yöntemi izlediğini söyleyebiliriz. Her iki müellif de öncelikle klasik delilleri sıralayarak îzah etmiş, ardından modern dönem felsefe delillerini ele almıştır. İzmirli, modern felsefenin delillerine geçmeden önce Allah'ı bilmenin tartışmalı bir konu olduğunu ifade etmiş, fakat bu meseleyle ilgili tefekkür etmenin gerekli olduğunu, Allah'ın bunu emrettiğini vurgulamaktadır. Sonuç olarak İzmirli, Allah'ı bilmenin mümkün olduğunu ve bu hususta çaba sarf edilmesi

¹¹⁵ Bilmen, **Mülehhas İlm-i Tevhîd**, s. 43.

¹¹⁶ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 129-131.

gerektiğini savunmaktadır.¹¹⁷ İzmirli aynı zamanda ahlâkî delili ele alarak, ahlâkî düzen ve fazilet delili olarak ikiye ayırmaktadır. Ahlâkî düzeni ise kendi içerisinde üç şekilde açıklamaktadır. Alemde ahlâkî bir düzen olduğunu kabul eden İzmirli'ye göre ödevler zorunludur ve otorite yani yaratıcı insana ödev vermektedir. İnsan da ahlâkî kanunları desteklemeli, akıl ile arzular arasında bir uyum inşa etmelidir.¹¹⁸

Abdullatif Harputi ise isbât-ı vâcib delillerini daha geniş bir şekilde ele almış, kelâm âlimlerinin, filozofların, peygamberlerin ve modern dönem ilâhîyâtçıların delillerini tasnif etmiştir. Bu bağlamda Harputi, filozofların imkân delilini, kelâm âlimlerinin çoğunluğunun ise hudûs delilini zikrettiklerini kaydetmektedir. Peygamberler ise âlemdeki kusursuz sistem ve nizamın müşâhede edilmek sûretiyle yaratıcının idrâk edilebileceğine işaret etmiş, bunu isbât-ı vâcib yöntemi olarak kabul etmişlerdir. Harputi, modern dönem ilâhîyâtçılarının ise daha çok imkân, hareket ve gaye delillerini ön plana alarak bu deliller üzerinde yoğunlaştıklarını ifade etmektedir.¹¹⁹

Filibeli Ahmet Hilmi de ahlâk delilini ele almış din ile ahlâkî ayrılmaz bir bütün olarak kabul etmiştir. Bu bağlamda Ahmet Hilmi'ye göre dindarlık ile ahlâk arasında doğru bir orantı vardır. Nitekim ahlâklı bir ateistin varlığını istisnâî bir durum olarak kabul etmekte, ahlâkın ve fazîletin kaynağını dine ve yaratıcıya bağlamaktadır. İnsanlık tarihinin getirdiği tecrübeye bakıldığında ahlâkî bir sistemin kurulması kutsallık fikrinden geçtiğini kaydetmektedir.¹²⁰

2.2.3. Allah'ın Sıfatları ve Fiilleri

Allah'ın sıfat ve fiilleri meselesi klasik kelâm kitaplarında yoğun bir şekilde işlenen önemli konulardan biridir. Allah'ın zâtını daha iyi idrâk edebilmek için sıfatları ve fiilleri anlamlandırılmaya çalışılmış, Kur'an'da Allah'ı tavsif ederken bildirilen sıfatlarla birlikte aklî istidlâl yöntemi de kelâm âlimleri tarafından kullanılmıştır. Modern döneme gelindiğinde ise Allah'ın sıfatları konusunda klasik dönemlerdeki

¹¹⁷ Erdaş, “İzmirli İsmail Hakkı'nın İsbât-ı Vacib Anlayışı”, s. 58-59.

¹¹⁸ Tekin, “Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları”, s. 116-117.

¹¹⁹ Harputi, *Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*, s. 121-126.

¹²⁰ Tekin, “Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları”, s. 115.

kadar yoğunlaşmadığı görülmektedir. İsbât-ı vâcib ve delillerin çeşitlendirilmesi noktasında büyük bir çaba sarf edilirken sıfatlar konusunun özü itibariyle büyük oranda naslara dayanması, felsefe yapmaya müsait bir mesele olmaması sebebiyle, alakalı tartışmaların yok denecek kadar az seyrettiği açıktır. Bu sebeple ulûhiyet karşıtı akımların ivme kazandığı, özellikle Batı toplumlarında ilgi duyulan farklı dinî inanış ve öğretilerin İslâm toplumlarında aksettirebilecekleri olumsuz gidişatın önünü alabilmek, dönem âlimlerinin en önemli önceliği olmuştur. Nitekim İslâmiyet'e yöneltilen eleştirilere yanıtlar vererek insanların doğru bilgilere ulaşarak İslâm dinini doğru tanıyabilmelerini sağlamak adına müstakil eserler kaleme alınmıştır. Dönemin şartları itibariyle Allah'ın fiilleri meselesinde fiillerin hikmetsiz olmadığı ve kâinattaki her şeyin bir plan dâhilinde seyrettiği ön plana çıkartılmaktadır. Bu savunmacı yaklaşımda dönemin materyalizm ve determinizm akımlarının önemli bir etkisi olduğu görülmektedir.¹²¹

Ömer Nasuhi Bilmen, Allah'ın kemal sıfatlarıyla muttasıf olduğuna hem aklî hem de şer'î delillerin şahit olduğunu vurgulamaktadır. Bilmen, zâtî ve subûtî sıfatları sıralayarak şerh etmeye çalışmış, her bir sıfatla ilgili âyetler zikrederek onları anlaşılabilir kılmaya gayret etmiştir. Sıfatları îzah ederken delil olarak kullandığı argümanlar incelendiğinde Bilmen'in sıfatlar konusunu klasik kelâm kaynaklarında geçtiği şekilde ele aldığı görülmektedir. Bu bağlamda konuyla ilgili ortaya koyduğu yeni veya farklı bir bakış açısı görülmemektedir.

Mülehhas İlm-i Tevhîd'de ilâhî sıfatların üç sınıfa ayrıldığını ifade eden Bilmen, Eş'arîlerin ve Mu'tezile'nin sıfatlara bakışındaki farklılıklara da değinmiştir. Nihâî olarak selefî sıfatlara bakışının kalbi tatmin ettiğini zikretmektedir. Detaylarda boğulmadan naslarda beyan edildiği şekliyle inanmanın ve tafsilâtı Allah'a havale etmenin gerekliliğine işaret etmektedir.¹²²

¹²¹ Özerverli, **Kelâmda Yenilik Arayışları**, s. 152-158.

¹²² Bilmen, **Mülehhas İlm-i Tevhîd**, s. 60-62.

2.3. Nübüvvet

2.3.1. Nübüvvetin Muhtevâsı

Nübüvvetin mâhiyeti hususunda son dönem âlimlerinden bir kısmı, Batı'nın rasyonel düşüncesinin etkisinde kalarak farklı görüşler ileriye sürmüştür. Bununla beraber yakın dönem âlimlerinin büyük çoğunluğu, daha çok nübüvvetin imkânı veya gerekliliği konularına yoğunlaşmıştır. Batı'daki modern felsefe ile ortaya çıkan yeni akımların nübüvveti inkâr eden yaklaşımları, İslâm dünyasını da etkilemiştir. Aynı zamanda deizm, pozitivizm gibi akımların revaç bulması, Hristiyanlığın nübüvvet anlayışındaki yanlışlar sebebiyle yakın dönem âlimleri isbât-ı vâcib kadar nübüvvet meselesini de ele almaya mecbur bırakmıştır.¹²³

Ömer Nasuhi Bilmen öncelikle nübüvvetin tanımını yaparak risâlet ile nübüvvetin farkından bahsetmektedir. Ona göre nebî, kendisine vahiy gelen ve kendisinden önceki peygamberlerin şariatlarını, muhâtap olduğu topluluğa tebliğ eden kimsedir. Resul ise yine vahiyle muhatap olmakla birlikte kendisine yeni bir kitap verilen zâttır. Bu bağlamda her resul nebî olmakla birlikte her nebî resul değildir.¹²⁴ Bir görüşe göre nebî ve resulün aynı anlama¹²⁵ geldiğini zikredilmekle birlikte Bilmen, nübüvvet ve risâleti klasik kaynaklarda geçtiği şekilde tanımlamaktadır.

Abdullatif Harputî'ye göre ise kendisine gelen vahiy insanlara tebliğ eden kimseye nebî denilirken aynı şekilde bu gaye için insanlara gönderilen kimseye resul denilmektedir. Yani Harputî'ye göre nebî ile resul eş anlamlıdır. Bununla birlikte Harputî, risâletin bazen kitap verilen ve yeni bir şariatla memur kılınan peygamberler için kullanıldığını, dolayısıyla risâletin nübüvvetten daha özel bir anlama sahip olduğunu ifade etmektedir.¹²⁶

2.3.2. Aklen Mümkün Olması ve Peygamberliğin Gerekliliği

İlk dönem kelâm âlimlerinin ele aldığı nübüvvetin ispâtı ve gerekliliği meselesinde, özellikle *Berâhime* olarak isimlendirilen grubun iddiaları üzerine

¹²³ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, s. 176.

¹²⁴ Bilmen, *Mülehhas İlm-i Tevhîd*, s. 107.

¹²⁵ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 176-177.

¹²⁶ Harputî, *Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*, s. 199

yoğunlaşmıştır. Bu bağlamda hakîkati idrâk etmede insan aklının yetersiz kalması, insanların tarih boyunca ayrılıklara düşmesi sebebiyle bir uyarıcıya ihtiyaç duyulması, insanların Allah'a ne şekilde ibadet edeceklerinin öğretilmesi gibi konular nübüvveti ispât eden temel deliller arasında sayılmaktadır.¹²⁷

Nübüvvet babında öncelikli olarak peygamberliğin mânâsına, kim olduklarına, inanmanın farziyetine, nebî ve resul arasındaki farklara değinen Ömer Nasuhi, ardından dönemin tartışma konularından olan peygamberliğin aklen mümkün olup olmaması konusuna değinmektedir. Bu bağlamda nübüvveti duyulan ihtiyaç konusunu temelde iki açıdan ele almaktadır. Birincisi peygamberlerin gönderildiği toplumun sosyolojik yapısı ve ihtiyaçları, ikincisi ise yaratıcıyı bilebilmek için peygambere duyulan ihtiyacın varlığıdır.¹²⁸ Bilmen, peygamberliğin aklen mümkün olduğunu ilâhî hikmete bağlamaktadır. Bilmen'e göre hikmet sahibi bir yaratıcı inancına sahip insanların, nübüvvetin de mümkün olduğuna inanmaları gerekmektedir. Zira Allah, kullarına merhamet etmeyi sever, çünkü Rahim sıfatına sahiptir. Kullarının doğru yola yönlendirilmesi ve mutluluğa erişebilmeleri, fikrî ve ahlâkî açıdan kemâle ulaşmaları, i'tikâdî hükümlerin içselleştirilmesi, ibâdî sorumluluklarının belirlenmesi, iyi ve kötünün ayırt edilmesi, güzel ahlâkın telkîni ve toplumsal hukûkun belirlenmesi gibi konuları bildirmeleri için sadık peygamberler göndermiştir.¹²⁹

Ömer Nasuhi'ye göre nübüvvetin gerekliliğine hem insan hem de Allah açısından bakılabilir. İnsan açısından bakıldığında bilinir ki insan, birçok üstün niteliklerle donatılmış bir varlık olup yaratılmışların değerlisi olup Allah tarafından yeryüzüne halife gönderilmek sûretiyle âlemdeki her şey emrine ve hizmetine sunulmuştur. Buna mukâbil insanın evvela yaratıcısını tanıması, emir ve yasaklarına itaat etmesi, hakkıyla kulluk vazîfelerini yerine getirmesi ve neyin helal neyin haram olduğu hakkında bilgi sahibi olması gerekmektedir. İnsan, çevresini dikkatli bir şekilde incelediğinde bir yaratıcının varlığını hissedecektir. Fakat lâyıkiyle idrâk etmesi mümkün değildir. Bilmen'e göre insanın bu noktadaki acizliği, nübüvvetin

¹²⁷ Özervarlı, **Kelâmda Yenilik Arayışları**, s. 168-169.

¹²⁸ Bünyamin Gölcü, "**Ömer Nasuhi Bilmen'in Nübüvvet Anlayışı**", Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2012, s.83.

¹²⁹ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 177-178.

gerekliliklerindedir. Öte yandan Cenâb-ı Hak insanları, sınamak ve hangilerinin iyilik hangilerinin ise kötülük içerisinde olacağını ayırmak maksadıyla yaratmıştır. Yalnız insanın, neyin iyi veya kötü olduğunu ayırt edebilecek bir kabiliyeti bulunmamaktadır. Bu sebeple peygamberlerin gerekliliklerinden biri de insanlara doğru yolu göstermek, iyi ve kötüyü ayırt edebilecekleri bilgiyi aktarmaktır. Peygamberler aynı zamanda geçmiş ve gelecek bilgilerine sahip olmak isteyen, metafizik âleme dâir sürekli bir merak içerisinde olan insanoğlunun düşünsel ihtiyaçlarına karşılık vermişlerdir. Âhîret hayatına dâir temel bilgiler, âhîrette karşılaşılabilecek durumlara, özetle mebde ve meâd meselelerine dâir bilgi aktarımı sağlamışlardır. Aksi takdirde insan, duyu organları veya akli vasıtasıyla bu bilgilere sahip olamamaktadır. Fakat peygamberler, farklı olarak vahiyle muhatap kılınmışlardır. Böylelikle insanoğlunun belirli alanlarda ihtiyaç duyduğu şeylere cevap vererek rehberlik vazîfesini yerine getirmişlerdir. Peygamberliğin gerekliliğine ilâhî açıdan bakılacak olursa, Allah'ın insanları dünya hayatına bir imtihan için gönderdiği ve yaşantılarından dolayı muhasebe edeceği bilinmektedir. Bunun için Allah'ın helal ve haram olarak belirttiği, hoşnut olup olmadığı hususların bilinebilmesi, peygamberlerin varlığını gerektirir. Bu bilgiler elçiler vasıtasıyla insanlara ulaştırılmış ve sorumlulukları kendilerine öğretilmiştir.¹³⁰

Ömer Nasuhi Bilmen, nübüvvetin gerekliliğine iki temel açıdan yaklaşmış ve meseleyi Allah ve insan açısından ele alarak ihtisar etmiştir. Bilmen, bununla yetinmeyerek *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserinde nübüvvete dâir diğer hikmet ve maslahatları sıralamıştır:

1- Nübüvvet vesilesiyle i'tikâdî hükümler öğretilmiştir. Zira akıllı bir insan, irâdesi ile Allah'ı bilip tanıyabilir, fakat Allah'ın zâtı ve sıfatları hakkında bir bilgisi olmayacaktır. Mebde ve meâd, cismânî haşri, âhîret sorumluluğu gibi daha birçok meseleye akıyla ulaşamaz. Bu nedenle peygamberler, insanların akılları ile ulaşamayacakları inanca dâir hüküm ve esasları öğretmek sûretiyle hakikatlerden haberdar kılarlar.

¹³⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, **Büyük İslâm İlmihali**, Ravza Yay., İstanbul, 2018, s. 38-40.

2- Peygamberler aracılığıyla insanların kulluk vazîfeleri belirlenmiştir. Her ne kadar akl-ı selim bir insan, kâinattaki ilâhî işaretlere bakarak Rabbini tanıyabilecekse de kendisine yüklenen kulluk sorumluluklarını idrâk edemeyecektir. Bu nedenle peygamberler, hakikatleri ilham yoluyla Allah'tan alarak insanlara aktarır ve onları irşâd ederek vazîfelerinin nasıl ikâme edileceğini öğretir.

3- Peygamberler, hüsün kubûhu yani iyi ve kötüyü ta'yin etmiş, yaşantıları ile örnek olmuşlardır. İnsanlar bazı fiil ve eşyanın iyi veya kötü olduğunu kendi akıllarıyla bilebilirler. Fakat bazı durumlarda akıl kâfi gelmeyebilir. Bir kişinin iyi gördüğünü bir başkası kötü görebilir. Özellikle âhîret hayatı ile ilgili konularda insanlar neyin iyi neyin kötü ve kaçınılması gereken bir durum olduğunu ayırt edemezler. İşte bu gibi durumlar peygamberlerin emir ve nehiyeleri ile bilinmekte, emrettikleri güzel, nehyettikleri ise kötü olarak kabul edilmektedir.

4- Nübüvvet vesilesiyle ahlâkî fazîletleri telkin edilmiştir. Toplumun temel yapıtaşı olan ahlâkın ve erdemin mâhiyetini îzah etmişler, insanlığın saâdeti için etkili bir şekilde beyan etmişlerdir. Sosyal bir varlık olan insan için medenî hükümler tesis etmişlerdir.

5- Toplumların daha güvenilir ve âdil yaşayabilmeleri için birtakım medenî kâideler beyan etmişlerdir. Bu ilkeleri uygulayan toplumların ise yüksek medeniyetler kurdukları görülmüştür. Bu sayede insanlar arasındaki sosyal bağlar güçlenmiştir. Peygamberler, bireyler arasındaki sevgi ve saygının artması için ruh terbiyesinde bulunmuş, bu sayede bencilliğin önüne geçilmiştir. Kurulan bu sevgi bağı neticesinde bazı toplumsal sorunların üstesinden gelinmiştir.

6- Bununla birlikte peygamberler, bir kısım ilaçların ve gıdaların faydalı ve zararlı yönlerini ortaya koymuştur. Vücuda faydalı olan veya sağlığa zararlı olan maddeleri belirlemek derin bir tecrübe ve birikim gerektirir. Peygamberler aracılığıyla bu bilgiler insanlara aktarılmış, bu sayede insanların uzun bir tecrübe dönemi geçirmelerine ihtiyaç kalmamıştır. Bununla birlikte insanlara faydalı sanatları öğretmiş ve hayâtî öneme sahip gereksinimler hakkında yol göstermişlerdir. Ziraat, terzilik, gemi inşası gibi birçok meslek tarif ve tavsiye edilmiş, fitratlarda bulunan kâbiliyetlerin açığa çıkması sağlanmıştır.

7- Bir diğerk hikmet ise peygamberlerin kavimlerine tarihteki hâdiseleri, geçmişteki kavimlerin yaşantılarını, yaratılışın kanunlarını ve fitrata dâir birtakım gizli sırları aktarmış olmasıdır. Allah tarafından gönderilen peygamberler, insanlara ilâhî hükümleri tebliğ etmiş, doğru olan ile yanlış olanı ayırt etmelerini sağlamıştır. Böylelikle insanların inançsal açıdan ödevleri belirlenmiştir. Dolayısıyla kıyamet gününde insanların ödev ve sorumluluklarını bilmediklerini ifade etme ihtimalleri kalmamıştır. Aynı şekilde inananların pozitivizm, septisizm ve agnostisizme dâir mazeret beyan etme hakları kalmamıştır.¹³¹

Abdullatif Harputî de nübüvvet bahsinin girişinde nübüvvetin ispâtı ve aklen mümkün olması meselesine değinmiştir. Harputî'ye göre Allah'ın varlığı zorunludur. O, görünen ve var olan her şeyi olgunluğa eriştirmiş ve ona bekÂ bahşetmiştir. Yaratıcının canlı türlerinden daha üstün olan bir varlığı, yani insanı seçerek ona ihsanda bulunması, onun mutluluğunu sağlayacak, onlara uymaları gereken kanunları tebliğ edecek, toplumdaki anlaşmazlıkları kaldıracak, dine ve dünyaya taalluk eden işleri sistemleştirecek birtakım hükümler vahyetmesi mümkündür ve gereklidir. Bu bağlamda insanların dünyada mutlu bir şekilde yaşamaları, insânî ve hukûkî işlerinin sistemleştirilmesi ve âhirette de güzel bir sonuç ile karşılaşmaları açısından nübüvvetin aklen mümkün olduğu sabit olmaktadır.¹³² Netice itibariyle Bilmen ve Harputî'nin nübüvvetin imkânı ve gerekliliğiyle ilgili yaklaşımlarının benzerlik gösterdiğini söylemek mümkündür. Bilmen, Harputî'den farklı olarak insanların dîmî ve sosyal yaşantılarına yönelik sunduğu katkıları sıralayarak konuyu daha geniş bir şekilde ele almıştır.

Dönemin bir başka önemli ismi Muhammed Abduh da nübüvvetin imkânı meselesini geniş bir şekilde ele almış, ispât çabasını iki temel argüman üzerine inşâ etmiştir. Biri ahlâkî yöntem iken diğeri ise sosyolojik yöntemdir. Ahlâkî yönteme göre insanlar aslen yani fitraten temiz yaratılmışlardır. İyiliğe meyyal, kötülüğe uzaktırlar. Yüce yaratıcıyı bilmeye kâdirdir. Fakat bunlarla beraber insanın fitratında bulunan iyiliği, arzular, hevesler ve vesveseler örtebilmektedir. İşte bu noktada insan bir

¹³¹ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 177-184.

¹³² Harputî, *Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*, s. 200.

hatırlatıcıya yani peygamberlere ihtiyaç duymaktadır. Sosyolojik yönetime göre ise insanların birlikte yaşamalarından doğan ayrışmalar ve kötülükleri giderecek olan bazı değerlere ihtiyaç duyulmaktadır. Toplumun dengelerini sağlayacak bu değerlerin esaslarını belirleyecek olan ise peygamberlerdir. Bu bağlamda Abduh'a göre toplumun düzenini sağlayacak olan değerler, ancak bu değerlere sahip peygamberlerin örnekliğiyle idrâk edilebilir. Nihâî olarak Abduh, nübüvveti zorunlu olarak görmektedir denilebilir.¹³³

Netice itibarıyla Bilmen'in nübüvvetin imkânını ispât ederken ortaya koyduğu argümanların dönemin diğer isimlerinden olan Harputî ve Abduh'tan farklılaşmadığı görülmektedir. Özetle Bilmen'e göre bireyin dininin temel ilke ve esaslarını bilebilmesi, sınırlarını tanıyabilmesi aynı zamanda toplum içerisinde düzen, huzur ve güvenin tesisi için nübüvvet zorunludur. Nitekim cemiyet hayatının düzen ve huzurunun temini, dönemde ortak bir argüman olarak kullanılması açısından önemlidir.

2.3.3. Peygamberlik Delili Olarak Mûcize

Peygamberlik makamına sahip olduğunu iddia eden kimselerin insanlar nezdinde güvenini kazanabilmeleri ve nübüvvetin tasdik edilebilmesi amacıyla bu gerçekliği ispât etmeleri ancak mûcizelerle mümkün olmuştur. Mûcizeler genel olarak İslâm âlimleri tarafından konusuna ve gayesine göre olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Konusu açısından hissî, aklî ve haberî olarak üç grupta değerlendirilerek mûcizenin niteliği ele alınırken gayesine göre yapılan tasniflerde ise yardım, ikram, helak ve hidâyet olarak hangi maksat ve amaçla ortaya çıkarıldığı îzah edilmektedir.¹³⁴ Bu bağlamda İslâm âlimleri tarafından ele alınan mûcize, anlayış sahibi kimseler için gerekli olmasa da peygamberin mesajına inatçılık gösteren insanlar için gereklidir.

¹³³ Muhammed Abduh, **Risâletü't-Tevhîd**, The Institute of Middle Easter, Kahire, 1960, s. 90-108. Detaylı bilgi için Bkz: Mehmet Zeki İşcan, "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslâm Düşüncesine Etkileri", **Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, 2006, sy. 26 s. 29-31.

¹³⁴ Halil İbrahim Bulut, "Sünnî Gelenekte Mûcize Kavramı ve Hz. Salih'in Deve Mûcizesi", **Din Bilimleri Akademik Dergisi**, 2004, c. 4 sy. 3 s. 138-140.

Mu'tezile kelâmcılarına göre ise peygamberlerin tanınırlığı hususunda mûcize gereklidir. Peygamberlik görevi verilen ilâhî elçilerin nübüvvet öncesinde ahlâklı, doğru sözlü ve güvenilir olmaları yeterli değildir. Dolayısıyla peygamberlik iddia eden kişilerin doğruluğunu belirleyen asıl delil mûcizedir. Diğer delil ve işaretler ise destekleyici unsurlar olarak kabul edilmektedir.¹³⁵ Mûcizenin peygamberliğe delâletiyile ilgili farklı görüşler olmakla birlikte Muhammed Abduh, (ö. 1849/1905.) Reşit Rıza, (ö. 1865/1935) İsmail Hakkı İzmirli (ö. 1869/1946), Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1878/1942) gibi modern dönem âlimleri, mûcizenin peygamberliği teyit eden bir unsur olduğunu kabul etmektedirler. Bu bağlamda mûcizeleri, inanmaya hazır kimseleri destekleyen bir vesile ve inkarcılara peygamberin doğruluğunu ispâtlayan bir delil olarak kabul etmektedirler.¹³⁶

Mûcizeyi, peygamberliğe bir delil olarak gören kelâm âlimleri ise mûcizeyi, talep edenlere olumlu cevap verilmesi durumunda ortaya çıkan ilâhî âdetler olarak görmektedirler. Peygamberliğe delâleti hususunda aklî ve sem'î bir delil olarak kabul etmemektedirler. Zira böyle kabul edildiği takdirde her olağanüstü olayın bir peygamberlik delili olarak görülmesi gerektiğine işaret etmektedirler.¹³⁷

İslâm düşünce tarihi boyunca birçok tartışmaya kapı aralayan mûcize meselesi, modernleşme döneminde de özellikle materyalistler tarafından gündeme getirilmiştir. Bu nedenle Yeni İlm-i Kelâm konuları arasında yer alan mûcize konusunu dönemin öncüleri de eserlerinde işlemiştir. Nitekim Ömer Nasuhi Bilmen de mûcize meselesini ele almış ve birtakım îzahlarda bulunmuştur. Bilmen'e göre nübüvvetin kesin olarak belli olmasının şartı mûcizedir. Allah tarafından gönderilen üstün nitelikli insanların, yani peygamberlerin, iddialarının doğru olduğunu ispâtlayabilmeleri için birtakım olağandışı olaylar ve farklı hâdiselerin gerçekleşmesine mûcize denilmektedir. Bu mûcizeler, peygamberlere has üstün

¹³⁵ Halil İbrahim Bulut, "Mûcize", **DİA**, İstanbul, 2005, c. 30, s. 352-356.

¹³⁶ Serpil Dayı, "**Modern İslâm Düşünürlerinin Hissî Mûcizelere Yaklaşımı**", Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2019, 63.

¹³⁷ Adil Bebek, "Kelâm Literatürü Işığında Mûcize ve Hz. Muhammed'e Nispet Edilen Hissi Mûcizelerin Değerlendirilmesi", **Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, 2000, sy. 18 s. 124.

niteliklere sahip ve başkaları tarafından yapılamayacak durumlardır. Bilmen'e göre bu hâdiseler ilk bakışta tabiattaki kanunlara ters bir durum olarak gözükse de mümkün olan şeylerdir.¹³⁸ Tabiatın diğer tüm kanunları da mümkün olan şeylerden olması hasebiyle mûcizeleri inkâr edecek bir durum yoktur. Yine Bilmen'e göre peygamberlerin gönderilmesi nasıl ilâhî bir hikmet gereği ise mûcizelerle desteklenmeleri de ilâhî bir hikmetin gereğidir. Kâinata bakıldığında ve âlemin düzeni temaşa edildiğinde Allah'ın sonsuz kudreti ve peygamberler aracılığıyla mûcizeler yaratmasının mümkün olduğu görülecektir. Bu âlemin varlığı ve içerisindekiler, kâinattaki kanunlara aykırı bir şekilde ortaya çıkmış, sonraları bir âdet halini almıştır. Materyalistlerin, önceden beri sistemli bir şekilde hareket halinde olan ve bir kısım parçaların ayrılması ve bir araya gelmesiyle oluşturdukları cisimler teorisi de kanunlara aykırıdır. Buradan da anlaşıldığı üzere kâinatta mûcize olarak isimlendirilen hâdiselerin varlığı mümkündür.¹³⁹

Mûcize meselesi bağlamında mü'min kimseler aracılığıyla ortaya çıkan kerametlere de değinen Bilmen, bunların tabiat kanunları içerisinde gerçekleşen birtakım olaylar olduğunu ifade etmektedir. Bunlar, ilâhî kudret bağlamında mümkün olan hâdiselerdir. Bununla birlikte bu hâdiseler, Hz. Peygamber'in ortaya koyduğu mûcizeler mesabesinde değildir.¹⁴⁰ Ardından tabiat kanunlarının zorunluluğu üzerine îzahlarda bulunan Bilmen'e göre tabiat kanunları, tecrübeye göre sabit olmakla birlikte mutlak manada zorunlu değildir. Tabiat kanunlarının sabit olduğu düşüncesi daha çok tecrübeye dayanmaktadır. Ancak insanların tecrübeleri eksik, bilgi kaynakları ise yeterli değildir. Misal olarak aynı tohumlardan devamlı aynı bitkiler ortaya çıksa da bu, farklı bitkiler meydana gelmeyeceği anlamına gelmemektedir. Her iki durum da imkân dahilindedir. Görüldüğü üzere Bilmen, tabiat kanunlarının dışına çıkan mûcize hâdiselerini imkân teorisi üzerinden değerlendirmiş ve delillendirmiştir. Bilmen'e göre tabiat kanunları ne kadar mümkün ise mûcizeler de o kadar mümkündür ve aksini iddia edebilecek hiçbir delil bulunmamaktadır. Peygamberlerin mûcizelerini ayrıca ele

¹³⁸ Taylan, "Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelâmî Görüşleri", s. 66.

¹³⁹ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 183-185.

¹⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, "Amerikalıların Suallarına Cevap", **Sebilürreşad**, 1956, c. 10, sy. 232, s. 989.

alan Ömer Nasuhi, bu hâdiselerin tabiat ve kozmoloji kanunlarına zahiren aykırı olduğunu fakat hepsinin imkân dahilinde gerçekleştiğini ifade etmektedir. Müellif, yaşadığı dönem itibariyle teknolojik gelişmelerden hareketle bu îcat ve gelişmelerin yüzyıllar önce yaşayan insanlar tarafından mümkün görülmediğine, fakat bugün birçoğunun gerçekleştiğine dikkat çekmektedir.¹⁴¹

Modern dönem tartışmaları arasında Bilmen'e, insanların eliyle gerçekleşen harika olaylar ve peygamber mûcizeleri arasındaki farklar sorulmuştur. Bilmen, olağanüstü olaylar ile mûcizeler arasında ayırım yaparak, aralarında bir mukâyese yapmanın mümkün olmadığını şu şekilde ifade etmiştir:

İnsanların vücûda getirdikleri birtakım fevkalade görülen keşifler, sanat eserleri, bütün tabiat kanunları dahilinde vücûda gelmiş hâdiselerdir. Bunların hiçbiri hadd-i zâtında fevka'l-beşer değildir. Sonra bir kısmı mü'min, sâlih zâtların ibrâzına muvaffak oldukları kerametler vardır ki, bunlar hadd-i zâtında birer hârîka ise de kudret-i ilâhîyeye nazaran imkân dâiresinde bulunurlar. Mâmâfih bunların hiçbiri vaktiyle Peygamberler tarafından ibrâz buyrulmuş olan mûcizeler derecesinde bir hârîka sayılamaz.¹⁴²

Abdullatif Harputî de mûcize meselesini nübüvvetin ispâtıyla ilgili olarak ele almıştır. Harputî'ye göre mûcizeler nübüvveti ispât eden önemli delillerindendir. Bu bağlamda Hz. Muhammed (as)'ın peygamberliğinin ispâtlanması önceki tüm peygamberlerin kabulü anlamına gelmektedir.¹⁴³ Harputî ayrıca mûcizelerin olağanüstü olaylar ve âdet bakımında mümkün olmayan şeyler olduğunu ifade etmektedir. Mûcizelerin doğasında âdete aykırı olmak vardır ve peygamberlerin herhangi bir müdahalesi bulunmamaktadır. Bunlar Allah'ın irâdesiyle ortaya çıkan olaylardır. Bununla beraber bu mûcizeler peygamberlerin şahsında görülmekte ve görünümü onlar aracılığıyla gerçekleşmektedir. Mûcizelerin sihir olduğu yahut el çabukluğu ile gerçekleştiği iddialarına karşın Harputî, onların peygamberlerin müdahalesi ve irâdesi olmaksızın gerçekleşen ilâhî olaylar olduğunu belirtmiştir. Zira

¹⁴¹ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 185-189.

¹⁴² Bilmen, "Amerikalıların Suallarına Cevap", s. 989.

¹⁴³ Nur Betül Uz, "**Abdullatif Harputî'nin Tenkîhu'l Kelâm fî Akâid-i ehli'l İslâm İsimli Eserinde Nübüvvet Anlayışı**", Uludağ Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019, s. 63.

bu tür hâdiseler herhangi bir eğitim ve öğretim süreciyle ortaya çıkartılabilecek hâdiseler değildir. Aynı zamanda mûcizeler sadece peygamberler tarafından bilinen ve görülen olaylar değildir. Toplumun genelinin şahit olduğu durumlardır. Bununla birlikte bu hâdiseler ilgili peygamberin yaşadığı dönem itibariyle yaygın olan şeyler türünden ortaya çıkmaktadır. Bu bağlamda Hazreti Peygamber'in mûcizesi de sözlü kültürün çok güçlü olduğu bir toplumda yaşamış olması hasebiyle hikmet ve belâgat olarak temâyüz etmiştir. Mûcizenin kendini tüm toplumda yaygın olan sanat ve belagat alanlarında göstermesi, sadece peygamber tarafından bilinen doğal bir nedenle ortaya çıkma ihtimalini de kaldırmaktadır. Aynı zamanda bu alanlarda temayüz eden mûcizelerin, inkarcılar tarafından benzerlerinin ortaya konulamamış olması, bunun ilâhî bir irâde sonucu olduğunu, sihirle alakasının bulunmadığını göstermektedir.¹⁴⁴

Netice itibariyle mûcizeleri ilâhî kudret temelinde değerlendiren Bilmen, tabiat kanunlarının dışına çıkan hârikulâde mûcizeleri imkân teorisi üzerinden savunmakta, tabiat kanunlarının zorunlu olmadığını dolayısıyla mûcizelerin mümkün olduklarını ifade etmektedir. Bu bağlamda Bilmen'in kullandığı argümanlar açısından klasik kelâm geleneğinden farklılaşan bir söylemi bulunmamaktadır. Harputi ise ispâtından ziyade mûcizenin çeşitleriyle ilgili îzahlarda bulunmuştur. Bununla birlikte Harputî'nin mûcizeleri adet bakımından mümkün olmayan hâdiseler olarak değerlendirerek, sık sık ilâhî irâdeye atıf yapmış olması, Bilmen 'den farklı bir yaklaşım ortaya koyduğunu göstermektedir.

2.3.4. Peygamberlik Silsilesi ve Hz. Muhammed'in Son Peygamber Olmasındaki Hikmetler

Peygamberliğin gerekliliği, peygamberler arasındaki üstünlük ve mûcize olarak isimlendirilen harikulade olaylar, klasik kelâm eserlerinin nübüvvet bahislerinin temel konularından olmuştur. Bununla birlikte peygamberler arasındaki farklar ve son peygamber meselesi, İslâm'ın diğer dinlerle karşılaştırıldığı hemen her konuda gündeme gelen maddelerden biri olmuştur. Bu nedenle Ömer Nasuhi Bilmen de bu konuları ele almıştır. *Sebîlürreşâd* dergisinde bir seri halinde yayınlanan "Amerikalıların Suallerine Cevaplar" isimli makalelerinde görüldüğü üzere İslâm

¹⁴⁴ Harputi, *Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*, s. 203-205.

dininin temel esaslarına dâir îzahlarda bulunulmuş ve yer yer Hristiyanlıkla mukâyeselere gidilmiştir. Bilmen; peygamberler arasında risâlet açısından bir üstünlüğün olmadığını ifade etmiş, ancak “O peygamberlerin bir kısmını bir kısmından üstün kıldık”¹⁴⁵ âyetini delil olarak zikrederek nitelik ve hasletlerden dolayı mertebelerinin farklı olabileceğini belirtmiştir.¹⁴⁶

Bilmen’e göre bütün peygamberler vahye muhatap kılınmıştır ve kendilerine tevdi edilen yüce vazîfeyi yerine getirme noktasında azamî bir gayret göstermişlerdir. Bu bağlamda aralarında bir fark söz konusu olmamakla birlikte bir peygamberin kabul edilip diğerlerinin inkâr edilmesi de mümkün değildir. Zira “*Allah’ın peygamberleri arasında hiçbir ayırım yapmayız.*”¹⁴⁷ âyetini tefsîr ederken tüm peygamberlerin nübüvvet açısından eşit olduklarını ifade etmektedir.¹⁴⁸ Bununla birlikte peygamberlerden bazılarına müstakil bir kitap verilmiş, birtakım ilâhî lütuflara mazhar kılınarak birçok yüce hasletlerle donatılmışlardır. Dolayısıyla aralarında bazı hasletlerden dolayı peygamberler arasında üstünlük farkları mevcuttur. Özellikle son peygamber olan Hz. Muhammed’in (as) bütün peygamberlerden üstün ve şerefli olduğu hususunda fikir birliği bulunmaktadır. Bunun bazı sebep ve hikmetleri bulunmaktadır. Cenâb-ı Hakk’ın Enbiya sûresinde zikrettiği “*Biz seni ancak âlemlere rahmet olarak gönderdik*”¹⁴⁹ vurgusu, Hz. Peygamber’in diğer âlemlere dahil olan peygamberlerden de üstün olduğu anlamına gelmektedir. Hz. Muhammed’in (as) son peygamber olması hem risâlet hem de diğer şeriatlar açısından bir öz olma vasfına sahiptir. İslâm şeriatının diğer şeriatlara nazaran birçok hükmü kapsıyor olması, diğer şeriatlardan üstün olduğunu göstermektedir. İnsanlığın kıyamete kadar rehberi olacak bir şeriata sahip peygamberin şüphesiz diğer peygamberlerden üstünlüğü söz konusudur. Ayrıca Hz. Muhammed’in mûcizesi olan Kur’an, diğer sair peygamberlerin aksine kıyamete kadar kalıcıdır ve muhafaza edilecektir. Mûcizelerin

¹⁴⁵ Bakara 2/ 253

¹⁴⁶ Detaylı bilgi için Bkz: Bilmen, **Sebülürreşad**, c. 10, sy. 227, s. 20.

¹⁴⁷ El-Bakara 2/285.

¹⁴⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, **Kur’an’ı Kerim’in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri**, Bilmen Yay., İstanbul, c. 1, s. 312.

¹⁴⁹ Enbiya 21/107.

kalıcılığı da üstünlük için bir delil olarak kabul edilebilir. Aynı şekilde Hz. Muhammed bir kavme, ırka veya gruba gönderilmemiştir. Bütün kavimlere ve milletlere gönderilmiş olması hem risâletinin hem de şeriatının evrensel olduğunu ifade etmektedir. Bu bağlamda Hz. Peygamber'in nübüvveti kıyamete kadar bütün insanlığı kapsamaktadır. Hz. İsa, kıyamete yakın dünyaya tekrardan gelecek olmasına rağmen peygamberlik vasfı taşımayacak, Hz. Peygamber'in şeriatına tabi olacaktır.¹⁵⁰ Nitekim Kur'an-ı Kerim de "hâtemü'n-nebiyyîn" ifadesi Hz. Peygamberin, peygamberlerin sonuncusu olduğuna açıkça işaret etmektedir. Hadis kaynaklarında da Hz. Peygamber son resul olduğuna ilişkin rivâyetler bulunmaktadır.¹⁵¹

Aynı şekilde "*Siz insanlar için çıkarılmış en hayırlı ümmetsiniz.*"¹⁵² âyet-i celilesi, ümmeti en hayırlı olan peygamberin kendisinin de en üstün ve seçkin olduğuna işaret etmektedir. Tüm bu sebep ve hikmetler düşünüldüğünde Hz. Peygamber'in mertebesinin diğer peygamberlerden farklı olduğu aşikâr görünmektedir. Yalnız bir kavme değil tüm insanlığa gönderilmiş olması, onun vasıflarını, mucizelerini, şeriatını da farklı ve üstün kılmaktadır. Bilmen, Hz. Peygamber'in bir hadisi üzerinden farklılıklarını ortaya koymaktadır. "Ben Peygamberler arasında takipçisi en fazla olanım." hadisini¹⁵³ yorumlayan Bilmen, yaşadığı dönem ve coğrafyada hâkim olan bâtıl düşünce ve inançların izâlesi için mücadele ederek davetini civar ülke ve bölgelere de ulaştırdığını kaydetmektedir. Bu îzahla onun evrensel bir peygamber olduğuna işaret etmektedir.¹⁵⁴ Bilmen'e göre Hz. Peygamber, İslâm'ın batıya da doğuya da yayılacağını sahâbilerine bildirmiştir.¹⁵⁵ Ayrıca birbirinden farklı dinî ve etnik kavimlerin yaşadığı bir coğrafyada peygamber olarak görevlendirilmiş olması, verdiği mücadelenin güçlüğünü de arttırmıştır. Sair peygamberlere verdiği mücadele ile muhatap

¹⁵⁰ Bilmen, **Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri**, c. 6, s. 2813.

¹⁵¹ Metin Yurdağür, "Hatm-i Nübüvvet", **DİA**, İstanbul, 1997, c.16, s. 477-479.

¹⁵² Âl-i İmran 3/110.

¹⁵³ Müslim, İman, 289, 290, 291; Müsned-i Ahmed, 11969.

¹⁵⁴ Ömer Nasuhi Bilmen, "Hadis-i Şerif Meal ve İzahlar Hikmet Gonceleri", **İslâm**, 1960, c.3, sy. 28, s. 101.

¹⁵⁵ Bilmen, "Hadis-i Şerif Meal ve İzahlar Hikmet Gonceleri", s. 101.

kılındıkları toplumlara bakıldığında Hz. Muhammed'in (as) yüce bir mertebeye sahip olduğu söylenebilmektedir.¹⁵⁶

Peygamberlik tartışmaları bağlamında Bilmen'e sünûhat meselesi sorulmuştur. "Amerikalıların Suallerine Cevaplar" isimli makalesinde konuyu ele alan Bilmen, sünûhat, ilham ve vahyi tanımlamaktadır. Peygamberlik vasıflarına sahip kimselere vahiy ve ilhamın verildiğini ifade ederek bunun Hz. Peygamber ile son bulduğunu ifade etmekte ve Peygamberlik sonrası dönemle ilgili şunları kaydetmektedir:

Binâenaleyh, Tanrı teala ile beşeriyet arasında böyle bir vahyi semâvî tarîkiyle yeni bir irtibat mülâhaza edilemez. Fakat Cenab-ı Hakk'ın mü'min salih kullarının kalplerine vaktiyle olduğu gibi şimdi de bazı ulvî sünûhat ve ilhâmât vâki olabilir. Bunlar, Peygamberlerin tebliğ etmiş oldukları kat'î, ebedî ahkâma münâfi olmamak şartıyla o sâlih kulların kendileri için bir hareket düsturu olabilirse de âmmе hakkında olamaz. Bu gibi şahsî sünûhat ve ilhâmât başkaları için dinen bir delil teşkil etmez.¹⁵⁷

Hz. Peygamber'in başlıca üstün özelliklerini ele alan Harputî, bu kapsamda Hz. Muhammed'in (as) son peygamber olmasını, getirdiği dinin en üstün ve neshedici niteliğini, evrensel ve kapsayıcı bir şeriata sahip olmasını ve yaşadığı İsra-Miraç hâdisesini sıralamıştır. Harputî'ye göre hâtemiyyet vasfı, yani kendisinden sonra peygamber gelmeyecek olması, Hz. Peygamber'in yüce vasıflarından biridir.¹⁵⁸ Nitekim onun dini olan İslâm, diğer dinlerin en üstünü ve neshedicisidir. Evrensel bir

¹⁵⁶ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 257-263.

¹⁵⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, "Amerikalıların Suallerine Cevap", **Sebilürreşad**, 1956, c. 10 sy. 227, s. 21.

¹⁵⁸ "İşte bugün sizin dininizi kemâle erdirdim ve üzerinizdeki nimetimi tamamladım." (Maide 5/3.), ve "Muhammed (a.s) içinizden hiçbir erkeğin babası değildir. Lakin Allah'ın Resulü ve peygamberlerin sonuncusudur." (Ahzab 33/40.) âyetleri Hz. Muhammed'in (a.s) son peygamber olduğunu açıkça ortaya koyarak peygamberlik makamının sona erdiğini ifade etmektedir. "Peygamberlik örneği sadece bir tuğla yeri kalan mamur bir ev gibidir ve işte ben o kerpicim, benimle peygamberlik son bulmuştur." (Müslim, Fedail,7) hadisi ise bazı âlimler tarafından Hz. Peygamber'in son peygamber olması dolayısıyla önceki peygamberlerin nübüvvetlerindeki sır ve hakikatlerin kendisinde toplandığı şeklinde yorumlanmıştır. Bkz: Harputi, **Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm**, s. 222-223. Ayrıca detaylı bilgi için Bkz: Nur Betül Uz, "Abdullatif Harputî'nin Tenkîhu'l Kelâm fî Akâid-i ehli'l İslâm İsimli Eserinde Nübüvvet Anlayışı" s. 71.

şeriatı sahip olması, zaman ve mekân üstü bir mesajın taşıyıcısı olmak anlamına gelmektedir.¹⁵⁹ Hülâsa olarak Harputî'ye göre Hz. Muhammed'in (as) risâletinin belirli bir zaman dilimine, sınırlı bir coğrafyaya veya insan kitlesine değil de tüm insanlığı kuşatan bir niteliğe sahip olması, onu diğer peygamberlerden üstün kılan temel vasıflardan biridir.

2.3.5. Hz. Muhammed'in Eşleri Bağlamında Çok Eşlilik

Yeni İlm-i Kelâmın öncüleri, eserlerinde inanç meseleleriyle birlikte toplum yapısıyla ilgili konuları da ele almışlardır. Bunun temel sebebi, oryantalistlerin ve Batılı aydınların İslâm'ın bazı kavram ve kurumlarını çağ dışı ve geri kalmışlık sebebi olarak görmeleridir. Nitekim, Allah'ın varlığı, iman esasları, peygamberlik müessesesi ve mucizeler gibi konularla Peygamber'in kişiliği, hayat tarzı ve kurduğu sistem de eleştirilen bazı hususlardandır. Bu sebeple İslâm âlimleri bu tarz bir saldırı karşısında sessiz kalmamış, bu tenkit ve eleştirilere cevap vermek sadedinden îzahta bulunmuş, makaleler yayınlamış ve müstakil eserler kaleme almışlardır.¹⁶⁰

Ömer Nasuhi Bilmen de bu bağlamda hem klasik hem de son dönem tartışmaları arasında yerini alan Hz. Peygamber bağlamında çok eşlilik meselesinin tarihçesini ve hikmetlerini ele almıştır. Bilmen, çok eşliliğin İslâmiyet tarafından ortaya konmadığını, fakat İslâm'ın bunu bazı şartlara bağlamak sûretiyle sınırlandırarak ıslah ettiğini vurgulamaktadır. Bununla birlikte adaletin tesis edilemeyeceği durumda çok eşliliğin caiz olmadığını zikreden Bilmen, eşini üzmemek adına çok eşliliğe başvurmayan kimsenin sevaba nail olabileceğine işaret etmektedir.¹⁶¹

Ömer Nasuhi, konuyla ilgili ileri sürülen iddia ve itirazlara da yanıt vermeye gayret etmiştir. Çok eşliliğin aile bireyleri içerisinde bir husumete yol açacağı iddiasını doğru bulmamış, bu husumetin dinî ve toplumsal eğitimsizlik sebebiyle oluşabileceğini savunmuştur. Aynı şekilde çok eşliliğin toplumsal bir huzursuzluğa sebebiyet verebileceği iddiasını ele alan Bilmen, aile ve toplum bireylerinin doğru bir

¹⁵⁹ Harputî, A.e., s. 222-224.

¹⁶⁰ Özervarlı, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, s. 230.

¹⁶¹ Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri*, c.2, s. 550-551.

dinî terbiye ve eğitim almaları, birbirlerine güzel ahlâkın gerektirdiği şekilde muamelede bulunmaları halinde böyle bir huzursuzluğun olmayacağını ifade etmektedir. Bilmen çok eşliliğin birtakım sakıncalarının olabileceği gibi faydalarının daha fazla olacağını kaydetmektedir. Ahlâksızlığa yönelimin azalması, Müslüman nüfusunun tabîî yollarla artması, cinsiyet dağılımının dengesiz olduğu toplumlardan kadınların ihtiyaçlarının giderilmesi faydalarından bazılarıdır.¹⁶² Çok eşliliğe yönelik ileri sürülen eleştirilerden biri de aile servetinin daha fazla bölünmek zorunda olacağıdır. Bilmen ise buna karşılık olası birçok eşlilik ve aile nüfusunun artması durumunda doğal olarak gelirin ve servetin de artacağını ifade ederek bu iddiayı da haklı bulmamaktadır. Bilmen, çok eşlilik sebebiyle kadınların hukûkuna zarar verileceği iddiasına ise İslâm hukûkunda erkek ve kadın haklarının belirli olduğunu ifade ederek böyle bir hak ihlalinin mümkün olmadığını cevabını vermektedir.¹⁶³

Batılı yazarlardan bir kısmı çok eşliliğinden hareketle Hz. Peygamber'in şehvet düşkününü bir kimse olduğunu iddia etmişlerdir. Hz. Peygamber'in kendisinden yaşça büyük Hz. Hatice ile vefatına kadar evli kalmış olmasının, Hz. Âişe haricindeki tüm eşlerinin dul veya yaşlı olmalarının bu iddiayı çürüttüğünü ifade etmektedir. Ona göre Hz. Peygamber'in tüm evliliklerinde nebevî bir hikmet ve maslahat, ulvî bir hedef bulunmaktadır.¹⁶⁴ Bu bağlamda *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali ve Tefsiri* isimli eserinde Hz. Peygamber'in çok eşliliği meselesiyle ilgili şu cümleleri, meseleye bakışını ortaya koyması açısından önemlidir:

Peygamber Efendimizin ilk zevcesi Haticet'ül-Kübra validemizdir. Kadınlardan ilk İslâm ile müşerref olan O'dur. Hakk-ı Nebevî'de çok hizmette bulunmuştur. Bütün evzâc-ı tâhirâtın efdalidir. Peygamberimizin İbrahim adındaki oğlundan başka bütün evladı Hz. Hatice'den dünyaya gelmiştir. Fâtımâtü'z-Zehra hazretlerinin validesidir. Fahri alem hazretleri elli yaşına kadar başka bir kadınla evlenmemiştir. Böyle gençlik zamanı geçtikten sonra müteaddit kadınlarla evlenerek onları da mü'minlerin valideleri silkine idhâl buyurması, nice maslahatlara, hikmetlere mebnîdir. Hz.

¹⁶² Hasan Rami Kara, "Ömer Nasuhi Bilmen'in Ahkâm Âyetleriyle İlgili Görüşleri", Çukurova Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2009, s. 31.

¹⁶³ Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, c. 2, s. 547-548.

¹⁶⁴ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 276-277.

Aişe'den başka refikaları, yaşlı ve dul bulunmuşlardı. Onlar ile evlenmesi, hâşâ nefsanî bir temayüle müstenit değildi. Belki bir şefkat ve merhamet eseri idi. Evet, Peygamberimizi bu teehhülü, şehit olan ashâb-ı kirâmın zevceleri hakkında bir âtîfet olmuştu. Onları sefaletten, ihtiyaçtan kurtarmıştı. Mamafih Resûlü Ekrem'in aile münasebetine vesâir bir hayli hususata ait ef'âl ve ekvâli, ancak bu muhterem zevceleri vasıtasıyla bilinerek birçok şer'i hükümlerin istinbâtına medâr olmuştur.¹⁶⁵

Bu başlık altında Hz. Peygamber'in halasının kızı olan ve evlatlığı Zeyd b. Haris'in boşadığı Hz. Zeynep'le yaptığı evlilik, tartışma konularından biri olmuştur. Bilmen, konuyla ilgili nâzil olan âyeti¹⁶⁶ zikrederek Hz. Peygamber'in Zeyd b. Haris'e boşanmamasını tavsiye ettiğini, buna rağmen boşanmaları üzerine toplumsal bir tabuyu kırmak adına Hz. Zeynep ile evlendiğini vurgulamaktadır. Hz. Peygamber'in yaşadığı dönemde toplumda bir cahiliye âdeti olarak erkekler üvey anneleriyle bile evlenmelerine rağmen azatlı kölelerinin boşadıkları hanımlarıyla evlenmeme durumu söz konusuydu. Bilmen, ilâhî emirle birlikte Hz. Peygamber'in örneğinde bu cahiliye âdetinin bertaraf edildiğini ifade etmektedir.¹⁶⁷ Aynı zamanda Bilmen, kaynak vermemekle birlikte konuyla ilgili Ernest Renan'ın da bu durumu Hz. Peygamber'in nezaket, ciddiyet ve istikametine delil kabul ettiğini ifade etmektedir.¹⁶⁸

2.3.6. Hristiyanlık ve Hz. İsa'ya Dâir Birtakım Sualler-Tartışmalar

Hz. İsa'nın Batı medeniyeti için önemi aşikârdır. İsa'nın öldürüldüğü ve daha sonra havarileri tarafından ilâhî mesajlarının sürdürüldüğü, teslis olarak isimlendirilen üç unsurlu ilâhlık (baba-oğul-kutsal ruh) Hristiyan âleminin temel inanç telakkîsidir. Bu üçleme inancı Hristiyan öncesi geleneklerden olan eski Mısır, Hint ve Yahudi mistisizminde farklı şekillerde yer almıştır.¹⁶⁹ Osmanlı hanedanlığı, Hristiyan kimliğe sahip devletlerle sadece siyasî ve askerî alanda mücadele etmekle kalmamış, ulema sınıfı ise klasik ve modern dönem dinî ve felsefî tartışmaları yürütmüş, İslâmiyet ile Hristiyanlık arasındaki inançsal farklılıkları ele almıştır. Bu bağlamda Ömer Nasuhi

¹⁶⁵ Bilmen, **Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri**, c.6, s. 2803.

¹⁶⁶ El-Ahzâb 33/37.

¹⁶⁷ Bilmen, **Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri**, c. 6, s. 2811.

¹⁶⁸ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 283.

¹⁶⁹ Salime Leyla Gürkan, "Teslis", **DİA**, İstanbul, 2011, c. 40, s. 549-552.

Bilmen gerek eserlerinde gerekse çeşitli makalelerinde bu konuyu ele almış, özellikle teslis inancına dâir îzahlarda bulunmuştur.

Konuyla ilgili *Sebilürreşâd* dergisinde farklı makaleleri yayınlanmakla birlikte “İnsanları Selâmete Ulaştıran Hristiyanlık Değil Müslümanlıktır” başlıklı yazısında meseleyi etraflıca ele almıştır. Bilmen’e göre Hristiyanlık esas itibariyle tevhit üzerine inşa edilmiş bir din iken sonraları tahrîf olunmuş ve tevhîde aykırı bir şekle girmiştir. Hristiyanlığın hakîkî tebliğ elçisi Hz. İsa, kitabı ise İncil’dir. Fakat İsa Peygamberden sonra din aslından uzaklaştırılmış ve teslis inancı îcat edilmiştir. Bu inanç ise Hindular ve eski Mısırlıların inançları ile paralellik arz etmektedir. Müslümanların teslis inancına bakış açısı, İslâmiyet’te benzer bir inanın var olup olmadığı ve İsa Peygamber’in yaratılışı gibi konular, Ömer Nasuhi’ye sorulmuştur. Bilmen, Hz. İsa, validesi Hz. Meryem ve Cebrail hakkında oldukça sade ve anlaşılır bir dille îzahatta bulunmuştur. Allah’ı ortaklardan tenzih eden Bilmen, Hz. İsa’nın validesi Hz. Meryem’in temiz bir fitrata sahip âbide bir anne, Hz. İsa’nın ise ancak yüce vasıflara sahip bir kul, ilâhî mesajları taşıyan bir peygamber olduğunu ifade etmiştir:

Müslümanların i’tikâdınca Allah’u teala birdir, mükevvenâtın Hâlikı’dır. Baba olmaktan münezzektir. Hazret-i İsa da Allahu Teâlâ’nın muhterem bir mahlûkudur., bir kuludur, bir resulüdür. Bu abd-i muhteremin validesi Hazret-i Meryem de nezihül fitra, ubûdiyyet sıfatıyla mübâhi, şâyân-ı hürmet bir validedir. Rûhu’l Kuds’e gelince, bu da yine Cenâb-ı Hakk’ın kudretiyle yaratılmış olan ulvî, semavî bir mahlûktur. Bütün bu muhterem zevat, Cenab-ı Allah’a karşı arz-ı ubûdiyyetle mükellef ve müftehir bulunmuşlardır. Bu zâtlara bunun hilâfını isnâd etmek, onların muazzez ruhlarını rencide etmeğe kâfidir.¹⁷⁰

Hz. İsa’nın yaratılışıyla alakalı da yanlış inanışlar mevcuttur. Misal olarak Yahudiler, İsa Peygamber’in yaratılış şekline inanmayarak inkâr ederken Hristiyanlar ise bu hâdiseyi kutsayarak “İsa, Allah’ın oğludur” demiş ve onu tanrılaştırmışlardır. Aynı şekilde Rûhü’l-Kuds olarak isimlendirilen Cebrail’i tanrı mertebesine yükseltmiş ve onunla eşitlemişlerdir. Fakat aklını doğru bir şekilde kullanan ve ulûhiyetin özünü

¹⁷⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, “Amerikalıların Suallerine Cevap”, *Sebilürreşad*, 1956, c. 10, sy. 227, s. 19.

kavramaya çalışan bir kimse için böyle bir inanca sahip olmak mümkün değildir. Buna rağmen Hristiyanlar bu inanışa sarılmış ve aksini iddia edenleri aforoz etmiş ve dışlamışlardır. İskenderiye Piskoposu Arius ve Ernest Renan bunlardan bazılarıdır. İkisi de papazlıktan gelmektedir ve din adamlığı yapmış olmalarına rağmen Hz. İsa'yı Allah ile denk görmedikleri için tekfir edilmişlerdir. Bilmen, aynı makalesinde teslis inancının çelişkilerine de değinmiştir. Hristiyan inanışında İsa çarmıha gerilmek sûretiyle öldürülmüştür. Allah, İsa ve Cebrail arasında bir fark yok ise nasıl olur da kâinatın yaratıcısı ölür ve yeryüzü tanrısız kalır. Bu ilâhlığın fetreti manasına gelir ki böyle bir şeyi iddia etmek, akıldan ve imandan yoksunluk manasına gelmektedir. Aynı şekilde Hz. Adem'in yasak elmayı yemesinin ardından Allah'ın oğlu olan İsa'yı dünyaya gönderdiği inancı ele alınmıştır. Bu inanca göre İbnullah olan İsa, insanları ataları olan Adem'den gelen bu günahı kurtarmak için dünyaya gönderilmiştir. Bilmen, yaratıcının istediği takdirde kullarını doğrudan affedebileceğini, bir insanı günahı üzerinden bütün insanlığın günahkâr sayılmasının doğru olmadığını ifade ederek bu inanışı eleştirir. Aynı şekilde insanlığın atalarından kalan günahlarından affedilmeleri için gönderilmiş olan birinin çarmıha gerilerek öldürülmesi, tüm insanlığın suçlu olmasını gerektirir. Fakat Hristiyan inanışına göre İsa yüce bir kurbandır. O, kendisini insanlığın günahlardan affı ve selâmeti için kurban etmiştir. Dolayısıyla yine aynı inanışa göre bu, Tanrı'nın insanlar için kendisini kurban ettiği gibi ilginç bir inanışa gelmektedir.¹⁷¹

Ömer Nasuhi Efendi birçok konuda olduğu gibi insanları yanlış inanışlar hakkında bilgilendirmek ve sahih bilgiye kavuşturmak gayesinde. Allah'ın birliğine ve yüceliğine zarar getirecek her türlü fikir ve inanışa karşı insanları uyarmak istemiştir. Bu bağlamda Bilmen'e göre Müslümanlar, İsa Peygamber'in yüce niteliklere sahip bir yaratılış harikası olduğunu kabul etmektedir. Aynı şekilde hem kendisini hem de annesi Hz. Meryem'i olması gerektiği gibi vasıflandırır. Nitekim ulûhiyetin ortak kabul etmeyeceğini, insanlara ilâhlık atfedilmeyeceğini bilir ve bundan sakınırlar. Tüm bunlardan anlaşıldığı üzere Hristiyanlık, İslâmiyet ile

¹⁷¹ Ömer Nasuhi Bilmen, "İnsanları Selâmete Ulaştıran Hristiyanlık Değil, Ancak Müslümanlıktır", *Sebilürreşad*, 1954, c. 7, sy. 168, s. 282.

mukâyese edildiğinde ne ilmen ne de fikren ispât edilebileceği, İslâmiyet'in ise akıl ve hikmete uygunluğu görülmüş olacaktır. Hristiyanlık, hakikatleri tahrîf edilmiş, esrareniz inançlar içeren bir din haline gelmiş ve İslâmiyet gibi parlak, makul esasları olan hakikî bir din karşısında kaybolmaya yüz tutmuştur. Zira bu gerçeği Batı'da itiraf etmektedir. İtalyan yazar Kaetani, yeni din olarak nitelendirdiği İslâm'ın karşısında Hristiyanlığın mukâvemet gösteremediğini; sade, açık ve tartışmalı olmayan inançsal öğeleriyle insanları kucakladığını ifade etmektedir. Bilmen bu beyandan da Doğu toplumlarının İslâmiyet'i kabul ettiğini çıkarmaktadır. Buradan hareketle İslâmiyet'i kabul eden bu insanlar, Hz. İsa'nın bir ilâh değil peygamber olduğunu da tasdik etmektedirler. Nitekim İslâm'ı kabul ederek tahrîf edilmiş bir dinin doğru olmayan inançlarından da sıyrılmış olmaktadır. Bu bağlamda önceleri tahrîf edilmiş bir dine mensup olan insanların hakikî ve doğru bir din olan İslâmiyet'i kabul etmeleri zor gelmemektedir.¹⁷²

Konuyla ilgili İsmail Hakkı İzmirli müstakil bir esere sahiptir. Anglikan Kilisesi'ne Cevap şeklinde sadeleştirilerek basılan eserde İzmirli, Hristiyanlıktaki ilah yaklaşımının temelinde teslis olduğunu ve bu inancın İslam'ın sıfatlara bakışına uygun olmadığını kaydetmektedir.¹⁷³

2.3.7. İlâhî Kitaplara Bakış

Modernleşme dönemi itibariyle ilâhî dinler arasındaki inançsal farklılıklarla birlikte temelde bu inançların kaynağı olan ilâhî kitaplar da tartışma konularından biri olmuştur. Özellikle Batı medeniyetinin dinî referans kaynağı olan İncil ile Kur'an-ı Kerim mukâyese edilmiştir. Nitekim Ömer Nasuhi de *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserinde, ayrıca *Büyük İslâm İlmihali* isimli eserinin giriş kısmında ilâhî kitaplar meselesini yüzeysel olarak ele almıştır.

Bilmen'e göre Allah'ın insanlık için verdiği büyük nimetlerden biri de ilâhî kitaplardır. Müslümanlar bu kitaplara, yani Tevrat, Zebur, İncil ve Kur'an'a, aynı şekilde bazı peygamberlere verilmiş olan sahifelere iman ederler. Bununla birlikte Kur'an-ı Kerim dışındaki semâvî kitaplar tahrîfe uğramış ve aslı değiştirilmiştir. Asıl

¹⁷² Bilmen, "İnsanları Selâmete Ulaştıran Hristiyanlık Değil, Ancak Müslümanlıktır", s. 282.

¹⁷³ Fikret Soyol, **Kelâmcıların Tevhid Müdafaası**, İksad Yayıncılık, Ankara, 2020, s. 133.

nüshaları da kaybolmuştur. Günümüzde mukaddes olarak kabul edilen kitaplar ise tarih dergileri hükmünde ve mesabesinde. Hiçbiri ilâhî kitapların sahip olduğu ulvî bir mâhiyete sahip değildir. Nitekim Bilmen, Tevrat ve İncil'in asıl nüshalarının mevcut olmadığını ifade etmekte ve bunu İsrailoğulları'nın asırlarca esâret altında kalmaları ve bu süreç zarfında hayati birçok sıkıntıyla karşı karşıya gelmelerine bağlamaktadır. Basım yayım organlarının olmadığı bir tarihte yaşamalarından ötürü zaten az sayıda nüshaya sahip olan Tevrat'ı, yaşadıkları koşullardan dolayı İsrailoğulları'nın koruyamadığını ifade etmektedir.¹⁷⁴

Bilmen, aslının günümüzde mevcut olmadığını ifade ettikten sonra Tevrat'ın mu'teber sayılan üç nüshasını zikretmekte ve bunlar arasındaki zıtlıklara ve farklılıklara değinmektedir. Nüshalar arasındaki dil ve üslup farklılığı, bilgiler arasındaki tenâkuzlar, Bilmen'in bu nüshaların sonradan farklı kişiler tarafından yazıldığına dâir ön plana çıkarttığı temel ikna yöntemleridir. Muhtevâ itibariyle bu nüshaların birçok kısmı faydasızdır. Farklı dillerden tercüme edilmek sûretiyle tahrîfe maruz kalmış olmaları kaçınılmazdır. Bölüm farklılıkları, nüshaların birbirini doğrulayan formda olmayışı, peygamberlerin ismet sıfatı ile çelişen birtakım efsane ve hurafeleri içeriyor olmaları, bu nüshaların ilâhî kitaplar olmadıklarını ispât etmektedir. Bununla birlikte bu nüshalarda tahrîf olmamış bazı âyetlerin bulunma ihtimali de mümkündür.¹⁷⁵

İncil de aynı şekilde tahrîf olmuş, hakikî muhtevası muhafaza edilememiştir. Bilmen, Hz. İsa'nın İbranice kolları olan Samar, Tıyn, Süryani dilleriyle konuştuğunu, dolayısıyla İncil'in bu dil üzerine indirildiğini ifade etmekte, mevcut nüshalar arasında bu dille yazılmış bir nüsha bulunmamasını da tahrîfin delili olarak kabul etmektedir. Ardından günümüzdeki İncil nüshalarının sekiz kişi tarafından yirmi dört risale şeklinde yazıldığını, bu risalelerde ise İsa Peygamber'in bile hayatının tamamen anlatılmadığını ifade ederek teknik bilgiler vermektedir. Zikredilen bu yirmi dört nüshanın sadece dördü İncil ismini almıştır. Bu kitaplar önceleri Hristiyan dünyasında kabul görmemişken sonraları her grubun elinde farklı bir İncil nüshası bulunur hale

¹⁷⁴ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 288-292.

¹⁷⁵ Bilmen, **A.e.**, s. 288.

gelmiştir. Dolayısıyla İznik Konsili isminde bir meclis icra edilmiş, birçok üyenin kararıyla Yeni Ahid kabul edilmiştir. Bu şekilde meydana gelen kitaplar arasında da birçok farklılıklar bulunmakta, muhteva açısından birbirini tutmamaktadır. Müellife göre bu farklılıkları artık Avrupalı ilim adamları da itiraf etmekte, nüshalar arasındaki tahrîfatı eleştirmektedirler. Bunlardan biri de meşhur oryantalist Ernest Renan'dır.¹⁷⁶ Renan, İsa Peygamber'i benzersiz fakat Tanrısal bir gücü bulunmayan bir insan olarak ele almıştır. İncil'in vahiy mahsulü kutsal bir kitap olmadığını, kutsal kabul edilmesinin bilimle çelişmek manasına geleceğini ifade etmektedir. Hristiyanlığın bu kadar yayılmasını Doğu medeniyetinin misafirperverliğine bağlayan Renan, bu fikirleriyle Avrupa'da büyük yankı uyandırmış, ancak kilise tarafından aforoz edilmiştir.¹⁷⁷ Bu bağlamda Bilmen'in ilahi kitapların tahrifine yönelik eleştirileri, klasik kelimeler literatüründeki ilahi kitaplara yönelik ortaya konulan eleştirilere benzerlik taşımaktadır.

Bilmen'e göre Kur'an-ı Kerim ise tahrîf ve değişiklikten korunmuş olması sebebiyle indirilmiş kitapların en fazîletlisidir. Fesâhât ve belâgât açısından eşsiz, kelâmî bir mûcizedir. Birçok Arap edebiyatçısı Kur'an'ın yüce belâgatı karşısında hayretler içerisinde kalmıştır. Kur'an'ın lafzı da mûcizedir. En güçlü edebiyatçıların hayal dahi edemediği bir belâgât ve fesâhât ile ilmî, hukûkî ve felsefî meselelerden, edep, ahlâk ve kevnî hakikatlerden bahsetmiştir. Nitekim edebiyatçılar ve yazarlar uzmanlık sahibi oldukları alanlarda başarılı eserler ortaya koyabilmektedir. Fakat Kur'an'ın her âyeti belâgât ve nezâhetin eşsiz örneğidir. Bu sebeple müşrikler Hz. Peygamber'le savaşımayı defalarca göze almış, fakat tüm meydan okumalara rağmen Kur'an'ın en kısa sûresinin bile bir benzerini getirmeye muvaffak olamamışlardır. Kur'an aynı zamanda mânâ itibariyle de büyük bir mûcizedir. Hz. Muhammed'in ilim ve kültürden mahrum bir coğrafyada yetişmiş olmasına rağmen Kur'an'ın muhtevâ itibariyle birçok ilmî hakîkati ve medeniyet inşa eden pek çok temel hükmü barındırıyor olması, bunun delilidir. Yine insanların uzun bilimsel çabalar sonunda keşfedebildikleri bilimsel gerçekler, asırlar öncesinde Kur'an'da zikredilmiştir.

¹⁷⁶ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 294.

¹⁷⁷ Faruk Bilici, "Renan, Ernest", **DİA**, İstanbul, 2007, c. 34, s. 568-571.

Özellikle uzay bilimlerine dâir zikredilen hakîkatler ancak günümüzde görülebilmekte ve tahmin edilebilmektedir. Yasin sûresinde geçen “Güneş kendisi için belirlenen yörüngede döner”¹⁷⁸ âyeti, gök cisimlerinin henüz yeni yeni öğrenilen hareket vasıflarına işarette bulunmaktadır. Kur’an, bilimsel hakîkatleri asırlar önceden bildirdiği gibi bilimsel gerçeklere hiçbir şekilde ters düşmemiş bir kitaptır. Bilmen, Kur’an’ın geleceğe dâir birtakım hâdiseler hakkında bilgiler verdiğini ifade etmiş, bu olayların gerçekleşmiş olmasını, mucizesine delil olarak görmüştür.¹⁷⁹

Aynı şekilde Kur’an’ın kolay ezberlenebilir olması ve okuyan kişinin usanmaması, i’cazının delillerindendir. Kur’an’ın üslûbundaki naif yapıya da değinen Bilmen, iman etmemiş olmalarına rağmen bazı Mekkeli müşriklerin ve bedevilerin bu hakîkati itiraf ettiklerini zikretmektedir. Ardından Kur’an’ın âyetleri arasındaki uyuma dikkat çeken Bilmen, isim zikretmeksizin bazı Batılı yazarların bu konudaki iddialarına yanıt vermektedir. Kur’an’ın bölüm ve kısımlara ayrılmamış olduğu iddialarına Kur’an’ın insanların yazdığı kitaplar türünden olmadığı, inen âyetlerin bir hikmete, olaya veya maksada binâen indiğini ifade etmiştir. Yani Kur’an’ın peyderpey inmiş olması, mü’minlerin sorumlulukları ve yeni hukûkî düzene uyum açısından bir rahmet olmuştur. Bu bağlamda Kur’an’ın muhtevâ itibariyle sûre ve âyetleri arasında en ufak bir uyumsuzluk söz konusu değildir. Bilakis fevkalade bir ahenk ve uyum vardır. Bazı âyet tekrarlarına getirilen eleştirilere, tekrarların hikmetini îzah etmek sûretiyle cevap vermiştir. Buna göre tekrarlanan bazı âyetler arasında uzun bir süre olabilmekte ve farklı bir vesile ile tekraren nâzil olabilmektedir. Yine bu âyetlerin zikredildiği sûreler farklı olsa da üsluplarındaki değişiklikler, Kur’an’ın fesâhâtime işaret etmektedir. Sûre ve âyetlerin tertip sıralaması, Hz. Peygamber’in vahiy katiplerine emrettiği şekliyle gerçekleşmiştir. Kur’an’ın geneline bakıldığı zaman tertip sıralamasının bir hikmet üzere ikame edildiği görülebilmektedir. Hz. Peygamber’in vefatından sonra farklı nüshaları oluşan Kur’an, dört halife döneminde oluşturulan bir heyet marifetiyle tek nüshada toplanmış, oluşabilecek muhtemel

¹⁷⁸ Yasin 36/38.

¹⁷⁹ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 296-299.

karmaşaların önüne geçilmiştir.¹⁸⁰ Ömer Nasuhi, ilâhî kitaplar bağlamında İncil ve Tevrat'ı daha çok teknik açıdan incelemiştir. Özellikle tahrîf oldukları üzerinde durmuş, asıl nüshaların teknik olarak nasıl değiştirildiğine dikkat çekmiştir. Ardından Kur'an-ı Kerim'i ele alan Bilmen, onun mûcize oluşuna deliller getirmiştir. Muhtevânın uyumu, âyet tekrarlarının hikmeti ve tek nüshada toplanmasının yöntemine değinmiştir. Böylelikle dönem itibariyle Kur'an-ı Kerim'e getirilen eleştirilere yanıt vermiştir.¹⁸¹

2.4. Âhîret

2.4.1. Âhîret Gününe İman

Ömer Nasuhi Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserinde öncelikle “Âhîret Gününe İman” başlığı açarak bunun inanılması zorunlu olan konulardan biri olduğuna işaret etmiştir. Ardından âhîret gününe dâir temel kavramları îzah etmiş, bu kavramları îzah ederken merkezine Kur'an'ı Kerim'i almıştır.¹⁸² Bölümün ilk kısmı, klasik kelâm eserlerinin âhîret bahislerindeki îzahlara benzerlik göstermektedir. Sûr, haşr, mîzan gibi kavramları klasik bir nazarla, âyet ve hadis delaletiyle îzah etmektedir. Bu bölümde yeni olarak nitelendirilecek bir ifadeye rastlanılmamakta, anlaşılması güç bazı kavramlarla ilgili yeni yaklaşımlar yerine Allah'a havale etme yoluna gidilmektedir. *Büyük İslâm İlmihali* isimli eserin i'tikad bölümünde de âhîret bahsine yer açan Bilmen, dünyadaki yaşamın bir gün son bulacağına, kıyametin ardından insanların tekrar dirileceklerine işaret etmektedir. Kıyametin gerçekleşmesi ve âhîret hayatının başlaması, Kur'an ve Sünnette belirtilmiş, ümmetin icmâsı da gerçekleşmiştir. Bu sebeple mü'min kimselerin âhîret yaşantısına inanması büyük bir sorumluluktur.¹⁸³

Bilmen, kıyamet alâmetlerine ayrıca bir bölüm açmıştır. İlk kısımda hadislerde ifade edilen bilgilerden yola çıkarak kısa bir îzahatta bulunduktan sonra yine hadislerde zikredilen alâmetler sıralanmıştır. Sonrasında klasik kelâm eserlerinde

¹⁸⁰ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 300-302.

¹⁸¹ Bilmen, *A.e.*, s. 300

¹⁸² Taylan, *Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelâmi Görüşleri*, s. 83.

¹⁸³ Bilmen, *Büyük İslâm İlmihali*, s. 49.

çokça rastlanılmayan alâmetlerin imkânını ele alan Bilmen, çoğunlukla bu alâmetleri imkân delili üzerinden îzah etmektedir. Kıyamet alâmetlerinin imkânı ve akla uygunluğunun ispâtına ayrıca bir başlık açılması, diğer âhiret meseleleri gibi alâmetlerin de anlaşılması güç konular olduğunu göstermektedir. Bilmen de kendi nazarından bu konuyu îzah etmeye çalışmakta ve anlaşılabilmesi adına somut örnekler vererek mukâyese yoluna gitmektedir. Bilmen'e göre akla uygun olan bu alâmetlerin anlaşılmaması, muhakeme yoksunluğundan kaynaklanmaktadır. İzahlarda daha çok önceden yaşanmış ve görülmüş olaylar üzerinden mukâyese yoluna giden Bilmen, dûhan olarak isimlendirilen alâmetle ilgili hava tabakasında nadiren de olsa oluşan sis ve duman tabakalarını delil göstermektedir. Deccâl'in zuhûruyla ilgili insanlık tarihinde ortaya çıkmış Râblîk iddiasında bulunan bozguncu insanları misal göstermiş ve bunun imkânını ispât etmeye çalışmıştır. Dabbetü'l-arz, Güneş'in batıdan doğması, İsa Peygamber'in tekrardan yeryüzüne nüzûlü gibi diğer alâmetleri de imkân teorisi bağlamında îzah etmeye çalışmıştır. Her şeye gücü yeten yaratıcı, bu alâmetlerin gerçekleşmesine de imkân sağlamaya güç yetirecektir. Ayrıca bu alâmetler birçok hadisle nakledilmiştir. Bundan dolayı alâmetin zâhirine bakarak te'vile gidilmemelidir.¹⁸⁴ İlmihalde de kıyamet alâmetlerine dâir bir başlık açan Bilmen, bu alâmetleri tuhaf ve garip olağanüstü olaylar olarak ifade etmektedir. Haber kaynağının Hz. Peygamber'e dayandığını ifade etmiş, ardından büyük alâmetleri sıralamıştır. Bölümün sonunda ise birçok metafizik meselede olduğu gibi kıyamet alâmetlerini Allah'ın irâdesine ve kudret sıfatına bağlamış, O'nun yüceliğine delil olarak göstermek sûretiyle okurlarına ibret örneği sunmuştur. Ardından âhiretle ilgili kavramlara yönelik açıklamalarda bulunmuştur. Ruhların durumu, berzah âlemi, mahşer, sırat, mîzan gibi âhiretle ilgili temel kavramları îzah etmiş, her Müslümanın inanması gereken temel bilgileri sıralamıştır. Aynı şekilde Bilmen, *Sorulu Cevaplı Dinî Bilgiler* isimli eserinde âhiret halleri başlıklı bir bölüm açmıştır. Âhirete taalluk eden temel kavram ve durumları halk diliyle, gâyet sade ve anlaşılır bir üslupla açıklamaya gayret etmiştir. Diğer eserlerindeki bölümlerden farklı olarak burada

¹⁸⁴ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 352-356.

Mu'tezile ve Hariciyye gibi diğer mezheplerin görüş ve iddialarına da yer vermiş, bu iddialara âyet ve hadislerden deliller getirmek sûretiyle açıklamalarda bulunmuştur.¹⁸⁵

2.4.2. Kazâ ve Kader Bağlamında Determinizm Eleştirisi

Sebeup kavramının metafizik, kozmoloji, epistemoloji ve ahlâk bahislerini içine alacak şekilde bir zorunluluk fikri çerçevesinde yorumlanışından doğan determinizm fikri, İslâm düşünce tarihinde illiyet olarak isimlendirilmiştir. Klasik Türkçede determinizm yerine zorunluluk fikrini vurgulayacak şekilde icâbiyye, vücûbiyye, zarûriyye kelimeleri kullanılmıştır.¹⁸⁶

Ömer Nasuhi Bilmen, âhiret bölümünde kazâ ve kader konuları bağlamında Kaderiyye ve Cebriyye'nin temel esaslarını ele almıştır. Ardından tabiat kanunları başlığı altında hiçbir sebebin gerçek etken olmadığını ve bu sebeplerin insan irâdesinde herhangi bir etkisinin bulunmadığını vurgulamıştır. Ona göre sebepler silsilesi devam edecek olsa bile sebeplerin her birinin sonradan yaratılmış olması, zorunlu bir varlığa muhtaç olduklarını göstermektedir. Buna göre Bilmen, determinizmin sebepler silsilesi teorisini hudûs delili üzerinden reddetmektedir.¹⁸⁷

Ayrıca bir determinizm başlığı açan Bilmen, kaynak vermeden temel iddialarını sıralayarak mantıksal delillerle bu iddiaları çürütmeye çalışmaktadır. Bilmen'in konuyla ilgili eleştirilerini şöyle sıralamak mümkündür:

Deterministlerin iddiasına göre insanların irâde ve fiilleri tüm olayların dayanağı olan doğal yasaları değiştireceği için böyle bir irâdeye sahip olmaları mümkün değildir. Bilmen ise insanların irâdelerini, doğal yasalar gibi bu âlemin bir gerekliliği olarak görmektedir. Ona göre insanların irâdesiyle doğal yasaların değişebileceği düşünülse bile bu değişimlerin bir mahzuru bulunmamaktadır. Nitekim Bilmen, insanların irâde ve fiillerinin doğal yasaları ihlal edeceğine ihtimal vermemektedir.

Aynı düşünceye göre insanlar fiillerini yapıp yapmamakta tereddüt etmekte, akabinde kararsız kaldığı iki alternatiften birini seçmek durumunda kalmaktadır.

¹⁸⁵ Ömer Nasuhi Bilmen, **Sorulu Cevaplı Dini Bilgiler**, Semerkand Yay., İstanbul, 2017, s. 91.

¹⁸⁶ İlhan Kutluer, "Determinizm", **DİA**, İstanbul, 1994, c.9, s. 215-220.

¹⁸⁷ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 323.

Böylelikle bir sebep galip olur ve kişi, o sebebin etkisi altında aciz kalmaktadır. Bilmen ise insanların iki fiil arasında tereddüt edebileceğini fakat bu durumda insanın hangi sebebin daha kuvvetli ve kesin olduğunu anlayabilmesinin mümkün olmadığını ifade etmektedir. Bundan dolayı tereddüt edilen iki sebepten biri kişinin irâdesi ile kuvvet bularak fiil ortaya çıkmış olur. Bu durumda Bilmen, yine insan irâdesine atıf yapmaktadır.

Determinist teoriye göre insan arzuladığı ve özlem duyduğu fiile yönelir. Dolayısıyla bu istek ve arzular zorunludur. İnsanların fiilleri zorunlu fiillerden oluşur. Bilmen'e göre istek ve arzular irâdenin basit sebeplerindendir ve insan her zaman arzuladığı şeyi gerçekleştirmez. Ona göre istek ve arzular zorunlu şeyler olsa dahi insanın irâdesi ve fiilleri zorunluluk gerektirmez.

Bir diğer iddiaya göre dünya üzerinde nikah, ölüm, intihar gibi insanları ilgilendiren olaylar, istatistiksel olarak her yıl yakın seviyelerde görülmektedir. Bilmen'e göre istatistiksel veriler tahminlerden ibarettir ve birçok yönden eksiktir. Dolayısıyla Bilmen, bu iddiayı insanın irâdesini yok sayabilecek bir delil olarak görmemektedir.¹⁸⁸

Ömer Nasuhi, determinist felsefenin üzerine inşâ edildiği temel iddiaları yüzeysel bir şekilde ele alarak mantıksal önermelerle reddetmiş ve eleştirmiştir. İnsan irâde ve hürriyetinin şer'î ve aklî açıdan sabit olduğuna işaret etmiştir. Bu bağlamda dönemin ulemâsı tarafından kullanılan irâde-i cüz'îye kavramına atıf yaptığı söylenebilir. Nitekim Osmanlı'da hürriyet dinî bağlamda irâde-i cüz'îye üzerine ikâme edilmiştir. Buradan hareketle aynı dönemde insanın hürriyetini mesûliyet bağlamında ele almak için insanların cüz'î irâdelerine atıflar yapılmaktadır.¹⁸⁹ Bununla birlikte Bilmen'in klasik anlayışa muvâfık olarak insanların hayırla birlikte şerri de kesb edebileceklerine işaret etmektedir. Kulun şerri kesb etmesi durumunda ise Allah o fiili yaratır insanların isteklerine göre yaratmak imtihanın gereklerindendir.¹⁹⁰

¹⁸⁸ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 324-327.

¹⁸⁹ Rıdvan Özdiç, "Akıl, İrade, Hürriyet", Dergâh Yay. İstanbul, 2013, s. 185.

¹⁹⁰ Bilmen, **Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri**, c. 3, s. 1396.

Bilmen de kazâ ve kader bağlamında sebeplere sarılmak ile tevekkülün ayrımını yapan Bilmen modernleşmeyle birlikte gündeme gelen mesûliyet fikrine atıf yapmaktadır. Müslümanların geri kalmışlığı, İslâm toplumlarının selâmeti bağlamında ele alınan mesûliyet fikri, fiillerin yaratılışı tartışmalarını da beraberinde getirmiştir. Batıcı aydınların dışında umûmiyetle kabul edilen insan irâdesi hususunda kulun kesbi ön plana çıkartılmış, kişinin fiillerin bilgisine sahip olmaması üzerinden tevekkül anlayışına yeni bir yaklaşım getirilmiştir. Bu yaklaşım, kulun sorumluluğuna vurgu yapılması açısından önemlidir. Nitekim modern dönemde kulun fiilleri konusunda Eş'arî ve Mâturîdî anlayışın dışına çıkılarak Mu'tezile'nin insan irâdesine dâir yaklaşımları batıcı aydınlar tarafından sıkça gündeme getirilmiştir.¹⁹¹

Bilmen'in meseleyi geniş bir çerçeveden ele almış olması, yaşadığı dönemin şartları itibariyle anlamlıdır. Nitekim ona göre kazâ ve kader insanların irâde ve kuvvetlerine, çalışıp kazandıklarından sorumlu olmalarına mâni değildir. *İslâm'ın Nuru* dergisinde yer verdiği şu cümleler, meseleyi özetlemesi açısından önemlidir:

Binâenaleyh insanların vazîfeleri kendi hayatlarının kurtarmak, kendilerine pek nurânî bir istikbal temin etmek için gerek dünyaya ve gerek âhirete ait işlerini güzelce yapmaya çalışmaktır. Yoksa 'Kazâ ve kader ne ise o zuhûra gelir.' diye bu çalışmayı terk etmek câiz olamaz. İslâm dini atalete ve meskenete cevaz vermez.¹⁹²

Oryantalistlerin ve batıcı aydınlar tarafından kazâ ve kadere getirilen eleştirilere karşın müdafaa sadedinde İslâm ve Müslümanlar ayrımı yapılmış, mevcut kader anlayışının İslâmiyet'le örtüşmediği ifade edilmiştir. Bu savunma yöntemi, İslâm'ın terakkiye mâni olduğu iddialarına yanıt mâhiyetini taşımaktadır. Aynı zamanda dönemin âlim ve mütefekkirlerinin bir diğer müdafaa yöntemi İslâm tarihindeki başarılı tecrübelerle atıflar yapmaktır. Tarihî başarılar üzerinden İslâm'ın insan hürriyetine verdiği önem vurgulanırken aynı zamanda teslimiyetle gelen cesaretin faydalarına işaret edilmektedir.¹⁹³

¹⁹¹ Özdiç, "Akıl, İrade, Hürriyet", s. 182-184.

¹⁹² Ömer Nasuhi Bilmen, "İlmihâl: Kader ve Kazâ", *İslâm'ın Nuru*, 1952, c. 2, sy. 16, s. 46.

¹⁹³ Dönemin âlim ve mütefekkirlerinin görüş ve argümanları için Bkz: Özdiç, "Akıl, İrade, Hürriyet", s. 255-266.

İsmail Hakkı İzmirli de *Yeni İlm-i Kelâm*'da kazâ ve kader bağlamında deterministlerin temel iddialarını aktarmakla yetinmiş, meseleyi Bilmen'e nazaran daha muhtasar bir biçimde ele alarak şunları ifade etmiştir:

Cüz'î ihtiyârı kabul etmeyen İcâbiyye'ye göre tabiat aleminde nasıl olaylar belirli nedenlerden ve faktörlerden zorunlu olarak meydana gelirse insanda ihtiyârî sanılan azimler de belirli devâilerden, bevâislerden zorunlu olarak meydana gelir. İrâde, en güçlü sebebe uyar. Niyetler insanın kişisel yapı ve mizaçlarının sonucudur; ancak söz konusu yapı ve mizaçlar da insanların etki edemedikleri etmenler ve koşullar tarafından belirlenmiştir.¹⁹⁴

2.4.3. Cismânî Haşrin İmkânı

Âhirette yeniden dirilmenin, yani haşrin keyfiyeti meselesi klasik kelâm âlimleri gibi yakın dönem kelâm âlimleri tarafından da ele alınmıştır. Keyfiyetle ilgili olaraksa ruhânî yerine cismânîlik görüşü ön plana çıkmıştır. Bununla birlikte modern felsefe mürekkep cisimlerin basit unsurlardan bir araya gelerek oluştuğunu ve bu unsurların dağılarak cisimlerin yok olduğunu ortaya koymaktadır. Bu, haşrin cismânîliğini savunan kelâm âlimlerini doğrular niteliktedir. Yine modern bilimin, cisimleri oluşturan küçük unsurların ebedî kaldığını iddia etmesi, “acbü'z-zeneb” olarak ta'bir edilen kuyruk sokumunun yok olmayacağını bildiren hadisle örtüşmektedir.¹⁹⁵

Ömer Nasuhi, haşrin keyfiyeti tartışmalarına girmeden önce haşri tanımlamaya ve ispât etmeye çalışmıştır. Ona göre cisim, hangi şekilde olursa olsun yok olduktan sonra yeniden var olacaktır. Ma'dumun iâdesinin daha kolay olduğunu ifade eden Bilmen, “*O, başlangıçta yaratmayı yapan, sonra onu tekrarlayacak olandır. Bu O'na göre daha kolaydır.*”¹⁹⁶ âyetini delil getirmiştir. Âyetin tefsîrinde de benzer şekilde kullarını yok ettikten sonra yeniden hayata kavuşturabileceğini vurgulamış, âyetten hareketle tüm kâinatı yoktan yaratmak ile yeniden yaratmak

¹⁹⁴ İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, s. 445.

¹⁹⁵ İsmail Taşpınar, *Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık*, Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yay., İstanbul, 2017, s. 209.

¹⁹⁶ Er-Rum 30/27.

arasında bir fark olmadığını ifade etmiştir.¹⁹⁷ Aynı şekilde Bilmen'in delil olarak zikrettiği âyetlerin tefsîrinde birbirine yakın îzahatlar yaptığı görülmektedir. Temel argüman olarak kâinatı yoktan var eden yaratıcının tekrar diriltmesinin mümkün olduğu ifade edilmektedir.

Bilmen, kâinatta hiçbir şeyin tamamen yok olmayıp şekil değiştirebileceğini bilimsel bir bilgi olarak görmekte, farklı parçaların bir araya gelerek eski sûretine dönüşebileceğini ifade etmektedir. Bu bağlamda bazı hayvanların insanları parçalayarak yemesi sonucunda bir canlının vücudunun farklı bir canlıda bulunması durumunu, inkâr sebebi olarak gösterdiklerini ifade etmektedir. Ona göre insan vücudu asıl cüz ve zâid cüz olmak üzere iki kısımdan oluşmaktadır. Asıl cüz, yaratılıştan ölüme kadar aynı şekilde kalır ve başka bir canlının vücuduyla birleşmez. Fakat zâid cüz değişime uğrayabilmektedir. Yalnız bu değişim, asıl cüzü etkilememektedir. Nitekim kıyamette tekrar diriltilecek olan da asıl cüzdür. Bilmen, haşir konusuyla ilgili sıklıkla zikredilen hadiste yer alan “acbü'z-zeneb”¹⁹⁸ ifadesinin bu durumu doğruladığını ifade etmektedir. Bununla birlikte bedeni, ruhun elbisesi olarak tanımlayan Bilmen, ruhsuz ve hayatsız bir bedenın cezalardan etkilenmeyeceğini, cezayı hissedecek olanın ruh olduğunu ifade etmektedir.

Özetle Bilmen, cismânî haşrin kâinatı yaratan yaratıcı için mümkün bir durum olduğunu, konuyla ilgili hayli âyet ve hadisın bulunduğunu, bu sebeple iman eden kimseler için tevile ihtiyaç olmadığını ifade etmektedir. Konuyu, mantıksal önermelere veyahut aklî delillere değinmeden klasik kelâm kaynaklarına yakın bir yaklaşım tarzıyla ele almaktadır.

Haşir meselesini Bilmen'e nazaran daha geniş bir şekilde ele alan Abdullatif Harputî, haşrin keyfiyetine dâir ileri sürülen ihtimalleri sıralamış, her ne şekilde olursa olsun haşrin şüphe bırakmayacak kadar kat'î delillere sahip olduğunu ifade etmiştir. Keyfiyete dâir ileri sürülen tüm görüşlerin ihtimal dâiresinde bulunduğunu ifade ederek yoktan var etmek ile sonradan diriltmek arasında bir fark bulunmadığını

¹⁹⁷ Bilmen, **Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri**, c.6, s. 2709.

¹⁹⁸ Bahsi geçen hadis şu şekildedir: “Her insanın vücudunu toprak yiyecektir, ancak acbü'z-zeneb denilen kemik müstesna, insan bu kemikten yaratılmış olduğu gibi öldükten sonra da bundan terkib edilip hayat bulacaktır.” Bkz: Müslim, Fiten, 28; Ebu Davud, Sünnet, 24; Nesâî, Cenaiz, 117

vurgulamıştır. Ona göre Müslümanlar cismânî haşri konusunda ittifak etmekle birlikte niteliğinde ihtilâf etmişlerdir. Filozofların yiyen veya yenilen insan vücudunun haşrine dâir ileri sürdükleri iddianın, haşrin imkânıyla ilgili zikredilen naslar karşısında bir hükmünün olmadığına işaret etmiştir. Nitekim Harputî'ye göre insan madde ile değil, ruh ile insandır. Birçok âyet ve hadiste¹⁹⁹ ruhun nefis ile kâim olduğuna dâir işaretler vardır. İnsanın bedeni zamanla değişse de aslı değişmez ve o aynı insan olarak kalır. O asıl ruhtur. Aynı zamanda ruh da araçsız, yani bedensiz bir şekilde acıyı veyahut lezzeti duyamaz. Nitekim Harputî'ye göre dirilme esnasında ruha beden îade olunacaktır. Haşri kabul edenleri sınıflara ayıran Harputî, cismânî haşri kabul edenlerin düşüncelerinden reenkarnasyon inancının çıkmayacağını ifade etmektedir. Zira ona göre cismânî haşri kabul edenler, ruhların hâdis oluşunu ve bedenlerin aslı parçalardan meydana geleceğini kabul etmektedirler.²⁰⁰

2.4.4. Ruh Tartışmaları

Ömer Nasuhi'nin âhiret bahsinde ele aldığı konulardan biri de ruh tartışmalarıdır. Bilmen bu bağlamda materyalistlerin iddialarına da yer vermiş ve onları mantıksal önermelerle eleştirmiştir. Bilmen *Sebîlürreşâd* dergisinin muhtelif sayılarında²⁰¹ ruh meselesine dâir makaleler kaleme alarak âyet ve hadisler eşliğinde meseleye bakışını îzah etmiştir.²⁰² Bilmen'e göre insanın beden ve ruhtan oluşan bir varlık olduğunda şüphe bulunmamaktadır. Fakat ruhun mâhiyeti hususunda ihtilâflar vardır. Bu ihtilâf, inanç yönünden tali bir durumdur ve zarûriyyât-ı diniyyeden değildir. Bilmen, materyalistlerin madde ve duyularla idrâk edilemeyen her şeyi inkâr

¹⁹⁹ “Allah yolunda öldürülenleri ölü zannetme! Bilakis onlar hayatta olup, Rablerinin katında yaşarlar, rızıklandırılırlar.” (Ali İmran, 3/169) Bu âyetle birlikte ruhun sadakayı hissetmesi, kabir azabı, münker nekirin sualleri gibi hadis rivâyetleri de delil olarak gösterilerek ruhun bir cevher olduğu ve insanın ruh ile anlam kazandığı anlatılmaktadır.

²⁰⁰ Harputi, *Tenkîhul Kelâm fî Akâidi Ehli'l İslâm*, s. 242-248.

²⁰¹ Bilmen'in ruh hakkındaki makaleleri için Bkz: *Sebîlürreşâd*, c. 10, sy. 234, 235, 236, 237.

²⁰² Bilmen, Anadolu'nun bir vilâyetinde yaşayan öğretmen asıllı bir okurunun kaleme adlığı yazıyı kendisine göndererek ruh hakkında sorduğu sorulara yanıtlar vermesini istemesi sebebiyle *Sebîlürreşâd* dergisinde bir dizi halinde ruh meselesini ele almıştır. Bkz: Selahattin Kıyıcı, “Ömer Nasuhi Bilmen (1391-1971)'in Bazı Makaleleri”, *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi*, 2000, c.3, sy. 3, s. 1-12.

ederek ruh, hayat ve sinirsel hareketlerin beyin tarafından yönetildiğini savunduklarını ifade etmiştir. Kaynak vermemekle birlikte materyalistlerin iddialarını sıralayan Bilmen, insan ve hayvanların şuur yönünden eşit oldukları iddiasına cevâben insanın akıl ve düşünce yetisine sahip olmasından hareketle mâhiyetinin hayvanlardan farklı olduğunu savunmuştur. Aynı şekilde insanın vicdan, his ve fikir vasıflarını beyne bağlayarak ruhu, beynin fiili olarak görenlere karşı Bilmen, beyin ile ruh arasındaki ilişkiye işaret ederek beynin ruhun bir aracı olduğunu ifade etmiştir. Maddî olmadığı ve duyularla idrâk edilemediği için ruhun varlığını inkâr eden materyalistlerin maddî olmamasına rağmen fikir, his ve vicdanın varlığını kabul ettiklerini vurgulamıştır.²⁰³

Bilmen, ruhun varlığını ispât eden diğer delilleri sıralayarak somut örneklerle zenginleştirmiş ve delil olarak sunduğu âyetlerle de İslâm'ın ruh meselesine bakışını ortaya koymaya çalışmıştır. Ona göre insanın bedeninde zaman içerisinde bazı değişimler meydana gelebilirken aslı değişmemekte, bu durum da ruhun varlığına işaret etmektedir. Bilmen, ruhun yok sayıldığı takdirde geçmişte suç işleyen bir insana, bedeni zamanla değişime uğrayacağı için, sonradan ceza verilemeyeceğini, bu durumun da adalete aykırı olacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde bedenin his ve şuurdan yoksun olduğunu savunan Bilmen, insandaki irâde, akıl ve şuurun, bedenden farklı bir kuvvet tarafından düzenlendiğini, cansız bir varlık niteliğinde olan bedenin böyle bir niteliğe sahip olmadığını kaydetmektedir. İnsanın şahit olduğu keşif ve ilham gibi durumların ruhun varlığı kabul edilmedikçe açıklanamayacağını, aynı şekilde rüyaların bedenden başka bir kuvvetin varlığına delil olacağını ifade etmiştir. Ona göre insan, beden gücü olarak birçok canlıdan aşağı konumdadır. Fakat fikir, düşünce ve zekâ açısından büyük bir irfana sahiptir ve bu kuvveti sahip olduğu ruhtan almaktadır. Bilmen, konuyla ilgili somut bir örnek sadedinde insanın ölümünden önce ve sonraki halleri arasında bedensel bir farklılık bulunmadığını, ölümün hayat kaynağı olan ruhun çekilmesiyle gerçekleştiğini ifade etmiştir. Ayrıca ona göre ruh, tarih boyunca insanlar tarafından fark edilmiş ve evrensel bir kabule dönüşmüştür.²⁰⁴

²⁰³ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 370-373.

²⁰⁴ Bilmen, **A.e.**, s. 373-377.

“*Ey mutmain olmuş nefis! Sen O’ndan razı, O da senden razı olarak Rabbine dön.*”²⁰⁵ âyetindeki mutmain nefsin, bedenden başka bir varlık olduğunu ve ruha işaret ettiğini belirtir. Ruhun mâhiyetini de ele alan Bilmen’e göre insanların günümüze kadar ruhun mâhiyetini idrâk edememiş olmaları, yok olduğu anlamına gelmemektedir. Bu bağlamda elektrik örneğini veren Bilmen, gözle görülemeyen birçok şeyin varlığını öne sürerek iddianın geçersizliğini ortaya koymaktadır. Buna benzer bir örneği de İsmail Fenni Ertuğrul (ö. 1855/1946) vermektedir. Fenni’ye göre ruh tabiat kanunlarına benzemektedir. Yer çekimi kanununun keyfiyeti bilinmemesine rağmen âlemdeki tezâhürleri görülebilmektedir. Ruhu ilk ve vasıtasız olarak yaratılmış bir nur olarak kabul eden Fenni, ruhun bir şeklinin olmadığını ve değişmeyeceğini vurgulayarak dönemde ortaya konulan yaklaşıma benzer bir bakış serdetmiştir.²⁰⁶ Son dönem âlimlerinden bir kısmının ruhun idrâkinin imkânsız olduğuna işaret ederek, “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: Ruh Rabbimin emrindedir. Size ancak az bir bilgi verilmiştir.*”²⁰⁷ âyetindeki “az bir bilgi verilmiştir” ibaresini delil olarak verdiklerini ve mâhiyet bağlamında ihtilâf ettiklerini ifade etmektedir. İhtilafta olanları üç gruba ayıran Bilmen, bir kısmının ruhu canlı, nûrânî, hareketli ve bedene muhaâif bir cisim olduğunu iddia ettiklerini vurgulamıştır. Diğer bir kesim ruhu, bedene taalluk etmesiyle yaşam veren, mekâna ihtiyaç duymayan soyut bir varlık olarak kabul etmektedir. Nitekim Bilmen’e göre ruha inanan filozofların büyük bir kısmı bu fikirdedir. Üçüncü grup ise ruhu manevî bir nur olarak nitelerken, ilâhî tecelli ile Allah’ın feyzinden doğduğunu vurgulamaktadır.²⁰⁸

Ruhun ebedîliği meselesine de değinen Bilmen, esasında ruhların hâdis oldukları için ebedî olmadıklarını, fakat Allah’ın insanın ruhunu yok olmaktan koruduğunu savunmaktadır. Bununla birlikte ruhun bedenden ayrılmasını ruh için bir yok oluş olarak nitelendiren Bilmen, bu bağlamda “O’nun zâtından başka her şey fena

²⁰⁵ El-Fecr 10/27-28.

²⁰⁶ Veysel Kasar, “İsmail Fenni Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Âhireti”, **Harran Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, 2008, sy. 20, s. 148.

²⁰⁷ El-İsra 17/85

²⁰⁸ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 376-379.

olacaktır.”²⁰⁹ âyetini zikrederek ruhların ebedîliğini, âyete aykırı bir durum olarak görmemektedir. Diğer bir açıdan Bilmen’e göre insanlar, dünyanın bir imtihan yurdu olması sebebiyle hayatta birçok sıkıntıya maruz kalarak bazı nimetlerden faydalanamamaktadır. Bu sebeple yaşamın dünya hayatı ile sınırlandırılmaması gerektiğini savunan Bilmen, aksi halde bu durumun ilâhî adalete ters düşeceğini ifade etmektedir. Ona göre hayatını kaybeden bir kimsenin bazı insanların rüyalarına girerek gelecekte haber vermesi durumu da ruhun ebedî oluşunun delillerinden bir tanesidir. Son olarak insanlığın başlangıcından bu yana birey ve toplumların hayatını kaybeden yakınlarına dualar etmesi, onlar adına bağış ve yardımlarda bulunması, ruhun ebedîliğine delil kabul edilmektedir.²¹⁰ Dönemin âlimlerinden Elmalılı Hamdi Yazır (ö. 1878/1942) da “Her nefis ölümü tadacaktır” âyetindeki nefis kavramını ruh olarak kabul etmiş, her ruhun bedeninin bir gün ölümle karşılaşacağına işaret etmiştir. Tatma fiilini canlı bir şeyin gerçekleştirebileceğini savunan Yazır’a göre ruh bedenden farklı bir şeydir. Ölüm ise, cismânî varlıklar için geçerlidir. Dolayısıyla ruhlar yok olmaktan uzak, ebedî olan mücerret varlıklardır.²¹¹ İsmail Fenni Ertuğrul ise ruhun ebedîliğini ilâhî adalet açısından ele almış, insanın dünya hayatındaki iyilik ve kötülüklerinin hesaba çekilebilmesinin imkânını ruhun bekasına bağlamaktadır.²¹²

Ruh meselesine *Kur’an’ı Kerim’in Türkçe Meali ve Tefsiri* isimli eserinde de yer veren Bilmen, ruhun mâhiyetini tamamıyla bilmenin Allah’a mahsus olduğunu, insanların da bazı malumatlara sahip olabileceğini vurgulamaktadır. Konuyla ilgili farklı birçok tefsirden alıntılar yapan Bilmen, ruhun mâhiyeti hakkında ileri sürülen farklı görüşlere de yer vermektedir. Ruhun yer tutmayan bir cevher olduğunu ve araz olarak kabul edilemeyeceğini kaydetmektedir. Ona göre ruhun cesetten önce yaratılmış soyut bir varlık olması, kadîm olduğu anlamına gelmemektedir.²¹³

²⁰⁹ Kasas, 28/88.

²¹⁰ Bilmen, A.e., s. 378-381.

²¹¹ Mustafa Koç, “Elmalılı Hamdi Yazır’da Kıyamet Alâmetleri ve Ölüm”, Harran Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2016, s. 86

²¹² Kasar, “İsmail Fenni Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Âhireti”, s. 153.

²¹³ Bilmen, *Kur’an’ı Kerim’in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsiri*, c. 4, s. 1908-1911.

İsmail Hakkı İzmirli de ruh meselesini ele alarak ihtilâfın, ruhun mâhiyeti ve bedenle ilişkisi konularında yoğunlaştığına dikkat çekmektedir. Bu bağlamda maddeci ve ruhçuların kuramlarına yer veren İzmirli, filozofların iddia ve argümanlarına da değinmektedir. Müslüman âlimlerin ruh meselesinde ihtilâf ettiğini vurgulayarak ileri sürülen görüşleri sıralarken kelâm âlimleri arasında ruhun ne zaman yaratıldığına dâir bir ihtilâfın olduğunu kaydetmektedir. Sonuç olarak İzmirli'ye göre ruh meselesi öteden beri tartışılmalı fakat çözüme kavuşturulamamış, bilinmesi zorunlu olmayan bir meseledir.²¹⁴

Ahmet Hamdi Akseki de ruh meselesini birçok açıdan ele alarak dönemin ruh tartışmalarına dahil olmuş ve konuyla ilgili farklı görüşleri tahlil etmiştir. Akseki'ye göre ruh, aslı bakımından cismânîlik ve maddîlikten uzak basit bir cevherdir. Bununla birlikte bedenle ilişkisi dolayısıyla maddî, bir cisimde var olması sebebiyle ise latîf bir cisimdir.²¹⁵

Akseki, ruhlar açısından zaman kavramının olmadığını zikrederek zamanın değişmesiyle birlikte ruhun yok olmayacağını ifade etmiştir. Aynı şekilde haşr-i cismânî tartışmasının gerekli bir tartışma olmadığını belirterek asıl önemli olanın haşrin gerçekleşmesi olduğunu kaydetmiştir. Akseki, insanın defnedilmesiyle birlikte bedeninin yok olmasından sonra haşrin imkânına şüphe duyanlara karşı ilk yaratılışı örnek göstermiştir. Yoktan var eden bir yaratıcının yeniden diriltmeye de kâdir olduğuna dikkat çekerek bazı âyetleri delil olarak ortaya koymuştur.²¹⁶

Filibeli Ahmet Hilmi'ye (ö. 1865/1914) göre ise insan bedeni mürekkep iken ruhun keyfiyeti bilinmemektedir. Fakat ruhun insanlar tarafından idrâk edilebilen izleri vardır. Bu bağlamda insanın beden ve ruhtan oluşan bir varlık olduğunu ifade eden Filibeli, ihtilâfın ruhun mâhiyeti ve bedendeki kalıcılığı konularında bulunduğunu kaydetmiştir.²¹⁷

²¹⁴ İzmirli, **Yeni İlm-i Kelâm**, s. 261-270.

²¹⁵ Rabia Karakoyun, "**Ahmet Hamdi Akseki'nin Rûh ve Bekâ-yı Rûh Adlı Eseri**", Marmara Üniversitesi, SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 53.

²¹⁶ Karakoyun, **Ahmet Hamdi Akseki'nin Rûh ve Bekâ-yı Rûh Adlı Eseri**, s. 51.

²¹⁷ Filibeli Ahmet Hilmi, **Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?** Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, İstanbul, 1909, s. 80-86.

Netice itibariyle Bilmen, ruh meselesini mezkûr âlimlere nazaran daha geniş bir şekilde ele almıştır. Bilmen, ruhla ilgili ihtilâfın inanç yönünden tâli bir durum olduğunun altını çizmiş, somut örnekler ve mantıksal önermelerle birlikte ruhun bedenden ayrı bir varlık olduğunu ispât etmeye çalışmıştır. Ruhun ebedîliğine değinen Bilmen'in ruhu, yok olmaktan korunmuş yer tutmayan bir cevher olarak kabul etmiş olması, klasik ruh telakkîsine muvâfık bir yaklaşım ortaya koyduğunu göstermektedir.

2.4.5. Kıyamete Dâir Teoriler

Ömer Nasuhi Bilmen, kıyamete dâir birtakım teorilerden örnek verirken şahıs veya eser ismi vermeden birçok ihtimali sıralamaktadır. Bilmen, bu sıralamayı hangi sâiklere dayanarak yaptığını dâir bir görüş beyan etmemektedir. Öncelikle âlemdeki her şeyin bir dönüşüm içerisinde olmasından hareketle yeryüzündeki canlı ve nesnelere bir gün son bulacağı ihtimalini zikretmektedir. Ardından uzaydaki kütle ve cisimlerin belirli bir tekâmül evresini geçirdikten sonra kaybolması ihtimalini ele almaktadır. Bu iki ihtimal üzerinde duran Bilmen, bilim adamlarının kendi aralarında ön gördükleri ihtimalleri sıralamaktadır.²¹⁸

Akabinde Kur'an-ı Kerim'de kıyamete dâir zikredilen âyetleri sıralayan Bilmen, âyetlerin mealini vererek îzah etmekte, özellikle kıyametin yeryüzü ve gökyüzündeki işaretlerine değinen âyetlere dayanarak çıkarımlarda bulunmaktadır. Kıyametin tasvîr edildiği; dağ, deniz ve yıldızlardan bahseden âyetleri ele alan Bilmen, bu âyetleri Kur'an'ın hikmetli açıklamaları olarak nitelendirmektedir.²¹⁹

Abdullatif Harputi de kıyametin alâmetlerini detaylı bir şekilde ele almıştır. Klasik literatüre atıflar yaparak, Kur'an ve Sünnet ile alâmetleri açıklayan Harputi, kıyametin bilimsel açısından imkânına veya ileri sürülen eleştirilere yer vermemiştir. Bilmen'in burada Harputi'den farklı olarak kıyamete dâir ileri sürülen bilimsel teorileri sıraladığı ve îzahlarda bulunduğu görülmektedir. Bu durum ise Bilmen'in din bilim tartışmalarına bakışını ortaya koymasından önemlidir. Bilmen bu iddialara mantık önermeleriyle yanıt vermekle birlikte klasik kaynaklardaki kıyamete ilgili nasları zikretmekten geri durmamaktadır.

²¹⁸ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 357-359.

²¹⁹ Bilmen, *A.e.*, s. 359-361.

Sonuç olarak Ömer Nasuhi Bilmen gerek *Muvazzah İlm-i Kelâm*'da gerekse diğer eserlerinde klasik kelâm konularını ele alarak bazılarını yüzeysel bir şekilde değinmiştir. Burada Bilmen'in umûmiyetle klasik kelâm literatürüne muvâfık yaklaşımlar serdettiğini söyleyebiliriz. Fakat sık sık olmasa da bazı konularla ilgili dönemin tartışmalarına değindiğini, yeni yaklaşımlar ortaya koyduğunu görmekteyiz. Misal olarak isbât-ı vacip meselesinde klasik delilleri sıraladıktan sonra metafizik ve ahlâk delillerini ön plana çıkartması dönemdeki ilâhîyât tartışmalarına yöneliktir. Bilgi varlık başlığında ise soyut konulara girmeden toplumun kavrayabileceği anlaşılır bir dil kullanarak tâli meselelere girmediği görülmektedir. Sıfatları ise âyetler ile îzah etmekle iktifa eden Bilmen, kazâ ve kader bağlamında dönemin determinist iddialarına yönelik cüz'î irâde'ye atıflar yapmaktadır. Özetle Bilmen, klasik kelâm konuları arasında özellikle isbat-ı vacip ve felsefe meseleleriyle ilgili Yeni İlm-i Kelâm dönemine mâtuf yalın bir dille toplumun öncelikleri bağlamında İslâm'ın temel esaslarını îzah etmektedir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

YENİ İLM-İ KELÂM KONULARI

Son dönem Osmanlı modernizminin getirdiği değişimlerin etkileri siyasal, sosyal, kültürel ve dinî alanda yoğun bir şekilde görülmeye başlamıştır. Gerek İslâm dünyasında gerekse Anadolu coğrafyasında bu değişimlerin mahiyetini idrak ederek yorumlayan ve gerekli durumlarda tenkit eden bazı fikir adamları ve âlimlerin varlığı bilinmektedir. Anadolu coğrafyası özelinde Yeni İlm-i Kelâm'ın öncülerinden kabul edilen İzmirli İsmail Hakkı ve Abdulatîf Harputî gibi isimlerin yanı sıra Ömer Nasuhi Bilmen gibi dönemin meselelerine kayıtsız kalmamakla birlikte tecdit meselesini İslâm'a yönelik geliştirilen eleştirilere yanıt vermek bağlamında gündemlerine alan âlimler bulunmaktadır. Ömer Nasuhi Bilmen, özellikle İslâm hukûku alanına yoğunlaşmış olmasına rağmen dönemindeki tartışma ve gündemlere kayıtsız kalmamıştır. Özellikle dinin tanımı, farklı dinlerle mukâyese, evrim teorisi, materyalizm ve determinizm gibi konular, Bilmen'in *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* isimli eserinde ele aldığı konulardan bazılarıdır.²²⁰ Bu bağlamda Bilmen, Yeni İlm-i Kelâm meselelerine özel bir başlık açmamakla birlikte eserindeki ilgili konu başlıklarının altında Yeni İlm-i Kelâm konularını da ele almıştır. Bu durumdan hareketle, Ömer Nasuhi Bilmen'in tercih ettiği konu bütünlüğüne muvâfık kalmak adına, dönemin gündemi gereği ele aldığı bazı meseleleri, Yeni İlm-i Kelâm başlığı altında ele almak yerine, bulunduğu bölümlere göre değerlendirmenin daha isabetli olacağı düşünülmüştür.

Bilmen; materyalizm, ruh telakkîleri, Darwinizm ve İslâm'ın diğer dinlerle mukâyesesini gibi konuları geniş bir şekilde ele alırken, bazı konulara da yüzeysel bir şekilde değinmekle iktifa etmiştir. Bununla birlikte konu bazı îzahlarda bulunmuş, dönemin felsefî ve dinî akımlarını ele almış, İslâm diniyle ilgili birtakım iddia ve eleştirilere cevap vermekten geri durmamıştır.

²²⁰ Rıdvan Özdiñç, "Yeni İlm-i Kelâm Dönemi", *Kelâm Tarihi*, Ed. Ramazan Yıldırım, İşaret Yay., İstanbul, 2017, s. 128.

Bilmen, özellikle diğerk dinlerle mukâyese ederek İslâm'ın üstünlüğünü ispât etme yoluna gitmektedir. İslâm'ın insanlığa vermiş olduğu kıymeti sıkça zikreden Bilmen, evrensel insanî değerleri ön plana çıkarmaktadır. Dönemin tartışma konularından olan hilâfet, kadın hakları ve inançsızlık tartışmaları bağlamında dinin mâhiyeti ve insanların dine olan ihtiyacı gibi meseleleri de ele almaktadır. Ayrıca isbât-ı vâcib ve peygamberliğin gerekliliği konuları üzerinde sıkça durması, Bilmen'in toplumun inanç dünyasına ilişkin kaygıları olduğuna işaret etmektedir. Nitekim bu bağlamda *Mülehhas İlm-i Tevhîd* ve *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserlerinde materyalistlerin, pozitivistlerin ve evrimcilerin âlemin oluşumu ve insanın yaratılışıyla ilgili iddialarına yanıtlar vermektedir.

3.1. İnsanların Dine İhtiyacı

Ömer Nasuhi Bilmen'in hayatı insanların din hususunda önemli krizler yaşadığı bir döneme denk gelmektedir. Bu bağlamda Yeni İlm-i Kelâmın önemli konularından biri olan insanların dine olan ihtiyacı, dönemin yoğun bir şekilde gündem edilen başlıklarından biri olmuştur. Bilmen buradan hareketle meseleyi eserlerinde muhtelif şekillerde ele almıştır. Konuyu, diğerk eserlerine nazaran *Muvazzah İlm-i Kelâm*'da daha geniş bir şekilde irdelemiş, özellikle din duygusunun fitrî ve zarûrî bir şey olduğuna işaret etmiştir. Bilmen *Büyük İslâm İlmihali* isimli eserinde benzer şekilde "İslâm Dininin Evrenselliği ve Mutlu Sonuçları" şeklinde bir başlık açmıştır.

İnsanlığın temel ihtiyaçlarından biri olan manevî tatmin duygusunu sağlayan din olgusu, insanlığın kültürel, ilmî, edebî bakımdan gelişmesini sağlamıştır. Bilmen'e göre bu, rûhî ve manevî bir ihtiyaçtır. İnsanın kalp temizliğine, ruh dünyasının olgunlaşmasına ve mutlu bir yaşam sürmesine vesile olmuştur. İnsanlık tarihi boyunca her birey inançsal bir yönelim içerisinde bulunmuş, kâinatın var oluş sebeplerini, insanların ve canlıların yaratılışındaki hikmetleri din aracılığıyla çözümlenmiştir. Bu nedenle yaratılıştan gelen bir hisle rûhen ve kalben din duygusuna yakınlık hissetmiştir. Aynı zamanda toplumları medeniyete ulaştıran ise din olgusudur. Bireylere ve toplumlara manevi bir olgunluk kazandıran din duygusu; iffetin, adaletin,

güzel ahlâkın ve yardımlaşmanın temel sâikidir. Bilmen buradan hareketle din duygusunun, fitraten var olan ve zarûrî bir his olduğunu ifade etmiştir.²²¹

Diğer bir açıdan inançsızlığın sonuçlarını ele alan Bilmen, inançsızlığı yaymaya çalışan akımların, içinde buldukları toplumun ahlâkını, kutsal değerlerini, örf ve âdetini tarumar ettiğini vurgulamıştır. Aynı şekilde bu akımların toplumun medeniyet ve siyaset kurumlarına zarar vererek toplumsal değerleri tahrip ettiğini ifade etmiştir. Bilmen bu bağlamda İsrailoğulları, Yunanlılar, Romalılar, Farslılar ve İslâm milletleri başlıkları altında bu toplumların, içerisindeki inançsız akımlar tarafından ne kadar zarara uğratıldığını tasvîr etmeye çalışmıştır.²²²

Dönemin önemli âlimlerinden Ahmet Hamdi Akseki de insanların birçok açıdan dine muhtaç olduğunu ifade etmiş, dinsizliğin kişi ve toplumlar üzerindeki olumsuz etkilerine dikkat çekmiştir. Akseki'ye göre din hissini kaybederek Allah'a ve onun öğretilerine inanmayan insan, diğer tüm dinleri hezeyan olarak görmektedir. Dinsizlikle birlikte bireylerin ahlâktan yoksun bir hale dönüştüklerini ifade eden Akseki, bir ahlâk mefhûmu olmayan kimselerin cemiyet içerisinde her türlü suça bulaşarak toplumsal felaketlere yol açabileceğini kaydetmektedir. Ona göre dinsiz toplumlarda doğruluk ve güven yok olacak, aile bağları zayıflayacaktır. Bu bağlamda Akseki, dinsizliğin bireysel ve toplumsal sonuçları üzerinden insanların din olgusuna duydukları ihtiyaca işaret etmiş olmaktadır.²²³

İslâmiyetin insan fıtratına en muvâfık din olduğunu ifade etmek amacıyla *ed-Dînü'l- fitrî* isimli eserini kaleme alan Abdurreşid İbrahim, insan bedeninin gıdaya ihtiyacı olduğu gibi mâneviyatının da dine ihtiyaç duyduğunu kaydetmektedir. Ona göre insan âlim de olsa cahil de olsa ibadet edeceği bir dine ihtiyaç duymaktadır. Dünyanın en ücra köşelerinde yaşayan kimselerin de icat ettikleri cisimlere tapındıkları bilinmektedir. Yaşadığı dönem itibariyle Avrupa'da, özellikle Fransızların Buda'ya tapınma temâyülünün arttığını zikretmektedir. Abdurreşid İbrahim, bu

²²¹ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 58-62.

²²² Bilmen, *A.e.*, s. 62-65.

²²³ Ahmet Hamdi Akseki, *İslâm Fitrî, Tabî ve Umumî Bir Dindir*, Nur Yay., Ankara, 1981, s. 105-106.

bağlamda İngilizlerin insan hayatının dinsizlik üzerine ikame edilemeyeceğini savunduklarını ve dinleri ile övündüklerini ifade etmektedir.²²⁴

3.2. Hak Dinin İnsanlığa Faydaları

Ömer Nasuhi Bilmen, gerçek dinin insanlığa faydalarına geçmeden önce hak dinin tanımını yapmıştır. Dinin tanımını yaparak esaslarını zikrettiği şu cümleler, Bilmen'in dine olan bakış açısını ortaya koymasından mühimdir:

Gerçek din, Yüce Allah'ın bir kanunudur ve birtakım sağlam hükümlerin kutsal mecmuasıdır. Allah Teala bunu, peygamberleri aracılığı ile insanlara ikram ve ihsan buyurmuştur. Bu kanun, insanları hayırlı olan şeye götürür. İnsanlar, bu Allah kanununun buyruklarına kendi güzel irâde ve arzuları ile uydukça, doğru yol üzerinde bulunur ve hidâyete ermiş olurlar. Hem dünyada hem de âhirette mutluluğa ve selâmete kavuşurlar.²²⁵

Bilmen'e göre hak bir din, diğer dinlere nazaran seçkin birçok niteliğe sahiptir. Hak din, insanlara Allah'ın varlığını bildirir ve ona ibadet edilmesini emreder. Tüm peygamberlere ve onların tebliğ ettiği hakîkatlere inanılmasını ister. İnsanın ikinci hayat merkezi olan âhîret hayatından bahseder. İnsanlar arasında sosyal bir düzen sağlar ve kardeşlik iklimi oluşturur. Her açıdan hikmete ve akla uygun olan hak dinler, insanların refahına ve mutluluğuna zemin hazırlar. İnsan bu sayede ne için yaratıldığını öğrenerek kendisini yaratan ilâhını ve onun seçkin kulları olan peygamberlerini tanır. Onların güzel vasıflarını tanıyarak hayatını aydınlatmaya çalışır. Böylelikle insan olmanın kıymetini anlayarak hayatını bu vasıflar üzerine ikâme eder. Bununla birlikte hak din insanlara güç vererek zorlu ve sıkıntılı günlerinde onları teselli eder. Bu sayede insanların kaygıları hafifler. İnsana kalbî bir tatmin ve huzur veren din, insanın hem dünya hayatını düzenler hem de âhîret yurdunda nimetlere mazhar olmasına imkân sağlar. İnsan kendisini yaratan yaratıcısını tanıdığı ve hak dinin gerekliliklerini hakkıyla yerine getirdiği takdirde toplumun pek kıymetli bir üyesi olur.²²⁶ Hülâsâ olarak Bilmen'in üzerinde durduğu üç temel fayda vardır.

²²⁴ Abdurresîd İbrahim, **ed-Dînü'l-Fitrî**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1921, s. 3-4.

²²⁵ Bilmen, **Büyük İslâm İlmihali**, s. 21.

²²⁶ Bilmen, **Ae.**, s. 21-22.

İnsan din aracılığıyla; yaratılışın gayesini ve hikmetlerini idrâk eder, dinî ve dünyevî vazîfelerini öğrenir. Hidâyet ve mutluluğun yollarını öğrenir ki bunun yolu da ilâhî emirlere uymaktan geçer. Maddî ve manevî açıdan hayır bulur ki bunun imkânı kişinin kendi irâdesiyle dini tercih etmesi sayesinde.²²⁷

Özetle Bilmen, bireyi daha iyi bir insan kılmanın ve yaşadığı topluma fayda sağlayan bir hale dönüştürmenin imkânını hak dine inanmak ve gereklerini yerine getirmekte görmektedir. Bilmen, “dinlerin insanlara faydaları” başlığı altında daha çok manevî tatmin ve huzur etkenlerine yoğunlaşmakta, insanların hak din sayesinde gelecek kaygısından arınabileceğini ve mutsuzluğunu giderebileceğini savunarak kişinin üzerindeki olumlu psikolojik etkilere işaret etmektedir.

3.3. Ulûhiyet Karşısı Akımlar

3.3.1. Darwinizm

19. yüzyılda bilim çalışmalarının ilerlemesiyle yoktan yaratma fikri ve yaratmanın evrimsel bir tekamülle gerçekleştiği düşüncesi karşısında canlıların ortaya çıkış ve türeyişini Tanrı'nın değil tabiatın bir eseri olarak göstermeye çalışan araştırmalar hız kazanmıştır. C. Darwin'in ortaya koyduğu evrim fikri zamanla ideolojik bir inanca dönüşerek tekâmül nazariyesi ismiyle sistemleşmiştir. Osmanlı aydınlarından bir kısmı da evrimi maddeciliğin bir gereği olarak kabul ederek dinî kabulleri reddetmiştir. Bu bağlamda Ömer Nasuhi Bilmen ve İsmail Hakkı İzmirli gibi âlimler yoktan var etmeye inandığı halde ilâhî hikmet gereği bir evrim sürecinin işleyebileceğini, bunun akla aykırı olmadığını savunmaktadırlar. Bununla birlikte yaratıcıyı devre dışı bırakan bir evrim anlayışına da karşı çıkmaktadırlar.²²⁸

Ömer Nasuhi Bilmen de insanlığın atası Hz. Adem'in yaratılışından bahsettiği bir bölümün akabinde dönemin önemli başlıklarından olan evrim teorisini geniş bir şekilde ele almaktadır. Hegel'in iddialarına da yer veren Bilmen, onun

²²⁷ Ömer Nasuhi Bilmen, “Ahlâkın Esâsı ve Medeniyetin İstinadgâhı Dindir”, **İslâm'ın Nuru**, 1952, c.1, sy. 10, s. 18-19.

²²⁸ Mehmet Bayrakdar, “Tekâmül Nazariyesi”, **DİA**, İstanbul, 2011, c. 40, s. 337-339.

bilimsel gerçeklikleri değiştirdiğini, hayal dnyasında birçok teori üreterek gerçeklikten uzaklaştığını ifade etmektedir.²²⁹

Evrim teorisinin kurucusu olarak bilinen İngiliz filozof Charles Darwin'in temel iddialarını kaynak vermeden genel hatlarıyla sıralamakta, ardından her bir iddiaya mantıksal çıkarımlarla cevap vermektedir. Evrim teorisinin üzerine inşa edildiği, Bilmen'in ise reddettiği iddiaları şu şekilde sıralamak mümkündür:

Evrim teorisine göre mikropların bile cansız bir varlık olarak doğdukları görülmemiştir. Bu sebeple insanların da cansız bir varlık olarak var olmaları mümkün değildir. Bilmen ise mikropların bu şekilde var olması, başka türlü bir doğuşun imkânsız olduğunu göstermediğini ifade etmektedir.

Jeoloji biliminden hareketle evrim teorisyenleri önce bitki ve hayvan türünün en alt tabakasının var olduğunu, sonraları ise gelişerek st sınıfların ortaya çıktığını iddia etmektedirler. Buna binâen Bilmen, temelde bir tekâmülün var olduğunu fakat bunun bitki ve hayvanların birbirlerinden tremelerine delil olamayacağını vurgulamaktadır. Zira zayıf olan trlerin ilâhî kudret tarafından yok edilerek yerlerine daha gelişmiş canlıların yaratılabilmesi imkân dahilindedir. "Bitki ve canlı varlıkların ortaya çıkışı, evrim kanununa bağlıdır" iddiasının çelişkilerine dikkat çeken Bilmen, gelişmeye müsait olmayan canlı trlerinin yok olarak onların yerine gelişebilenlerin var olması gerektiğini ifade ederek, insan türüne en yakın olduğu iddia edilen hayvanların gelişmemiş trlerinin bugün varlığını sürdürdüğünü vurgulamaktadır. Buradan canlı ve cansız varlıklardaki tekâmülün ilerlemeci bir şekilde seyretmediği anlaşılmaktadır. Zira bazı fosil kalıntılarında günümüzde var olan hayvan ve bitkilerin gelişmiş trlerine rastlanmaktadır. Aynı zamanda Bilmen'e göre iddia edildiği gibi bir tekâmülün var olduğu düşünüldüğünde günümüzde de canlılar arasında bir geçişin gözlenmesi gerekmektedir. Fakat tarih boyunca canlı ve bitkiler arasındaki tekmle insanlar tarafından şahit olunmamıştır.

Birtakım hayvanlarda eksik organlara rastlanılmış olması evrime delil olarak gösterilmektedir. Bu iddiaya göre bu organlar ya zamanla yok olmuş veyahut sonraları görülen gereklilik sonucu oluşma aşamasındadır. Bilmen'e göre bazı hayvanlardaki

²²⁹ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 215-217.

eksik organların varlığı sebebiyle bütün hayvanlar için geçerli olabilecek bir evrim düşüncesine ikna olmak doğru değildir. Zira bu eksik bir tümevarım olur ki genel bir kabule delil olamaz.

Bilmen, insanın cenin halinde tüylü veya kuyruklu bir biçimde görülmesinin evrimin dayanağı olarak gösterilmesine karşı çıkararak, bu durumun hayvan ile insanın soy yakınlığına delil teşkil etmeyeceğini vurgulamaktadır. Zira ona göre böyle bir benzerlik olsa dahi insanın mâhiyeti, bedeni şekillerden ibaret olmadığı için bu benzerliğin de bir önemi bulunmamaktadır.

Darwin teorisine göre insanın yaşlılık halinde organlarını kusursuz bir şekilde kullanamadığı ve bazı organlarının eksik olduğu iddia edilmektedir. Bilmen ise insanın zihinsel gelişmişliğini mükemmel bir varlık olmasına delil göstermekte, insanı diğer canlılardan farklı kılan akıl ve zekâ gücüne vurgu yapmaktadır. Bu durumda ona göre bazı organların eksik veya kusursuz olması, insanın kemalinden bir şey eksiltmemektedir.

İnsanlarla hayvanlar arasında bazı ortak vasıfların bulunmasını insanın müstakil bir varlık olmasına engel gören evrim taraftarlarının iddiasını ele alan Bilmen, bu benzerliklerin bir yakınlığa delil olamayacağını vurgulamaktadır. Zira Bilmen'e göre insanı hayvanlardan ayıran asıl nitelik, akıl ve idrâktir; fiziksel görünüm ikinci plandadır. İnsana en yakın görülen maymun fosili ile insanlar arasındaki fiziksel farklara değinen Bilmen, bahsi geçen maymunun bilimsel incelemelerin sonucunda konuşma yetisine sahip olmadığını tespit edildiğini vurgulamaktadır.²³⁰

Ömer Nasuhi, *Mülelhas İlm-i Tevhîd* isimli eserinde de yüzeysel bir şekilde evrim meselesini ele almaktadır. Tekâmül nazariyesi taraftarlarının fikriyatını kendi zâviyesinden ortaya koyan Bilmen, bu fikrin bilimden ve tecrüben uzak, boş bir kuruntudan ibaret olduğunu ifade etmektedir. Tamamen hayal üzerine kurulu, hayatın çıkış noktasını îzahtan uzak bir faraziye olarak tanımlamaktadır. Akabinde Hz. Âdem üzerinden insanın müstakil varlık olarak sudan ve balçıktan yaratıldığını ifade ederek “*Ve O'nun âyetlerindedir ki, sizi topraktan yaratmıştır, sonra siz şimdi insansınız.*”

²³⁰ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 207-215.

Yeryüzüne yayılmaktasınız.”²³¹ âyetini delil olarak sunmaktadır. Bilmen, merkeze ilâhî hikmeti alarak kâinatta bir tekâmülün cereyan edebileceğine işaret etmektedir. Ona göre önce maddeler, sonra bazı hayvanlar ve en son insan yaratılmış olabilir. Her bir evrenin tekâmülün bir parçası olabileceği ihtimaline değinmektedir. Sonraları insanın zamanla gelişerek keşiflerde bulunmasının, yenilikler inşa etmesinin kâinattaki tekâmül sürecine katkı sunduğunu zikretmektedir. Bu tekâmül sürecini Cenâb-ı Hakk’ı ispât eden delillerden biri olarak gören Bilmen, bunun inkâra sebep olamayacağını vurgulamaktadır. Ona göre Allah’ın hikmet ve irâdesi gereği kâinatın tekâmül yoluyla meydana gelmesi, aklen caiz olmakla birlikte, ona işaret eden kat’î bir delil olmaması sebebiyle inanılmaması gerektiğini ifade etmektedir.²³²

Özetle Bilmen, yaratıcının varlığını inkâr etmek için bahane arayan birtakım insanlar tarafından canlı varlıkların birbirinden türediği iddiasını dayandırdıkları evrim teorisinin hayali, soyut, bilimsellikten uzak bir yaklaşım²³³ olduğunu ifade etmekte, bu yaklaşımı mantıksal önermelerle eleştirmektedir. Aynı zamanda kaynak vermemesine rağmen, konuyla ilgili îzahatlarından, Bilmen’in tekâmül nazariyesine dâir birtakım okumalar yaptığı anlaşılmaktadır.

3.3.2. Materyalizm ve Âlemin Yaratılışıyla İlgili Teoriler

Materyalistlere göre, henüz ne olduğu daha belirlenmemiş olan bir *esîr*’den meydana gelen, hareketli ve kadîm olan moleküllerin her biri, itme ve çekme kuvvetine sahiptir.²³⁴ Adı geçen moleküller sonsuz uzayda birbirlerine çarpmadan gâyet muntazam bir şekilde kendi yörüngelerinde dönmektedirler. Bu moleküllerden biri her nasılsa dengesini kaybederek bir başka molekülle birleşmiştir. Bu iki molekülün birleşmesi ile etrafındaki molekülleri de yanlarına çekmiştir. Böylelikle moleküllerden oluşan kümeler meydana gelmiş ve bir mekânda yer tutmak sûretiyle harekete başlamıştır. Böylelikle bu kümeler sâbite denen yıldızları oluşturmuş ve onlardan kopan parçacıklar ise birer âlem meydana getirmiştir. Üzerinde yaşadığımız yerküre de bu şekilde Güneş’ten ayrılmak sûretiyle oluşmuştur. Güneş’ten ayrılan ve

²³¹ Er-Rûm 30/20.

²³² Bilmen, **Mülehhas İlm-i Tevhîd**, s. 54.

²³³ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 206.

²³⁴ Mahmut Kaya, “Esîr”, **DİA**, İstanbul, 1995, c. 11, s. 390.

sonraları yaşadığımız yerküreye dönüşen parça, ilk başta ateş topu halinde iken uzayın soğukluğundan etkilenip diğer kütleler gibi katılaşmaya ve kabuk tutmaya başlamıştır. Moleküllerin kendi aralarındaki hareketi, kaynaşması ve bir tekâmül kanununa tâbi olması neticesinde madenler, bitkiler ve canlılar oluşmuştur. Nihâî olarak materyalistlerin âlemin yaratılışına dâir temel iddiaları, moleküllerin birbirleriyle tesadüfen birleşmeleri neticesinde şu gördüğümüz gökyüzü ve yeryüzü cisimlerinin bu denli muntazam bir şekilde meydana gelmiş olduğudur. Böylelikle âlemin varlığı, moleküllerin birleşimiyle oluştuğuna göre başka bir yaratıcıya ihtiyaç yoktur.

Bu bağlamda Bilmen, materyalistlerin âlemin yaratılışıyla alakalı iddialarına karşın kendi delillerini sıralamış, bilim adamlarından alıntılar yapmış ve bu deliller üzerinden söz konusu iddiaların geçersizliğine dikkat çekmiştir:

1- Materyalistler deneye, gözleme veya bilimsel bir delile dayanmayan iddiaların bir değerinin olmadığını savunmaktadır. Buna rağmen hiçbir araç ile görülmesi mümkün olmayan *esîr*'in varlığına, titreşimine ve hareketleri ile âlemin oluştuğuna inanmaktadırlar. Burada bir çelişki vardır.

2- Molekül ve kuvvet, ikisi de mümkün varlıklardandır. Birbirine muhtaç olup değişim ve dönüşüme uğramaktadırlar. Moleküllerin oluşturduğu kütleler zamanla farklı şekiller almaktadır. Fakat bunlar kendi kendilerine var olamayacaklarına göre bir müessire ihtiyaç duymaktadırlar. Dolayısıyla bunların ilk başlangıç olmaları mümkün değildir.

3- Materyalistler âlemde hiçbir şeyin sebepsiz var olamayacağına inanmaktadırlar. O halde bazı parçalardan ayrılan ve zamanla şekillenen ve buldukları yerde dönmelerine sebep olan şey nedir?

4- Bilindiği üzere tercih edici olmadan tercih etme bâtıldır. O halde ezelden beri kusursuz bir şekilde hareket eden moleküllerden birinin hareketini kaybederek başka parçalarla birleşmesi ve kâinatı oluşturmasına sebebiyet veren tercih nedir?

5- Malumdur ki bilimsel olarak moleküllerin tesadüfi bir biçimde birleşerek cisimler meydana getirmesi mümkün değildir. Bilakis cisimler belirli bir orandaki birleşimlerden oluşur. Dolayısıyla moleküllerin tesadüfi bir şekilde birleşmelerinden âlemin oluştuğunu iddia eden materyalistlerin iddiaları geçersizdir.

7- Tecrübeyle sabittir ki eşya, belirli bir kanuna uygun bir şekilde meydana gelmektedir. Mesela bitkiler ve hayvanlar aynı tohum ve genler üzerine vücut bulmaktadır. Bu kadar canlının bulunduğu ve tümünün belirli bir düzen içinde meydana geldiği bir âlem, nasıl olur da moleküllerin gelişigüzel birleşmesiyle oluşabilir.

8- Bilimsel olarak tespit edilmiştir ki maddelerde durgunluk vasfı vardır. Bir hareket ettirici olmaksızın hareket etmeleri imkânsızdır. Fizik bilimine göre ise maddeler bir gün zorunlu olarak sükûn haline gelecektir. Ezelî olduğu iddia edilen maddenin şimdiye kadar durmamış olması ise maddenin ezeli olduğu iddiasını geçersiz kılmaktadır.

9- Moleküllerin çekme ve itme kuvvetlerine sahip oldukları bilimsel olarak ispâatlanmış değildir. Yani moleküllerin birbirlerini çekerek bir parça oluşturmaları bilimsel bir delile dayanmamaktadır. Bu iki zıt kuvvetin, yani çekme ve itme kuvvetlerinin varlığını varsaymaya götüren sebep, aralarındaki boşluklardır. Halbuki boşluklar moleküllerin birbirleri arasındaki hareketten dolayı oluşmaktadır.

10- Materyalistlere göre kuvvet, maddenin bir vasfıdır ancak güncel bilimsel araştırmalara göre madde, kuvvetin doğal bir parçasıdır. Asıl olan madde değil kuvvettir. Nitekim ışık, elektrik, sıcaklık da kuvvetin sabit olmayan şekillerinden ibarettir. Dolayısıyla materyalistlerin bilimsel gerçekliklerden uzak madde ve kuvvet teorileri de geçersiz kalmaktadır.

11- Şuurdan yoksun olduğu bilinen moleküllerin tesadüfî bir şekilde birleşmeleri sonucunda sistemli ve son derece mükemmel bir âlemin oluşması, akıl ve zeka gibi birçok vasıfla donanmış insan türünü meydana getirmesi mümkün değildir. Materyalistler moleküllerin de şuur sahibi olduklarını iddia etmiş olsalar da bu, bilimsel bir dayanağı olmayan teorilerden biridir.

12- Âlemlerin yaratılışının materyalistlerin hayal ettiği gibi gerçekleştiğini varsaysak bile *esîr* ve kuvvetin üzerinde bir yaratıcının var olmadığını iddia etmek mümkün değildir. Kâinattaki her şeyin tabiat kanunlarına uygun hareket ediyor olmasından hareketle bir fâilin varlığını kabul etmemektedirler. Müşâhede ettiğimiz şeyler maddî şeylerdir ve müşâhede edemediğimiz şeylerin de maddî olması gerekmektedir.

Görüldüğü gibi Ömer Nasuhi Bilmen'e göre öncelikle materyalistlerin bu iddiaları tecrübeye, deneye ve gözleme dayanmamaktadır. Sıradan varsayımlar karşısında ikna olan materyalistler, âlemin varlığını, sadece madde ile kuvvete, *esîr*'in moleküllerinin tesadüfen kaynaşması ve bir araya gelmesine dayandırarak bir yaratıcının varlığına inanmamaktadırlar. Fakat bu iddiaları kendi teorileri ile çelişmektedir, zira kâinatın tesadüfî oluşumu, tabiat kanunlarına ters bir durumdur. Aynı şekilde bir şeyin görülemez oluşu, onun inkârını gerektirmemektedir. Kâinata nice hakikatler var ki insanlık, bunları görüp bilmeye kâdir olamamaktadır. Farklı bilim dallarında olduğu gibi birçok hakikat zamanla ve belli tecrübeler sonrasında keşfedilip görülebilmektedir. Bununla beraber materyalistlerin varlıkları madde ve maddî şeylerle sınırlamaları nâkıs bir istikrâdır. Nakıs istikrâ ise kesin bilgi ifade etmez. Ayrıca kâinattaki her şeyin tabiat kanunlarına uygun hareket etmesi, sistemli ve mükemmel bir düzenin var oluşu, bir yaratıcının olmamasını gerektirmez. Aksine kâinattaki bu uyum, hikmetli bir yaratıcının varlığının delillerindedir.²³⁵

Bilmen, tefsîrinde Dehriyyun olarak isimlendirdiği materyalistlerin iddialarının tutarsız ve mesnetsiz olduğunu ifade etmektedir. Ona göre zandan ibaret olan bu iddialar, bazı dinsiz kimselerin taklit edilmesi sonucu ortaya atılmıştır. Ölümü zamana nispet eden materyalistler, dirilmeyi de inkâr ederek kâinattaki her olayı zamana bağlamakta ve ilâhî irâdeyi cahilâne bir şekilde reddetmektedirler. Buradan hareketle Bilmen, cahil ve inkârcı olarak nitelendirdiği materyalistlere karşı dikkatli olunması hususunda okurlarına uyarıda bulunmaktadır.²³⁶

3.3.3. Âlemin Yaratılışıyla İlgili İslâmî Fikirler

Bilmen'e göre Müslümanlar, kâinatın *esîr*'den, moleküllerden veya gaz bulutundan meydana geldiğini ve bunlarda birtakım kuvvetlerin olduğunu ne inkâr eder ne de tasdîke ihtiyaç duyarlar. Zira bunların hepsi imkân dahilindedir. Aynı şekilde Müslümanlar bütün kâinatın gerçek bir müessiri ve yaratıcısı olduğuna inanırlar ve bu zât da materyalistlerin kâinatı var ettiğini zannettikleri her şeyden yücedir. O, bütün âlemleri yüce kudreti ve irâdesiyle, bütün zerrelere belli kanunlara

²³⁵ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 120-128.

²³⁶ Bilmen, *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri*, c. 7, s. 3344.

tâbi olacak vasıfta yaratmıştır. Belirli vakitleri sistemli bir şekilde gösteren bir saati görüp ustasını görmemek nasıl yanlışsa, kâinatı böyle bir sistem ve kanunlar üzerine yaratan Yüce yaratıcıyı görmemek de yanlıştır. Bilmen, yaşadığı dönem itibariyle fen ve doğa bilimlerinin gelişmesini, ulûhiyet fikrinin artmasına vesile olarak görmektedir. Bununla beraber bazı tabiat tapıncılarının insanları inkâr vadisine sevk etmeleri, oldukça hazin bir durumdur. Nefislerine tâbi olan bu insanlar, bilimsel gerçekleri görmek istemedikleri için bu denli bir fikir saplantısına maruz kalarak inkâr vadisine sürüklenmişler, insanlığın huzurunu ve fikirlerini bozmak için çaba içerisinde olmuşlardır.²³⁷

Dönemin temel meselelerinden olan yaratıcının varlığı, maddenin ve evrenin yaratılışı, materyalizm gibi konular, birçok ilim adamı ve aydın tarafından ele alınmış ve irdelenmiştir. Yeni İlm-i Kelâmın öncülerinden olan İsmail Hakkı İzmirli'ye göre maddenin ve âlemin yaratılışı konusunda atom ve boşluğun büyük bir önemi vardır. Zira kelâmcılar, âlemin hadis oluşunu ve bir yaratıcısının var olduğunu atom ve boşluk argümanı vesilesiyle ispât edebilmektedirler. İzmirli'ye göre uzamda bulunan atom, geometrik özellikleri gereğince belirli bir yer kaplamaktadır ve yer kaplayan sonradan olmuştur. Uzamda yer kaplayan atomun hareket ve durgunluğa konu olmakla sonradan yaratıldığı da ispât edilmiş olur. Çünkü her ikisinin de mâhiyetinde bir durumdan başka bir duruma geçiş vardır. İzmirli'ye göre cisimler arazdan, araz ise hareket ve durağanlıktan bağımsız değildir. Hareket ve durgunluk hâdis olduğuna göre cisimler de sonradan yaratılmış olmaktadır. Maddenin temel yapıtaşı olan atomun sabit olması, atomları benzer olan cisimleri gerektirir. Atomları benzer olan cisimler birbirinden ayırt edilemez. Ayırt edilebilmeleri için araz gereklidir. Araz ise hâdistir, dolayısıyla cisimler de hâdis olmaktadır. Boşluğun sabit olduğu düşünülecek olursa âlem hadis olur. Çünkü âlemin sonradan yaratılması boşluğu gerektirir. Atom da uzamsız olamayacağına göre uzam, yani vehmedilen boşluk ihtiyaç duyulan, atom ise muhtaç olandır. Kendisine ihtiyaç duyulan boşluk, atomdan önce gelir, dolayısıyla atom hâdis olur.²³⁸ Görüldüğü gibi âlemin hadis olması, dönemin Yeni İlm-i Kelâm öncüleri

²³⁷ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 128-130.

²³⁸ İzmirli, **Yeni İlm-i Kelâm**, s. 249-250.

tarafından başvurulmuş en önemli delillerden biridir. Atomun sonradan yaratılmış olmasından hareketle bir yaratıcının varlığına gidilmekte ve Allah'ın varlığı ispât edilmeye çalışılmaktadır. İzmirli de bu bağlamda maddenin ve âlemin yaratılışı, yaratıcının varlığı konularında atom ve boşluğun mâhiyeti üzerinden bir ispât arayışına girmiştir. İzmirli, Ömer Nasuhi'den farklı olarak isbât-ı vâcib meselesinde modern felsefenin ve filozofların delillerini sıralamış; mekanizm, materyalizm ve pozitivistimin argümanlarını irdeleyerek detaylı bir şekilde açıklama yoluna gitmiştir.

3.4. Yeni Dinler Tarihi

3.4.1. Dinlerin Tasnîfi

Ömer Nasuhi, dinler tarihiyle ilgili konulara başlamadan önce mevcut dinleri sıralamış ve onları kendi açısından tasnif etmiştir. Bilmen, kelâm geleneğindeki hak dinler ve bâtil dinlerin haricinde “aslı bozulmuş dinler” başlığı da açarak yeryüzündeki dinleri üç sınıfa ayırmıştır.²³⁹

Hak Dinler: Yüce bir peygamber tarafından tebliğ edilmiş ilâhî bir dindir. Bu dinler insanları doğruya, hidâyete ve mutluluğa yönlendirir. İnsanlara evrenin yaratıcısını, onu sıfatlarını ibraz eder. Gelecekte bir hayatın var olduğunu bildirmek sûretiyle onları kötülükten alıkoyar, erdeme ve iyiliğe yönlendirir.²⁴⁰ Bunlara ilâhî ve semavî dinler de denir.²⁴¹ Tüm peygamberlerin tebliğ ettiği dinler gerçek dindir. Bunların arasında bir ayırım veya anlaşmazlık söz konusu değildir. Temelde hepsinin ortak noktası, ilâhî birlik, yani tevhîd inancıdır. Fakat zamanın ve toplumların farklılaşması gereği hükümler ve uygulamalar da farklılık göstermiştir. Bu durum da hikmet ve maslahat gereğidir. Nihâî olarak yeryüzündeki tek gerçek din İslâm'dır.²⁴²

Aslı Bozulmuş Dinler: Esasında yüce bir peygamber tarafından tebliğ edilen fakat sonraları mensupları tarafından bozulan ve değiştirilen dinlerdir. Bilmen'e göre Yahudilik ve Hristiyanlık, aslı bozulan dinlerdendir.²⁴³

²³⁹ Taşpınar, **Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık**, s. 50.

²⁴⁰ Ömer Nasuhi Bilmen, **İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü**, Semerkand Yay., İstanbul, 2014, s. 22.

²⁴¹ Bilmen, **Büyük İslâm İlmihali**, s. 21.

²⁴² Bilmen, **İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü**, s. 22.

²⁴³ Bilmen, **Ae.**, s. 23.

Bâtıl Dinler: Esasında yüce bir peygamber tarafından tebliğ edilmeyen, sıradan insanlar vasıtasıyla kurulan dinlerdir. İnsanlık tarihi boyunca bu tür dinler ve mezhepler var olmuştur. Bir kısmı geniş coğrafyalara yayılmış, çok sayıda taraftar toplamıştır. Hinduizm, Budizm, Konfüçyanizm ve Zerdüştlük, bunlardan bazılarıdır.²⁴⁴ İslâm dini ise aslı tahrîf edilmiş bu dinleri aslına döndürmek ve bu dinlerin ileri sürdüğü bâtıl fikirleri ortaya çıkarmak için Cenâb-ı Hakk'ın vahyine dayanmaktadır. İhtivâ ettiği yüce değerler ve doğrular, hükümlerindeki hikmet mârifetiyle aslı bozulmuş bâtıl dinlere üstünlük sağlamıştır. Tarihsel açıdan bakıldığında çok sonları tebliğ edilen İslâm dini, bâtıl dinlere nispetle çok daha geniş coğrafyalara yayılmış, çok daha büyük kalabalıkların gönlünde yer edinmiştir. Bu, İslâm'ın yüceliğine ve diğer dinlere olan üstünlüğüne işaret etmektedir.²⁴⁵

Bilmen, İslâm'ın bu üstünlüğüne rağmen bâtıl dinlerin birçok insan topluluğuna hitap edebilmiş olmasını şu şekilde değerlendirmiştir:

Birtakım bâtıl dinler vardır ki bunların kaynağı zan ve hurafeden ibarettir. Böyle olmakla beraber bu bâtıl dinlere birçok insan kitlesi inanmış bulunmaktadır. Şu kadar var ki bu gafil insanlardan her biri din namına kabul ettiği yolu ilâhî bir din olmak üzere kabul etmiş, bu bâtıl yolların insanların ortaya koyduğu şeylerden olduğunu anlamamıştır. Bununla beraber bâtıl dinler ilâhî dinlerin sahip olduğu yüksek fikirlerden mahrum olduğundan düşünen insanları kendi dâiresine çekememiştir.²⁴⁶

3.5. İslâm'ın Üstünlüğü, Diğer Dinlerle Mukâyesesi

19. yüzyılın sonları ve 20. yüzyılın başlarında hem Batı'da hem de Türkiye'de Dinler Tarihi alanında yeni yaklaşım ve teoriler geliştirilmiştir. Bilimsel olarak Dinler Tarihi alanında geliştirilen bu yaklaşımlar, Osmanlı dönemi âlimleri ve aydınları tarafından da yakından takip edilmiştir. Özellikle tarih öncesine dâir araştırmalar ön plana çıkmış, ilk çağlarda yaşayan insanların inançları yakından incelenmeye başlamıştır. Böylelikle Darwin'in "biyolojik tekâmül" teorisi dinler için de uygulanmış, "ilkel din" ve "ilk din" konularından yeni teori ve yaklaşımlar ortaya

²⁴⁴ Bilmen, **Ae.**, s. 23.

²⁴⁵ Bilmen, **Ae.**, s. 24.

²⁴⁶ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 48.

konulmuştur.²⁴⁷ Ömer Nasuhi Bilmen'in de yaşadığı bu dönemlerde Süleymaniye Medresesi gibi muhtelif Osmanlı medreselerinde Kelâm bölümü içerisinde Dinler Tarihi dersleri okutulmuştur. Bu kapsamda Bilmen, Dinler Tarihi alanına yoğunlaşmış ve Yeni Tarih-i Edyân şeklinde isimlendirilen metodu geliştirmiştir.²⁴⁸ Böylelikle *İ'tilâ-i İslâm* isimli eserini kaleme almış, farklı açılardan ele almak sûretiyle temelde İslâm'ın diğer dinlere olan üstünlüğünü ispât etmeye çalışmıştır. *Büyük İslâm İlmihali* ve *Muvazzah İlm-i Kelâm* isimli eserlerinde de dinin mâhiyetine, İslâm dininin özelliklerine ve diğer dinlerin tahrîfatına dâir bölümler ayırmıştır. *Muvazzah İlm-i Kelâm*'ın ikinci bölümünde dinin mâhiyeti başlığı altında yaptığı tanımlama, dine olan bakış açısını göstermektedir:

Din Allah Teâlâ tarafından konulmuş apaçık bir kanundur ki insanları yaratılıştaki gaye ve hikmetten haberdar eder. İnsanlara hidâyet ve saadet yollarını gösterir, insanları 'akıl sahiplerini' kendi güzel tercihleriyle bizzat hayır olan işlere sevk eder. Bu apaçık kanunu büyük Peygamberler Allah tarafından vahiy yoluyla alarak insanlara tebliğ buyurmuşlardır. Bundan dolayı dinin hakikî kurucusu Cenab-ı Hak olup, aslî kaynağı vahiy ve peygamberliktir.²⁴⁹

Bilmen'in buradaki ve aynı bölüm altında serdettiği diğer din tanımlamalarında akıl sahiplerini gaye ve hikmetten haberdar eden ilâhî kanun vurgularında insanın irâdesine işaretler vardır. Aynı şekilde Bilmen, son birkaç asırda ileriye sürülen "tabiî din, tabiî diyân" yaklaşımlarına karşı önemli eleştiriler getirmiştir. Bu düşünceleri, Cahiliye devrinden kalma bâtil mezhepler olarak nitelendirmiştir. Bunları, ulvî bir mâhiyete sahip olmayan felsefî bir ekol olarak görmekte; ruhlara, bazı maddelere, çeşitli bitki ve hayvanlara ve gök cisimlerine tapınan toplulukları bu sınıfa dahil etmiştir.²⁵⁰ Tabiî din yaklaşımını da ele alan Bilmen, bu dinin önemli taraftarlarından gördüğü Jean Jacques Rousseau, Lamartine, Ernest Renan gibi isimleri açıkça eleştirmiştir. Bilmen'e göre Batılı felsefeciler

²⁴⁷ Taşpınar, **Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık**, s. 46.

²⁴⁸ Taşpınar, **A.e.**, s. 47.

²⁴⁹ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 43

²⁵⁰ Bilmen, **A.e.**, s. 43.

Batı'daki tahrîf edilmiş dinî kâide ve öğretileri görmüş, bunları aklî bulmamıştır. Bununla birlikte din duygusunun yok olmasının mümkün olmadığını fark etmişlerdir. Bu idrâkten hareketle akıl ve fen üzerine tesis edilebilen bir dine ihtiyaç olduğuna kanaat getirmişlerdir. Halbuki tabîî din taraftarları, İslâm'ı hakkıyla incelemiş olsalardı aradıkları prensiplere sahip olan İslâm dininin ne kadar mükemmel ve kutsi bir din olduğunu görür ve böyle bir din icat etmeye kalkışmazlardı.²⁵¹

İslâm düşünce tarihinde semavî dinlere, muhtelif inançlara ve öğretilere kelâm eserlerinde yer verilmiştir. İslâm diniyle mukâyese etmeksizin tahrîf edilmiş semavî dinlerin yanlış öğretileri ve sapkın düşünceleri eleştirilmiş, iddiaları çürütülmeye çalışılmıştır. Yakın döneme gelindiğinde Osmanlı âlimleri, özelde ise kelâmcılar, bu dinleri ve inanç gruplarını mukâyeseye dayalı bir yaklaşımla ele almışlardır. Özellikle ele alınan konuların başında ilâhiyât konuları yer almıştır. Tarihi, siyasî ve kültürel sebeplerden dolayı ilâhî dinlerin tahrîf edilmesine binâen dönemin kelâm âlimleri, İslâm'ın ulûhiyet anlayışını ortaya koyarak tevhîd kavramını îzah etmişlerdir. Özellikle Hristiyan teolojisinin temelini oluşturan teslis inancına yönelik bahisler açılmıştır. Diğer konulardan biri de nübüvvet meselesidir. Birçok dinde ve inanç topluluğunda peygamberler ilâhlaştırılarak onlara ulûhiyet atfedilmiştir. Ulûhiyet ile nübüvvet anlayışları birbirine karışmıştır. Bu bağlamda İslâm, peygamberleri, ulûhiyete ortak olmayan, ilâhî emirleri insanlara ulaştırmakla görevli manevî yüceliklere sahip bir beşer olarak tanımlamıştır. Bir diğer konu vahyin akla uygunluğudur. İnsan fitratına ve kabiliyetlerine uygun olarak Kur'an-ı Kerim aracılığıyla ortaya konulan hükümlerden, İslâm'ın akla ve mantığa uygun esaslar üzerine inşâ edildiği anlaşılmıştır. Benzer şekilde haşir ve âhîret hayatı, mucize ve insan hakları gibi konular, dönem itibariyle sıkça gündeme gelmiş, Türkiye'de ve muhtelif ülkelerdeki yenilikçi kelâm âlimleri tarafından mukâyese ve îzah konuları arasında yerini almıştır.²⁵² Konuyla ilgili aşağıdaki yaklaşım, İslâm dininin ilke ve öğretilerini eleştirenlerle buna karşı savunma içerisine giren İslâm âlimlerinin amaçlarına ışık tutmaktadır:

²⁵¹ Bilmen, Ae., s. 48.

²⁵² Özervarlı, **Kelâmda Yenilik Arayışları**, s. 246.

Yenilikçi âlimlerin modernitenin başlattığı dine yönelik eleştiri ve mücadele karşısında dinlerini savunurken, İslâm'ın diğerlerinden farklılığını ya da üstünlüğünü öne çıkardıkları görülmektedir. Halbuki bu âlimlerin sıkça vurguladıkları gibi, İslâm'ın daha fazla akla yer vermesi, insanlara daha çok haklar tanınması seküler modernitenin dine yönelik genel tavrında bir değişiklik meydana getirmez. Çünkü hedef bir din değil, vahye ittibâyı şart koşan, beşerî arzulara sınır koyan din olgusudur. İslâm, vahyin en belirgin ve en müessir olduğu din konumunda bulunduğuna göre, daha fazla hedef durumundadır. Diğer taraftan söz konusu âlimler mukâyeseyi yaparken, diğer dinleri daha iyi tanıma ve onlar üzerinde çalışma yoluna gitmemişlerdir. Bu sebeple sadece iddialarda bulunmakla yetinilmiş, diğer dinleri en ince noktasına kadar keşfetme çabasında bulunulmuştur.²⁵³

Bilmen, diğer dinlere nazaran İslâm dininin hükümlerinin evrensel ve kıyamete kadar geçerli olduğunu ifade etmiştir. Bilmen'e göre İslâm dininin haricinde kaynağı ve ortaya çıkış şekli açık ve şeffaf olan, kapsadığı esas ve hükümleri bozulup tahrîf edilmeyen başka bir din yoktur. İslâm aslî ve temel hükümleri ortaya koyarken fer'î meselelerle ilgili hüküm verme yetkisini de ehliyet sahibi âlimlerin içtihadına bırakmıştır. İslâm âlimleri, içtihat sürecinde örf ve âdetleri de göz önünde bulundurmıştır. İslâm, zamanın ve mekânın değişmesiyle birlikte ortaya çıkacak muhtelif durumlarla ilgili içtihat yetkisini âlimlere bırakmıştır. Bu durum, İslâm'ın sahip olduğu yüce hükümlerin kıyamete kadar geçerli olmasını mümkün kılarken, fitrî ve evrensel bir din olduğuna da işaret etmektedir.²⁵⁴

3.5.1. Yahudilik

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre Yahudilik aslında ilâhî bir din iken sonraları bozulmuş ve tahrîf edilmiştir. Vaktiyle Mısır'da Hz. Yusuf'un tebliğ ettiği ilâhî din unutulmuş ve değiştirilmiştir. Sonraları Mısır liderlerinden Firavun, İsrailoğulları'nın çocuklarını katletmiş, fakat Hz. Musa Allah'ın yardımıyla bu zulümden kurtulmuş, bir peygamber olarak İsrailoğulları'na doğru dini ulaştırmıştır. Hz. Musa'nın peygamberliğe seçilişinde diğer peygamberlere nazaran farklı bir durum vardır. Musa peygambere Cebrail (as) gönderilmemiştir. Hz. Musa Mısır'a giderken bir gece yarısı

²⁵³ Özervarlı, *Ae.*, s. 250.

²⁵⁴ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 75-76.

çölde Cenab-ı Hak kendisiyle konuşur Peygamberlik vazîfesi kendisine verilmiş olur.²⁵⁵

İsrailoğulları'nın tevhîd inancını terk etmeleri esarete mahkûm olmalarına sebebiyet vermiştir. Bilmen, İsrailoğulları'nın siyasî üstünlük ve hezimetlerini dine bağlılıklarıyla eşleştirmiştir. Böylelikle Hz. Musa'ya inanan İsrailoğulları nasıl Firavun'un zulmünden kurtulduysa, tevhîd inancını terk edip saplantılara yöneldikleri durumda da siyasî olarak yenilgilere uğramışlardır. Yahudiler, peygamberlerini yalanlayarak dinlerini tahrîf etmekle kalmamış, bazı peygamberleri de öldürmüşlerdir. Bu bağlamda kutsal Kudüs'ün Romalılar tarafından işgal edilmesiyle birlikte Yahudilerin Kudüs'ten sürülmelerini Allah'ın emirlerine karşı gelmeleri ve dinlerini tahrîf etmeleriyle açıklamıştır.²⁵⁶

Tevrat'ın tahrîfiyle ilgili bilgiler veren Bilmen, İskender'in haleflerinden olan hükümdar Ptolemy'nin emriyle toplatıldığını ve putperest filozoflardan oluşan yetmiş kişilik bir ekip tarafından tercüme edildiğini ifade etmiştir.²⁵⁷

Bilmen'e göre Yahudiliğin tahrîf ölçütlerinden biri de Tevrat'ta âhiret hayatına dâir hükümlerin azlığıdır. Ona göre Tevrat'ın beş kitabında âhirete dâir hükümler, yani emir ve yasaklar yer almamaktadır. Buradan hareketle âhiret inancını içermeyen bir din gerçek bir din olamaz ve böyle bir dinin uygulanabilirliğinin imkânı yoktur. Tevrat'ın tahrîfinden sonra toplumsal bir hareket ve mezhep olmanın ötesine geçemeyen Yahudiliğin, insanların ruhî ve manevî ihtiyaçlarına cevap vermesi de mümkün değildir. Bilmen, bu başlık altında Yahudilerin tutarsız yaklaşımlarına ve inkârcı taraflarına da değinmiştir. Misalen, Hz. Adem'in anasız ve babasız olarak yaratıldığına inanmalarına rağmen Hz. İsa'nın babasız yaratılmış olma ihtimalini imkânsız görmektedirler. Aynı zamanda Hz. Musa'nın elindeki asanın bir ejder haline

²⁵⁵ Detaylı bilgi için Bkz: Cemal Arbaç, “Ömer Nasuhi Bilmen Tefsîrinde Yahudi ve Hristiyanlara Bakış”, Harran Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2008, s. 20.

²⁵⁶ Bilmen, *Ae.*, s. 75-76.

²⁵⁷ İsmail Taşpınar'a göre Bilmen'in bu konuda hangi kaynağı kullandığı tespit edilememiştir. Aynı zamanda bahsi geçen Ptoleme'nin döneminde yapılan Yunanca tercüme, Yahudilik tarihinde 'Septaguint' yani 'Yetmişler' tercümesi olarak bilinmektedir. Bkz: Taşpınar, *Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık*, s. 57.

gelmiş olmasına inanırken bununla birlikte birçok mûcizeyi inkâr etmektedirler. Yine Hz. İshak'ın neslinden birçok peygamberin geldiğine inanmalarına rağmen büyük kardeşi Hz. İsmail'in soyundan gelen Hz. Peygamber'i kabul etmemektedirler.²⁵⁸

Ömer Nasuhi Bilmen, Yeni Tarih-i Edyân metoduna muvâfık bir şekilde İslâm'ın Yahudiliğe karşı üstünlüklerini ortaya koymaktadır. Özellikle Yahudilerin geri kalmışlığını, parçalanmışlığını, sürgünlerini, siyasal ve kültürel hezimetlerini, tamamen inkârcı tutumlarına bağlamaktadır. Bilmen bu bağlamda Yahudileri, ellerindeki fırsatları sürekli ötelemiş, mütemâdiyen ezilmiş ve mağlup olmuş insanlar olarak tasvîr etmektedir. Aynı zamanda kendi döneminde yaşayan Yahudileri demografik açıdan ele alarak dağılmış ve parçalanmış olduklarına işaret etmektedir.²⁵⁹

3.5.2. Hristiyanlık

Ömer Nasuhi, yine Yeni Tarih-i Edyân metoduna uygun bir biçimde Hristiyanlığı da ele almıştır. Bu başlık altında özellikle teslis inancında görüldüğü gibi, Hz. İsa üzerinden geliştirilen bâtil inanışlara yönelik eleştirel bir tutum takınmıştır. Bilmen'e göre Hristiyanlık tevhîd üzerine inşa edilmiş bir din iken sonraları çokça değişikliğe uğramış ve tahrîf edilen dinlerden biri olmuştur. Hz. İsa'dan kısa bir süre sonra aslından uzaklaştırılmış, Hinduların ve eski Mısırlıların dinlerinde var olan teslis inancına sahip bir dine evrilmiştir. Bununla birlikte İncil'in asıl nüshaları kaybolmuş, sonraları İncil ismini taşıyan birçok kitap ortaya çıkmıştır.²⁶⁰

Bilmen, ayrı bir başlık altında Yahudilerin ve Hristiyanların Hz. İsa'ya dâir yanlış düşünce ve inançlarını geniş bir biçimde ele almaktadır. Temelde bâtil olan iki zıt inanç vardır. Birincisi İsa Peygamber'in yaratılış durumunu kabul etmeyerek yaratıcının kudretini inkâr eden Yahudilerin inancıdır. İkincisi ise Hz. İsa'nın yaratılış durumundan hareketle onu ulûhiyet mertebesine kadar çıkaran Hristiyanların inancıdır. Bilmen, bu bâtil inançları Kur'an âyetleri ile çürütmeye çalışırken akli delillerle de eleştirmektedir. Bununla birlikte Batı'da teslis inancına yönelik eleştiriler getiren ve dışlanan isimlerden de bahsetmektedir. Misâlen, İskenderiye Piskoposu

²⁵⁸ Bilmen, **İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü**, s. 73-75.

²⁵⁹ Bilmen, **A.e.**, s. 76.

²⁶⁰ Bilmen, **A.e.**, s. 79

Airus'un İsa Peygamber ile Kutsal Ruh'un ilâhlıkta Allah ile denk olamayacaklarını savunduğunu ve bundan dolayı aforoz, kendi tabiriyle tekfir edildiğini ifade etmektedir. Aynı şekilde önceden rahip iken sonraları kiliseye sert eleştiriler getiren Ernest Renan'dan bahsetmektedir. Ona göre Renan, edebî kişiliğiyle İsa Peygamber'i şiirlerinde büyük bir hürmet duygusuyla tasvir etmeye çalışmış, fakat bir ilâhlık payesi vermeden kâmil bir insan olarak nitelemiştir. Bu durumdan oldukça rahatsız olan çevreler tarafından ciddi eleştirilere tabi tutulmuştur.²⁶¹ Bilmen, buradan hareketle maddî gelişmişlikle manevî gelişmişliğin paralel bir biçimde ilerlemediği kanaatine varmaktadır. Batı toplumlarının maddî alandaki gelişmişliğine rağmen dinî alanda aynı saplantı ve bâtil inançlara sahip çıkıyor olması, Bilmen'in dikkat çektiği bir durum olarak gözükmektedir. Bununla beraber teslis inancına da değinen Bilmen, Hristiyanların Allah, İsa ve Kutsal Ruh'a Râblık atfettiklerine işaret etmektedir. Gerçekte ise üç değil bir Allah olduğuna değinmektedir. Buradan hareketle İsa Peygamber'in çarmıha gerilip öldürülmesi durumunda bir müddet ölü kalması, evrenin de bir müddet yaratıcısız kalması anlamına gelmektedir. Bu iddianın akıl ve mantıkla açıklanabilir bir durumu yoktur. Dünya tarihinde herhangi bir peygamberin gönderilmediği dönemler olmuşsa da Allah'ın olmadığı bir devre veya dönemin varlığı mümkün değildir.²⁶²

Ömer Nasuhi, çarmıha gerilme ve İsa Peygamber'in tabiatına dâir tartışmalara da değinmiştir. Bu bağlamda Hz. İsa'nın bir tabiat ve bir irâdesi ile iki tabiat ve iki irâdesi olduğu yönündeki tartışmaların, Hristiyan mezheplerinin oluşumuna yol açtığına dikkat çekmiştir. Ayrıca Hz. İsa'nın Allah tarafından insanlığa Hz. Âdem'in hatasından dolayı gönderildiği inancına da değinmiştir. Bu inanca göre Hz. Adem'in işlediği hatadan dolayı tüm çocukları ve torunları, yani insanlık bu günaha ortak olmuştur. Allah bu günahın affı için oğlu İsa Mesih'i yeryüzüne göndermiştir. Bilmen, bu noktada Allah'ın irâde etmesi halinde tüm kullarını affedebileceğini, böyle bir aracıya lüzum olmadığını ifade etmiştir. Aynı zamanda bir kimsenin günahı veya hatası sebebiyle başkalarının suçlu sayılmasını adaletsizlik

²⁶¹ Bilmen, A.e., s. 84.

²⁶² Bilmen, A.e., s. 85.

olarak nitelendirmiştir. Bununla birlikte kendilerinin affolunmaları için gönderilen Peygamberi öldürmeye yeltenmelerindeki çelişkiye de dikkat çekmiştir. Bu mantıktan hareketle Bilmen, İsa Peygamber'in öldürülme kastından dolayı herkesin günahkâr olması, bu sebeple de tüm insanlığın Allah'ın gazabına uğraması gerektiğini savunmuştur.²⁶³

Bilmen, Müslümanların Hz. İsa'ya ve Hristiyanlığa bakış açısını da ele almıştır. Müslümanların İsa Peygamber'i bir yaratılış harikası, ilâhî kudretin yüce bir tecellisi olarak kabul ettiklerini ifade etmektedir.²⁶⁴ Hz. İsa'yı ve yaratılışını Kur'an'dan öğrenen Müslümanların İsa Peygamber'i ve annesini, kötü düşünceli insanlara karşı bilgece savunduklarını öne sürmüştür. İslâm'ın Hristiyanlık karşısında çok daha açık, net ve anlaşılır olduğunu savunan Bilmen, İncil'in tahrifinden sonra akıl ve mantıktan uzak bir dine dönüşen Hristiyanlığın akîdesini aydın insanların idrâkte güçlük çektiğini belirtmiştir. Bir kısım Batılı aydın ve mütefekkirin bu gerçeği fark etmek sûretiyle İslâm dinini tercih ettiğine işaret ederek örnekler vermiştir. İslâm'ın ilim ve hikmet yönünden Hristiyanlığa galebe çaldığını savunan Bilmen, tarih boyunca birçok Hristiyan topluluğun İslâm'ı tercih etmesini, buna delil olarak göstermiştir. Akabinde farklı zamanlarda İslâmiyet'i seçmiş Batılılardan örnekler vererek iddiasını güçlendirme yoluna gitmiştir. Tüm bunlarla birlikte Hristiyanlığın İslâmiyet'le birlikte yaşayabiliyor olmasına değinen Bilmen, bunu temelde siyasî üstünlük ve bu gücün getirdiği misyonerlik faaliyetlerine bağlamıştır. Batılıların bu kapsamda farklı ülkelerde birçok proje ürettiklerini ifade eden Bilmen, yaşadıkları dönem itibariyle yüz binlerce konferans verildiğine işaret etmiştir.²⁶⁵

Bu çalışmaların neticesinde Hristiyanlık, İslâm'a rağmen ayakta kalabilmiş ve takipçisinin artmasıyla İslâm'ın yayılma hızını düşürmüştür. Buna rağmen akıl, bilgi ve hikmete dayalı olması, aşırılıktan ve esrarlı inançlardan uzak durması sebebiyle İslâmiyet yayılmaya devam etmiştir. Batılı yazarların ve siyasetçilerin İslâm'a bakış açısına da değinen Bilmen, niyetlerinin algı oluşturmak ve İslâmiyet'in

²⁶³ Bilmen, A.e., s. 87.

²⁶⁴ Bilmen, *Sebilürreşâd*, c. 10, sy. 227, s. 20.

²⁶⁵ Bilmen, *İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü*, s. 94.

yayılmasını engellemek olduğuna işaret etmiştir. Bu bağlamda Muhammed Abduh'un da eleştirdiği isimlerden biri olan Fransız siyasetçi Hanotaux'un Müslümanların dünya genelindeki yaygınlığına yönelik söylemlerini ele almıştır. Ona göre İslâm'ın herhangi bir yere gitmesiyle yayılması bir olmaktadır. Aksini düşünmek mümkün değildir. Bilmen, önceleri ifade etmiş olduğu gibi İslâm dininin akıl, bilgi ve hikmete mebni bir inançsal bütünlüğe sahip olduğunu, bu inanç sistemini insanların kabul etmelerinin kolay olduğunu vurgulamıştır.²⁶⁶

Hülasa olarak Bilmen, Hristiyanlığın tahrîf edilmesiyle birlikte esrarengiz inançlara sahip ve akıldan uzak bir dine dönüştüğünü savunmuştur. Bu sebeple yayılma hızının düştüğünü, ancak siyasi üstünlüklerinin vermiş olduğu imkânlarla icra ettikleri misyonerlik faaliyetleri sayesinde kendi toprakları haricinde yayıldıklarını vurgulayarak meseleyi siyasal düzlemde ele almıştır. Bununla birlikte İslâm'ın saf ve berrak muhtevasını, akla ve hikmete uygunluğunu gören insanların, bâtıl ve tahrîf edilmiş Hristiyanlık inancından uzaklaşacağına kesin bir şekilde inanmıştır.

3.5.3. Hinduizm

Ömer Nasuhi Bilmen, dinler tarihi bağlamında ele aldığı dinlerin durumlarından bahsederken onların bâtıl olduklarına odaklanmıştır. Böylelikle tahrîfât durumlarından hareketle İslâm'ın üstünlüğünü ifade etmeye çalışmıştır. Aynı şekilde bâtıl bir din olarak tasvir ettiği Hinduizm'in, Hint muhayyilesinin bir ürünü olarak ortaya çıktığına, zamanla yüzlerce gruba ve mezhebe bölündüğüne işaret etmiştir. Bilmen, Hinduizm'in kutsal kitabının "Veda" olduğunu ifade ettikten sonra kaynağını belirtmeksizin bunları "Vyasa" isminde bir filozofun kaleme aldığını vurgulamıştır. Aynı şekilde Hinduizm'in üçlü tanrı tasavvurunu üç uknumlu bir teslis inancı olarak nitelemiştir. Bilmen'in bu konudaki görüşleri yanlış veya eksik bilgi olarak kabul ederek şu şekilde delillendirilmiştir:

Ömer Nasuhi Bilmen, Hinduizm'e dâir görüşlerini aktarırken bazı yanlış veya eksik bilgileri vermektedir. Mesela, Vedalar'ın 'Vyasa' adında biri tarafından yazıldığını belirtmektedir. Oysa Vyasa Hinduizm'in kutsal kitaplarından Mahabharata'nın bir kısmını teşkil eden Bagavat Gita adlı bölümün yazarıdır. Aynı şekilde Hinduizm'in

²⁶⁶ Bilmen, A.e., s. 96-98.

üç uknumlu bir teslis inancına sahip olduğunu belirtir. Her ne kadar Hinduizm’de üçlü bir tanrı tasavvuru olsa da Hristiyanlıktaki teslis kavramı ile ifade edilen bir mâhiyete sahip değildir. Brahma-Vişnu-Şiva üçlüsünün Hint dini inancındaki karşılığı Hristiyanlık’tan farklıdır.²⁶⁷

Bilmen’e göre Hinduizm’deki üç tanrı, farklı tanrılar değildir. Bir yaratıcıdan ibarettir ve Brahma olarak isimlendirilmiş ve kendisini üç farklı şekilde gösterebilmiştir. Bu üç tanrıdan herhangi birine ibadet edilmesi, Brahma’ya ibadet edildiği anlamına gelmiştir. Kast sistemini de ele alan Bilmen, bilinenin aksine bu sistemi beş sınıfa ayırmıştır. Brahman’lar birinci sınıfı teşkil ederken Parya olarak isimlendirilenler en aşağı sınıfı temsil etmiştir. Hinduizm’in temel inançlarından biri olan reenkarnasyona da değinen Bilmen, insanın ölümünden sonra ruhunun bitkilere, hayvanlara, yıldızlara geçtiğini ve böylelikle kemale ulaşıldığına inandıklarını ifade ederek bunu garip bir inanç ve acayip bir hayal olarak nitelendirmiştir. Ona göre bu inanç muhtelif mezheplerde de bulunmaktadır. Bilmen, bu inancın aklî bir tarafının olmadığını ve bâtil bir inançtan ibaret olduğunu vurgulayarak Hinduizm’i, İslâm inancı ve akli delillere göre birkaç maddede eleştirmiştir:

Ölüm sonrası, sıradan insanların bilgi sahibi olabilecekleri bir durum değildir. Aynı zamanda bu bilgiye vakıf olabilecek kimseler, yani peygamberler, ölümden sonra bir reenkarnasyon olabileceğine dâir hiçbir beyanatta bulunmamıştır. Bu sebeple bu inanç, naklî hiçbir delile sahip değildir. Bu inanca göre insan, dünya hayatında olgunluğa ve mutluluğa erişememesi sebebiyle bir sonraki hayatında bitki veya hayvan olarak var olmaktadır. Bilmen, insan iken olgunluğa ve mutluluğa ulaşamazken alt bir varlık olarak ulaşmanın mümkün olmadığını ifade ederek bu inancı eleştirmiştir. Bununla birlikte canlı türü olarak birbirinden farklı olan insan, hayvan ve bitkilerin birbirlerine evrilmesi durumunda mâhiyetlerinin de değişeceğine değinen Bilmen, bu değişim sonucunda farklı nefislerin kâim olacağını savunmuştur. Bu durumda verilmek istenen ceza, aynı nefis için değil, farklı bir nefis için söz konusu olur. Adalet zıt düşen bu durum, reenkarnasyon inancındaki ceza anlayışına da ters düşmektedir. Aynı şekilde insan tanımına aykırı olan reenkarnasyon inancına göre

²⁶⁷ Taşpınar, **Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık**, s. 62.

insanın nefsi ceza çekmektedir. Oysa ki insan, nefis ve bedenden oluşan bir varlıktır. Bu durumda insanın bedeni ceza çekmemekte; nefis, bedenden bedene evrilerek cezasını çekmektedir. Bu durum da adalet prensibine aykırıdır.

Bilmen, reenkarnasyon inancına yönelik yaptığı son eleştiride insanın hafızasına vurgu yapmıştır. Ona göre bir reenkarnasyon devresi geçiren insan, önceki yaşantısında yaptığı iyilikleri veya kötülükleri hatırlamalıdır. Fakat hiçbir insan böyle bir bilgiye ve anımsamaya vakıf değildir. Bilmen, buradan hareketle hayvanları insanlaştıran evrim teorisi ile insanı aşağılaştırarak bitkilere dönüştüren reenkarnasyon inancı arasında bağ kurmuştur. Bu kapsamda birini ifrat diğerini de tefrit olarak değerlendirmiştir.²⁶⁸

Hülasa olarak Bilmen, Hinduizm'i akıl ve hikmetten uzak, putlara tapınan bir din olarak nitelendirmiş ve İslâmiyet ile karşılaştırılmasını gereksiz bulmuştur. Ardından İslâmiyet'in Hindistan coğrafyasındaki ilerleyiş sürecinden örnekler vermiş, yaşadığı dönemin Müslüman demografisi açısından üstünlüğünü ortaya koymuştur.²⁶⁹

3.5.4. Budizm

Ömer Nasuhi Bilmen'in Budizm'le ilgili verdiği bilgiler incelendiğinde bu dinle alakalı bazı eserleri okuduğu ve düşünce dünyalarına dâir temel malumatlara sahip olduğu görülmüştür. Özellikle Buda'nın hayat serüveni, öğretinin inşâ edilme zemini ve dayandığı düşünsel arka plan üzerine bazı bilgiler vermiştir. Ardından Budizm'in esasları sayılan dört hakîkati ele alarak reenkarnasyon inancını değerlendirmiştir. Budizm inancına sahip coğrafi bölgelerden ve demografik verilerden de bahseden Bilmen, uzunca bir tenkit başlığı açmakta ve maddeler halinde Budizm inancını akli ve dinî deliller çerçevesinde eleştirmekte ve Yeni Tarih-i Edyân metoduna uygun yaklaşım sunmaktadır.

Budizm inancının Buda'nın yaşamında karşılaştığı hüznü verici olaylar sebebiyle kurulduğu göz önünde bulundurulunca ilâhî hikmetten ve işleyişten haberdar olmadığı görülmektedir. İlâhî takdirin önüne geçmek isteyen Buda'nın telkînleri dikkate alındığı takdirde dünya, insan türünden mahrum kalacaktır. Halbuki

²⁶⁸ Bilmen, **İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü**, s. 104-107.

²⁶⁹ Bilmen, **A.e.**, s. 107.

bu, ilâhî takdiri metanetle karşılayan ve yaratılışın sırlarını anlayan peygamberlerde ve gerçek din tebliğcilerinde görülen bir durum değildir. Bir diğer açıdan Buda, işe önce riyazetle başlamış, daha sonraları onu da terk etmiştir. Bilmen, bu durumdan, Buda'nın hayatını ilâhî vahye göre tayin ve tanzîm eden biri olmadığı sonucunu çıkarmıştır. Ona göre şâyet böyle olsaydı riyâzetini kişisel tecrübesine göre bozan, riyazette dahi ifrat ve tefrite kaçan biri olmazdı. Zira peygamberlerin hayatında muazzam bir ölçü ve düzen bulunmaktadır. Buda'nın düşünsel arka planına da değinen Bilmen, Buda'nın bazı filozoflardan eğitim aldığını ve bâtinî bilgilere ulaşabilmek için gayret gösterdiğini ifade etmiştir. Öğretisini inşâ ederken filozoflardan ilham alan Buda, fikrî çabaları sonucunda bu görüşlere ulaşmıştır ve bu öğreti ilâhî bir vergi yoluyla meydana gelmiş değildir. Bu durum, Bilmen tarafından Buda'nın gerçek bir peygamber olmadığına delil olarak gösterilmiştir. Ayrıca bodi ağacı olarak isimlendirilen incir ağacının kutsallaştırılması, totemizm gibi hurafelere dayalı bir inanca sahip olduklarına işaret etmektedir. Bilmen buradan hareketle klasik kaynaklarda geçen Semure ağacı örneğini vermiştir. Altında Rıdvan Biatı'nın yapılmasından ötürü birileri tarafından kutsallaştırılan Semure ağacının kesilmesini emreden Hz. Ömer, Müslümanlar arasında bu tür bâtil inançların ve hurafelerin yayılmasına engel olmaya çalışmıştır. Bilmen, verdiği bu örnekle mukâyese yaparak İslâmiyet'in bâtil inançlara bakış açısını ortaya koymuş, Buda'nın hurafeleri yaymak için bir çaba sarf etmemiş olmasından peygamber olamayacağını ifade etmiştir.²⁷⁰

Budizm inancına göre Buda, otuz beş yaşında ledün ilmine ulaşmış, ömrünün geri kalanını ise seyahatle geçirmiştir. Yine inanca göre göklere çıkarak dinini göklerde bulunan otuz ilâha öğretmiştir. Bilmen, bu inanıştan harekete Budizm'in bir aydınlanma dini olduğunu öne sürmüştür, Budizm'in diğer uydurma dinlerde olduğu gibi birçok ilâhı ve mabedi olduğunu ifade etmiştir. Aynı şekilde ilâhları yeryüzündekilerden ders almasını cehâletle nitelemiş ve eleştirmiştir. Bilmen'e göre Buda'nın gökteki ilâhlara ders vermesi inancı, aslında onun kendine ibadet edilmesine yönelik bir yol açmaktır. Buda'nın evrenin gerçek tanrısından bahsetmemiş olması da tanrılık payesinin kendisine verilmesini istediğini ortaya koymuştur. Bu sebeple

²⁷⁰ Bilmen, A.e., s. 113-115.

Budizm inancında zamanla Buda'ya tapılmaya başlanmıştır. Buda'nın koyduğu ilkelerin çelişkisine de değinen Bilmen, reenkarnasyon döngüsünden kurtulmak ve bir daha dünyaya gelmemek için arzu ve ihtiraslardan sıyrılmak gerektiğini ortaya koyan Buda'nın çelişkiler içerisinde olduğunu ifade etmiştir. Bu inanişaya göre insan arzularını yok ettikten sonra ızdıraptan kurtulabilir ve Nirvana'ya ulaşabilir. Bu inaniştan hareketle mutlak dinlenme sahası olan Nirvana'ya giderken arzuların yok edilmeye çalışılmasını çelişki olarak değerlendirmiştir. Bilmen, insan olduğu halde kemâlâta ve olgunluğa erişemeyen birinin bitki veya hayvan durumunda iken kemâlâtı elde edemeyeceğini savunmak sûretiyle reenkarnasyon inancının bâtil bir inanç olduğunu öne sürmüştür. Ayrıca insanın bu geçişlerinin ve eriştiği kemâlâtın sonucunun ne olduğunu sorgulamıştır. Bilmen'e göre şâyet bu, yoklukla nitelendirilebilecek bir son ise, canlıların şekilden şekle girmesi yersiz ve hikmetten uzaktır.²⁷¹

Budizm, Hinduizm karşısında büyük bir yenilgiye uğramış, müntesiplerini kaybetmiş ve bu sebeple Moğolistan'a kaymıştır. Moğolistan'da yayılmasından sonra Lamaizm adında farklı bir inanca dönüşmüştür. Bu ve bunun gibi farklı inanç isimleriyle anılmaya başlayan Budizm, aslî konumunu kaybetmiş ve tahrîf edilmiş olarak varlığını bu şekilde devam ettirmiştir. Yerel kültürlere göre şekil ve içeriği değişen Budizm, hurafelere boğulmuş ve mezheplere bölünmüştür. Bu sebeple belirli aralıklarla ruhani meclisler ve toplantılar organize edilmiş, muhtelif mezheplerin bir isim altında toplanması sağlanmaya çalışılmıştır. Bilmen, son kısımda diğer din başlıklarında olduğu gibi İslâm'ın Budizm'e olan üstünlüğünü ele almıştır. Ona göre bu kadar tahrîf edilmiş bir inanç ile İslâm'ı mukâyese etmek haksızlıktır. Bilmen, buna rağmen yaşadığı dönem itibariyle Batılıların duydukları ilgi sebebiyle Budizm'le yoğun bir şekilde meşgul olmuştur. Batı'daki bu eğilimin sebebini de sorgulayan Bilmen, Hristiyanlıkla Budizm arasında bir ortak nokta olması ihtimaline işaret etmiştir. Ona göre Budizm, önceleri insana tanrılık atfeden ve akla aykırı esasları barındıran bir din değilken asırların geçmesiyle diğer birçok din gibi tahrîf olmuş ve bir aydınlanma dini haline gelmiştir.²⁷²

²⁷¹ Bilmen, A.e., s. 124.

²⁷² Bilmen, A.e., s. 124.

Hülasa Ömer Nasuhi Bilmen, dönemi itibariyle ilgi ve cazibesi güçlü inançlardan biri olan Budizm'i araştırmış, temel esaslarını ortaya koyarak İslâmiyet ile mukâyese etmiştir. Bâtıl inançlarını, özellikle reenkarnasyon inancını merkeze alan Bilmen, aklî ve dinî delillerle bunu çürütmeye gayret etmiştir. Aslına bakıldığında Budistlerin faydalı bazı öğreti ve telakkîlerinin olduğunu vurgulamıştır. Güzel ahlâka teşvik eden ve kötülüklerden meneden birçok emir ve yasaklar olmasına rağmen bunların Budizm'e has olmadığını, hemen hemen bütün dinlerde ve inanç gruplarında var olduğunu ifade etmiştir. İslâm'ın güzel ahlâka dâir vurgularını ele alan Bilmen, Batılı düşünürlerin İslâmiyet'e dâir sarf ettiği olumlu kanaatlerden örnekler vermiştir. Son olarak coğrafi yayılım ve nüfus popülasyonu açısından Budizm ile İslâmiyet'i mukâyese ederek Budizm'in İslâm karşısında sönük kaldığını ve yayılma zemini bulamadığını savunmuştur.²⁷³

3.5.5. Konfüçyanizm

Ömer Nasuhi Bilmen'in Yeni Tarih-i Edyân bağlamında ele aldığı dinlerden biri de Konfüçyanizm'dir. Kurucusu olan Konfüçyüs'ün kişilik özellikleri, yaşadığı dönem ve coğrafyadan bahseden Bilmen, kaynak vermemiş olsa da bu inançla ilgili birtakım okuma ve araştırmalar yapmıştır. Bilmen'e göre ahlâkî açıdan yozlaşmış, saadet ve refaktan eser kalmamış bir dönemde yaşayan Konfüçyüs, şefkati bütün erdemlerin kaynağı olarak kabul etmiş ve ahlâkî öğretilerini bunun üzerine tesis etmiştir. Bir ara Chang-Tung hükümetinde siyasî vazîfe alan Konfüçyüs, ülkedeki asayiş ve refahın artmasına katkı sağlamıştır. Dinî öğretisinin esaslarını, Çin devletinin hazinesindeki belgelerden yararlanmak ve eski bir dinin hükümlerinden alıntılar yapmak sûretiyle inşa eden Konfüçyüs, sosyal ve ahlâkî bir inanç meydana getirmiştir. Bilmen, burada Konfüçyüs'ün hangi dinden alıntılar yaptığına dâir bir açıklamada bulunmamakla beraber, öğrencileri tarafından yazılan ve Çinlilerin nezdinde mukaddes kabul edilen dört kitaptan bahsetmiştir.²⁷⁴

Ömer Nasuhi, Konfüçyanizm'in üzerine ikâme edildiği temel erdemleri ayrı bir başlık altında ele almıştır. İnsanlık, adalet, doğruluk, halis niyet, geleneklere

²⁷³ Bilmen, A.e., s. 125-126.

²⁷⁴ Bilmen, A.e., s. 129.

bağlılık gibi erdemleri sıralayan Bilmen, İslâm'ın bu erdemlerle ilgili bakış açısını ortaya koymuş, Hz. Peygamber'in ve sahâbîlerin uygulamalarından örnekler vermiştir. Bahsi geçen erdemlerle ilgili bazı âyet ve hadislere de yer veren Bilmen'in, diğer dinlerin esaslarından bahsederken uyguladığı mukâyese yöntemi burada da ön plana çıkmıştır. Bilmen, bunun yanı sıra Konfüçyanizm'in insanların maddî ve manevî ihtiyaçlarına cevap vermediğini, aksine insanlığın çalışma azmine ve gelişimine engel olduğunu savunmuştur. Ona göre Konfüçyüs, geçmişte takılı kalmış, geleneklere gereğinden fazla bağlı, siyasî ve ahlâkî her erdemi öncelikli kabul eden, fakat toplumların fikrî ve manevî gelişimlerine hiçbir katkı sunmayan biridir. Bu nedenle Çin hakkında kararlılık, irâde, yenilik ve değişim gibi hasletler körelmiş, uyuşuk bir yaşam biçimine mahkûm olunmuştur. Buna karşın İslâm dininin maddî, manevî, fikrî alanda insana ve toplumlara sunduğu katkı, bireylerin yaşamlarındaki her türlü gereksinimi karşılayacak cinstendir. Bilmen'e göre İslâm dini, geçmişine önem vermekle birlikte akılcı, meşru ve değişmez esasları kabul etmiş ve onları yüceltmıştır. Bugünü ve geleceği geçmişinden aldığı birikimle inşa etmiş, hak ve hakîkate uygun olmayan gelenekleri kaldırarak insanların gelişimine katkı sunacak yeni kurumlar meydana getirmiştir. Bilmen'e göre İslâmiyet'in gerektirdiği bu hareket tarzı, hikmetin gereklerindedir. Geçmişe dâir her şeyle ilişkiyi kesmek; her gün yeniden dünyaya gelmek ve hiçbir kutsala sahip olmamak demektir. Anı ve geleceği yok saymak, gelişen durumlara göre tavır almaktan uzak durmak, yaşamdan çekilmek manasına gelmektedir. Evrende her gün binlerce yenilik ve değişim söz konusu iken insanlığın gelişimini yok sayarak geçmişte takılı kalmak, insanlığın yok olmasına zemin hazırlamaktır. Bu sebeple insanlığın madden ve manen müreffeh bir yaşam sürebilmesi, makbul ve korunmaya değer hususlarda geçmişe bağlı kalarak zamanın ihtiyaçlarına mukabil gelişime ve yeniliğe açık olmaktan geçmektedir.²⁷⁵

Ömer Nasuhi Bilmen'in Konfüçyanizm'in fikirsiz durağanlığı üzerine geliştirdiği eleştirilerden anlaşıldığı üzere değişen şartlara göre bireylerin ve toplumların gelişimine büyük bir önem vermiştir. Yeniliğe açık olmak, insanların ihtiyaçlarına cevap verebilmek, hayatta kalabilmenin temel gerekliliklerindedir.

²⁷⁵ Bilmen, A.e., s. 136-138.

Daha çok fıkıh alanına vukûfiyetiyle bilinen Bilmen, zamanın değişimiyle hükümlerin değişimini temel bir ilke kabul etmiş, her yönüyle insanların gereksinimlerine karşılık verecek bir din anlayışına sahip çıkmıştır.

Bilmen'e göre Çinliler, geçmişe takılı kalmayarak anı ve geleceği düşünmeye başladığı takdirde kendi dinlerine nazaran çok daha gelişmiş bir din olan İslâmiyet'i tercih edeceklerdir. Bu bağlamda Çinli Müslümanların temsiliyet durumlarına da değinmiştir. Ona göre Müslümanlar, daha fazla ilim ve irfan ile meşgul olup donanımlarını artırarak İslâm'ın yüceliğini anlatabildikleri takdirde Çinlilerin İslâmiyet'i tercih edeceklerinden şüphe duymamıştır. Burada dolaylı olarak Müslümanların üzerine düşen temsil ve tebliğ sorumluluklarından bahseden Bilmen, hakîkatin doğru kişiler tarafından doğru yöntemlerle doğru kimselere aktarılması halinde İslâm'ın tercih edileceğine dâir inancını ifade etmiştir. Konuyu, "İslâm'ın Konfüçyanizm'e Üstünlüğü" başlığı altında ele alan Bilmen, İslâmiyet'in Çin'de uzun yıllar var olduğunu ifade etmiştir. *Ekâlimü's-Sin* isimli bir kitaptan bahsetmiş, bu kitapta yetmiş milyon Müslüman ve altı bin cami olduğuna dâir bilgiler vermiştir. Yine bu bağlamda bir Osmanlı aydını olan Münif Mehmet Paşa'nın bir makalesinde Çin'de yüz milyon kadar Müslüman olabileceğine dâir bir bilgiyle karşılaştığını kaydetmiştir.²⁷⁶

Bilmen, burada da istatistikî bilgiler vererek bir mukâyeseye gitmiş, diğer dinlerde de uyguladığı demografik üstünlük vurgusunu ortaya koymuştur. Bilmen'in Tanzimat dönemi Osmanlı devlet adamlarından olan, entelektüel ve aydın kişiliğiyle tanınan, hürriyet ve asrılık taraftarı Münif Paşa'dan²⁷⁷ alıntı yapmış olması, terakkî

²⁷⁶ Bilmen, *A.e.*, s. 140.

²⁷⁷ Batı karşısında geri kalmışlığın temel sebebini geleneklere bağlılık olarak gören Münif Paşa, *Mecmûa-i Fünun* isimli bir dergi çıkartarak, içtimai, siyasi ve kültürel alanlarda makaleler yayınlamıştır. Günlük siyasetten ve dini konulardan kaçınan Münif Paşa, toplumu organik bir şahsiyet olarak görmüştür. İnsanların özerk varlıklar olmadığını, ait oldukları çevreyi ve toplumu oluşturan aktif varlıklar olarak görmektedir. Çağın geri kalmışlığına dâir tespitlerde bulunmuş, bir insanın toplumun gelişimine katkı sunabilmesi için hürriyet sahibi olması gerektiğini savunmuştur. Bkz: İsmail Doğan, "Münif Mehmed Paşa", *DİA*, TDV Yayınları, İstanbul, 2006, c. 32, s. 9-12.

tarafтары aydınlara ilgi duyduğunu ve yeni fikirlere açık olduğunu göstermesi açısından mühimdir. Hülâsa Konfüçyanizm, Bilmen'e göre felsefi ve sosyal bir hareketin dışında bir olgu değildir. Bununla beraber aslî şeklini kaybetmiş, yayılma hızını da koruyamamıştır. Konfüçyanizm gibi Çin'deki birçok din putperestliğe dönmüş, halkın büyük bir kısmı da ateizm temelli akımları takip etmiştir.

3.5.6. Zerdüştlük

Ömer Nasuhi Bilmen'e göre Zerdüştlük inancının kurucusu Zerdüş'tün hayatı tarihin karanlık sisleri arasında kaybolmuştur. Zerdüş'tün yaşadığı dönem ve coğrafya ile ilgili birçok rivâyet aktaran Bilmen, hayatı hakkında doğru bir bilgi olmadığını vurgulamış, böyle birinin yaşamadığına dâir görüş serdeden kimselerin olduğuna da işaret etmiştir. Zerdüş, Mecûsîlerin tasavvuruna göre Hürmüz isimli tanrı ile istişare ederek kutsal kitaplarını yazmıştır. Bazı tarihçilere göre Medyalılar, mensubu oldukları Zerdüştlüğü değişikliğe uğratmış, Büyük İskender'in İran'ı fethetmesinin ardından inançlarını tamamen ortadan kaldırmaya çalışmışlardır. Bilmen, Zerdüş'tün eski İran dinlerini kendi görüşleriyle harmanlamak sûretiyle öğretisini inşâ ettiğini savunmuştur. İranlıların tanrısallığın sembolü olarak gördükleri ateşe tapınmış, sonraları yıldızlara tapınmaktan ibaret olan Sabîlik inancına sahip olmuşlardır. Zerdüştlüğün temelini oluşturan bu iki inanç, farklı bir şekilde yorumlanarak karmaşık bir dinî inanış haline dönüşmüştür. Mecusiler tarafından Hz. İbrahim'e dayandırılan Zerdüş'tün Hz. İbrahim'in milletinden geldiği ve kendisine peygamberlik verildiği inancı oluşmuştur.²⁷⁸

Zerdüştlüğün inanç esaslarına değinen Bilmen, Zend-Avesta'dan iktibas ederek bu dinin çok tanrılı bir inanışa sahip olduğuna işaret etmiştir. Buna göre hayır ve kötülük kaynağı olarak kabul edilen Hürmüz ve Ehrimen isminde iki asıl figürün bulunduğu ve bunların bir mücadele halinde oldukları inancı bulunmaktadır. Bu inanca göre ahir zamanda hayrın şerre galip geleceğine inanılmaktadır. Bilmen, Zerdüştlük inancında evrenin bir yaratıcısı bulunduğunu ve bu yaratıcının Hürmüz olarak isimlendirildiğini ifade etmiştir. Buna göre, Hürmüz kendisine muhalefet etmesini istediği Ehrimen'i yaratarak kötülüğün kaynağı olmasını istemiştir. Bu inanış

²⁷⁸ Bilmen, **İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü**, s. 143-146.

aydınlık kaynağı kabul edilen Hürmüz'e isnat edilmesi sebebiyle yine aydınlığın kaynağı ve yaratıcının kudretini sembolize eden Güneş'e, daha sonraları ise ateşe tapınma geleneği ortaya çıkmıştır. Bilmen, Konfüçyanizm gibi Zerdüştlükte de birçok erdemini temel esas olarak kabul edildiğine işaret etmiştir. Ona göre bâtil bir din olmasına rağmen bazı ahlâkî erdemleri içermesi, mensuplarının kişiliklerine katkı sunarak maneviyatlarına hizmet etmiş olması imkân dahilindedir. Bilmen bu sebeple, bâtil olmasına rağmen bu inanç gruplarını, din duygusundan mahrum kalmaya ve dinsizliğe tercih etmiştir.²⁷⁹

Bilmen, "İslâmiyet'in Üstünlüğü" başlığı altında Zerdüştlüğün bir şirk dini olduğunu ifade etmiştir. Kurucusunun hayatı meçhul olan, kitabı ise sonradan yazılan bir şirk dininin; her yönüyle daha açık, parlak ve kutsal olan İslâm'la karşılaştırılmasını imkânsız bulmuştur. İslâmiyet'in tebliğ edilmesiyle birlikte Zerdüştlüğün büyük bir mağlubiyet aldığını ifade etmiştir. Bu mağlubiyete örnek olarak İran devletini zikretmiştir. Ona göre Roma ve Bizans'a karşı dört asır boyunca direnen İran, İslâmiyet'le birlikte Müslümanlara miras kalmıştır. Resmî dini Zerdüştlük olan ve her türlü dinî inanişaya sahip insanların bulunduğu İran devleti fethedildikten sonra halkı da severek İslâmiyet'i tercih etmiştir. Bilmen, İranlıların ve diğer milletlerin bâtil, esrarengiz ve çelişkili inançlardan usandığını, İslâmiyet'i büyük bir arzuyla kabul ettiğini vurgulamıştır. Burada Bilmen, İran'ın Bizans'a karşı yenik düşmemesine rağmen İslâmiyet karşısındaki mağlubiyeti üzerinden İslâm'ın siyasal üstünlüğüne vurgu yapmıştır. Müslümanlar diğer milletlere karşı siyasî başarılar elde ederken, İslâm inancı da aynı zamanda insanların manevi dünyalarını tatmin ederek ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bunun sebebi, İslâm'ın saf ve kutsal olmasıdır. Bilmen, Müslümanların yeni fetihlerle birlikte birçok zafer elde etmelerini İslâm'ın gönüllere bahşettiği yiğitlik duygusuyla açıklamıştır. Bu bağlamda fetih konusuna değinen Bilmen, Müslümanların ekonomik, askerî, teknolojik açılardan kendilerinden çok üstün olan İran ve Bizans imparatorluklarına karşı sağladıkları zaferin sebebini İslâmiyet'e karşı duydukları güven ve bağlılıkla açıklamıştır. Nitekim Allah'ın yeryüzünde İslâmiyet'i yaymak için kendilerini memur kıldığına, bu uğurda ölenlerin

²⁷⁹ Bilmen, A.e., s. 147-149.

şehit olacağına ve âhirette daha fazla mükafatlandırılacaklarına sarsılmaz bir şekilde inandıklarını ifade etmiştir.²⁸⁰

Ömer Nasuhi Bilmen'in *İ'tilâ-i İslâm* isimli eserinde dinler tarihi bağlamında sıkça gündeme gelen konularla ilgili ortaya koyduğu bakış açısı irdelendiğinde, İslâm'ı yaşadığı dünyaya modern bir üslupla anlatma amacında olduğu görülmüştür. Her dini ve öğretiyi ele alırken İslâmiyet'in onlara karşı üstünlüğünü îzah etmeye gayret etmiştir. Esasında kitabın yazılış amacına matuf bir mukâyese tarzıyla ele aldığı meselelerde bâtil inançları aklî deliller ve mantıksal çıkarımlarla çürütmeyi amaç edinmiştir. İnsanların, özellikle okuyucu kitlesinin İslâm'ı doğru bir şekilde anlayabilmesi için hemen hemen tüm dinler tarihi eserlerinde bulunabilecek bilgileri kendine has bir üslupla yorumlamıştır. Bu üslup, savunmacı ve tartışmacı bir nitelik taşımıştır. Yer yer sert eleştirilerde bulunan Bilmen, Kur'an'dan ve Hz. Peygamber'in hadislerinden getirdiği örneklerle İslâmiyet'in meselelere bakışını da vurgulamaya özen göstermiştir. İslâm dininin insan fitratına en uygun din olduğunu savunan Bilmen, bu bağlamda İslâm'ın diğer dinlere üstünlüğünü ortaya koymak adına dinler tarihi çalışmalarından yararlanılması gerektiğine inanmıştır.²⁸¹

3.5.7. Animizm, Fetişizm ve Totemizm

Ömer Nasuhi, kaynak vermemekle birlikte dinler tarihi eserlerinden edindiği animizme dâir bilgileri özetlemiştir. Bilmen'e göre tarih boyunca bazı topluluklar âlemi, ruhların toplanma yeri olarak görmüş ve tüm canlılarda bir ruh bulunduğuna inanmıştır. Ruhları iyi ve kötü olarak sınıflandırarak deprem, şimşek gibi hâdiseleri kötü ruhların intikamı olarak değerlendiren animistler, iklimsel normalliği ve tarımdaki bolluğu ise iyi ruhların yardımı olarak yorumlamıştır. Bu bağlamda ruhların yardımına layık olabilmek adına hediye ve kurbanları aracı kılarak tapınmışlardır.²⁸²

Ömer Nasuhi Bilmen, "Fetişizm" başlığı altında bazı toplulukların canlı veya cansız fark etmeksizin madde ve eşyalara tapındığına, fakat tapınılan şeyin bir ilâhtan ziyade bir ruhla bütünleşmiş kutsal bir varlık olarak görüldüğüne dikkat çekmiştir. Bu

²⁸⁰ Bilmen, A.e., s. 152-156.

²⁸¹ Taşpınar, *Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık*, s. 68.

²⁸² Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 54

inanişaya göre bazen bir taş bazense zehirli bir böceği avlayan bir kuş kutsal kabul edilerek kendilerinde bulunan harikulade marifetlerin sahip oldukları ruh sayesinde ortaya çıktığına inanılmıştır.²⁸³

Bilmen totemizm inancına sahip kimseleri vahşî kavimler olarak nitelendirmiştir. Buna göre bazı topluluklar bir kısım bitki ve hayvanları ataları olarak kabul ederek tapınmıştır. Onların adına kurban kesmiş ve onlardan yardım beklemiştir. Ataları olarak kabul ettikleri hayvanın dövmesini yaptırmış ve özel günler haricinde bu hayvanların etini tüketmemişlerdir.²⁸⁴

Ömer Nasuhi Bilmen, özetle “Dinlerin Tarihçesi” başlığı altında bazı inanç gruplarını ele alarak dinler tarihi eserlerinden edindiği bilgileri özet olarak vermiştir. İnsanın aklını ve irâdesini devre dışı bırakan bu inançlara karşı eleştirilerini ifade eden Bilmen, inançların temelindeki mantıktan uzak durumlara dikkat çekmiştir. Bu kapsamda “İnsanperestlik” başlığı altından Batı’nın hâlâ Hz. İsa’yı ilâh olarak kabul ediyor olmasını örnek göstermiştir. Bilmen’in bu inanç grubuna, birilerini üstün yetenek veya güçleri sebebiyle zamanla ilâhlaştıran insanları örnek göstermiştir. Putperestlik başlığında ise insanlık tarihi boyunca muhtelif cisimleri îmal ederek aracı yahut ilâh olarak kabul edenlerin hezeyanlarına dikkat çekmiştir.

3.6. Tetebbuât-ı Ric’iyye – İlerlemeci Teorinin Eleştirisi

Yeni Tarih-i Edyân tartışmaları bağlamında Ömer Nasuhi Bilmen’in ele aldığı konulardan biri ise “Tetebbuât-ı Ric’iyye Nazariyesi” olarak isimlendirilen ve ilerlemecilik olarak sadeleştirilebilecek evrimci yaklaşımdır. Bu iddiaya göre insanlığın başlangıç noktasında mutlak bir vahşet vardır. İnsanların ilkel şartlarda ve kaos içerisinde yaşadıkları siyasî, sosyal ve iktisâdî karmaşadan dolayı bir inanç duygusu da bulunmamıştır. İnsanlar zaman geçtikçe maddi refah ve gelişen bilgi düzeyi sayesinde din olgusu ile tanışmıştır. Cehaletten fazilete, ilkelikten medeniyete geçiş sürecinin sonunda dinler tekâmül süreçlerini tamamlamıştır. Bilmen, bu iddiayı Yeni Tarih-i Edyân metodu bağlamında eleştirmiştir.²⁸⁵

²⁸³ Bilmen, A.e., s. 54.

²⁸⁴ Bilmen, A.e., s. 55.

²⁸⁵ Taşpınar, **Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık**, s. 49.

Bilmen'e göre bu iddia tamamen hakikatten uzak olmamakla birlikte genelleme yapılabilecek bir yaklaşım da değildir. İnsanlığın başlangıcını mutlak bir vahşet olarak nitelemek doğru değildir. Zira bu yaklaşım, semavî kitapların beyânâtlarına da aykırıdır. Kur'an-ı Kerim insanlığın başlangıcında tevhîd inancının hâkim olduğuna işaret etmiştir. İlk Peygamber Hz. Adem'den bu yana tüm elçiler toplumlarını tevhîde davet etmiştir. Dolayısıyla zaman içerisinde bir tekâmül söz konusu değildir. İnsanlık tarihine bakıldığında bazı toplulukların önceleri medenî bir şekilde yaşam sürdürdükleri, sonraları vahşete ve kaosa düştükleri görülmüştür. Bilmen burada Amerika örneğini vermiştir. Asya'dan göçtükleri düşünülen insanların Amerika'da şehir hayatına ilişkin birtakım tarihî eserler bıraktıkları görülmüştür. Okyanusta yolculuk yapan bu insanlar Güney Amerika'ya kadar ulaşmıştır. Çünkü buralarda medeniyete dâir kalıntılara ve izlere rastlanmıştır. Fakat çok sonraları Amerika yeniden keşfedildiğinde insanların çok ilkel bir yaşam sürdürdükleri görülmüştür. Bilmen'e göre buradan hareketle insanlık geçmişini mutlak bir vahşet olarak nitelemek mümkün değildir. Diğer bir açıdan insanlığın maddî konularda ilerlemeci bir seyri mümkün olmakla birlikte bu, dinler için düşünülemez. Bilmen, gerçek dinlerin vahiy yoluyla tebliğ edilmesinden hareketle, bu yaklaşımın dinlere uyarlanmasını "kıyas maa'l fârik" olarak nitelendirmektedir. İnsanlığın manevî gelişmişliğinin maddî gelişmelerle mukâyese edilmesi doğru değildir. Zira felsefe, metafizik ve diğer ilimler, insanlığın başlangıcından beri var olan durumlardır.²⁸⁶

Sonuç olarak insanlar en başından beri peygamberler tarafından tevhîd inancına davet edilmiş iken, sonraları birtakım durum ve olaylar sebebiyle doğru inanç esaslarından uzaklaşmış, dinî hükümleri unutmuşlardır. Bu durum medenî yaşam standartlarını kaybetmelerine sebebiyet vermiş, inançsal birlikteliğin kaybolması, vahşete ve kaosa düşmelerine zemin hazırlamıştır. Belirli zaman aralıklarıyla farklı topluluklara gönderilmiş peygamberler ise insanları içerisinde buldukları siyasal, sosyal, kültürel ve dinî krizlerden kurtarmak, fazilete erdirmek için mücadele etmiştir.²⁸⁷

²⁸⁶ Bilmen, **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, s. 50-53.

²⁸⁷ Bilmen, **A.e.**, s. 52.

Bilmen'in Dinler Tarihi bağlamında ele aldığı diğer konulardan biri de dinler arasında tekâmül meselesidir. İnsanlık tarihi boyunca farklı mekân ve zaman dilimlerinde inzâl olmuş öğretiler arasında birbirini tamamlayan bir taraf olup olmadığını ele almıştır. Bilmen'e göre bu dinlerin inançsal açıdan aynı olmalarından dolayı tekâmül söz konusu değildir. Yalnız bazı dinler şer'î hükümler noktasında pek çok hüküm barındırırken bazıları ise sınırlı hükümler içermiştir. Temelde aynı öğretilere sahip ilâhî dinlerin tebliği; zaman, mekân ve muhatap kitlelerin farklılığı sebebiyle değişebilmiştir. İlâhî dinler bu yönüyle birbirinden farklılaşmıştır. Her ne kadar zaruri şartlardan dolayı tebliğ farklılaşsa da aralarında bir tekâmül söz konusudur. Bunun haricinde insanların medeniyet seviyelerine paralel bir şekilde ilerleyen bir tekamülden söz etmek tarihi gerçeklere aykırıdır. Misalen Hz. Peygamber'in içerisinde bulunduğu toplum medeniyet açısından çok gerilemişti. Fakat tebliğ ettiği esaslar ve hükümler vesilesiyle bir medeniyet inşa edilmiştir. Bâtıl dinlerde de inançsal birliktelik ve tekâmül maddi refah ve medeniyet seviyesine uyumlu ilerlememiştir. Eski Mısır topluluklarında putlara rağmen bir Allah inancı bulunmuş, putlara ise soyut bazı değerler yüklenmiştir. Fakat İsrailoğulları bu topluluklara göre daha medeni bir yapıya sahip olmalarına rağmen tevhit inancı kaybolmuş, peygamberlere ilâhlık vasfı atfedilmiştir.²⁸⁸

3.7. Kur'an'ın Tercümesi Meselesi

Yakın dönemin en çok tartışılan konularından biri olan Kur'an'ın tercümesi, özellikle Cumhuriyet'in ilan edildiği yıllarda yakın dönem âlimleri tarafından sıklıkla ele alınmıştır. Modern dönemden önce, yani klasik kelâm kaynaklarında nadiren gündeme gelen Kur'an'ın tercümesi meselesi, harf inkılabıyla birlikte Osmanlı coğrafyasındaki âlim ve aydınlar tarafından tartışılmaya başlanmıştır. Ömer Nasuhi Bilmen de bu kapsamda yüzeysel de olsa konuyu ele almıştır. Bilmen'e göre kişi, iyi bir Arapça bilgisine sahip olsa, hatta aslen Arap olsa bile Kur'an-ı Kerim'i doğru bir şekilde anlaması ve kavraması mümkün değildir. Ona göre bu ancak uzun yıllar İslâmî ilimler tahsil etmek ve o ihtisası kazanmak sûretiyle mümkün olabilir.²⁸⁹ Bilmen'e

²⁸⁸ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 53

²⁸⁹ Ömer Nasuhi Bilmen, "Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsiri", *Sebilürreşad*, 1963 c. 14, sy. 345, s. 307.

göre Kur'an mükemmel bir kitaptır ve onun gerçek anlamda bir tercümesi mümkün değildir. Yapılan tercüme olsa da Kur'an'ın üstünlükleri tam olarak anlaşılmamaktadır. Zira her dilin olduğu gibi Arapçanın da kendine özgü zengin bir içeriği vardır ve bu diğer dillere tercümeyi zorlaştırmakta, lûğavî inceliklerin korunmasını imkânsız kılmaktadır.²⁹⁰

Ömer Nasuhi, *Sebîlürreşâd* dergisinde kaleme aldığı makalesinde Kur'an'ın tercümesini iki sınıfa ayırarak vasıflarını îzah ettikten sonra kendi eseri olan *Kur'an'ı Kerim'in Türkçe Meali ve Tefsîri*'ni hangi sâikle kaleme aldığını şu şekilde ifade etmiştir:

Kur'an'ı müciz beyânın tercüme-i harfiyye'dir ki bu Kur'an'ı mübîni olduğu gibi aynen ve harfiyyen tercüme etmektir. Fakat böyle bir tercüme kâbil değildir. Bu olsa olsa muhtasar bir mealden ibaret bulunmuş olur. Eğer böyle bir tercümede birtakım hataları ihtivâ ederse okunması bile caiz olmaz. İkinci kısım tercüme gelince buna da tercüme-i tefsîriyye namı verilmiştir. Selâhiyetli olan zâtların bu kabil tercüme-i vücuda getirmeleri câiz ve fâideyi hâizdir. Müslümanlar bu gibi mufassalca yazılmış tercüme-i okuyarak müstefid olabilirler. Artık bu tercüme-i tefsîrlerde Kur'an'ı Kerim'in aynına muadil olamaz. Bu tercüme-i ile de namaz gibi ibadetler ifa etmek meşru görülemez.

Acizleri kendi namına tefsîr ve tercüme yazacak bir iktidara mâlik olmadığını itiraf ederim. Ancak bir hayli din kardeşimizin arzularına binâen Kur'an'ı azîmin meal-i âlisine ve muhtasarca îzahına dâir bu eseri, birçok muktedir âlimlerimizin tefsîrlerinden istifade etmek üzere yazmaya cüret eyledim.²⁹¹

Özetle Bilmen, Kur'an'ın kusursuz bir şekilde tercüme edilmesini mümkün görmemiştir. Özellikle ihtisas sahibi olmayan kimselerin kaleme aldığı tercüme ve tefsîrlerin okunmasının dahi uygun olmadığını vurgulamıştır. Aynı zamanda kendisinin Diyanet İşleri Başkanlığı yaptığı dönemde de sıkça gündeme gelen dönemin en hararetli tartışmalarından olan Kur'an'ın ibadetlerde Türkçe okunması meselesine kısmen değinmiş, “meşru görülemez” ifadesiyle iktifâ etmiştir.

²⁹⁰ Bilmen, *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri*, s. 301-303.

²⁹¹ Bilmen, “Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsîri”, s. 307.

Kur'an'ın tercümesi meselesi dönem itibariyle Büyük Millet Meclisinde de görüşülmüş, uzman bir heyet tarafından Türkçe 'ye tercüme edilmesine karar verilmiştir. Bu görev de Mehmet Akif Ersoy'a verilmiş fakat Akif, meclisin aceleciliği karşısında anlaşmayı bozarak, kendi tercüme ve tefsîr çalışmalarına devam etmiştir.²⁹² Bu çerçevede dönemin önemli isimlerinden Milaslı İbrahim Hakkı *Sebilürreşad'* da bir makale kaleme alarak, Kur'an'ın tercüme edilmesini gerekli kılan şartların gelişim sürecinden bahsederek insanların zamanla Arap dilinden uzaklaşmaları ve bu sebeple Kur'an'ı anlayamadıklarını vurgulamıştır. Aynı şekilde Kur'an'ın tercüme edilmesini isteyenlerden bazılarının içerdiği hükümleri anlamak için bazılarının ise namazda okuyabilmek için istediklerine değinmektedir. İbrahim Hakkı ise Kur'an'ın dünya genelinde birçok dile tercüme edildiğini, dolayısıyla Türkçe'ye de tercüme edilebileceğini ve bunun Arapça'ya vâkîf olmayanlar için bir ihtiyaç olduğunu ifade etmiş, fakat bu tercümelemlerin manayı tam olarak yansıtmayacağını kaydetmiştir.²⁹³

Ömer Nasuhi'den önceki Diyanet İşleri Başkanı Eyüp Sabri Hayırlıoğlu Kur'an'ın tercümesi meselesinin revaçta olduğu bir döneme şahitlik etmiştir. Hayırlıoğlu, Kur'an'ın Arapça olarak indirildiğini ve Türkçe okunamayacağını ifade etmiştir. Hiçbir tercümenin hakkıyla Kur'an'ın manasını karşılayamayacağını vurgulamış, tercüme ve tefsîrin câiz olmasının ibadetlerde Türkçe okunabileceği anlamına gelmediğini kaydetmiştir.²⁹⁴

Kur'an tercümesi tartışmalarını derinleştiren etkenlerden biri de İsmail Hakkı Baltacıoğlu ve Osman Nebioğlu gibi isimlerin Kur'an tercümelemleridir. Yoğun bir şekilde eleştirilen bu isimlerin özellikle Arap lisanına hâkim olmadıkları vurgulanmaktadır. Çalışmalarını Türkçe Kur'an olarak isimlendirmiş olmaları da

²⁹² Yasin Pişgin, "Kur'an'ın Tercümesi Meselesine Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun Bakışı", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, 2019, c. 6, sy. 1, s. 54-55.

²⁹³ Milaslı İbrahim Hakkı, "Kur'an'ı Kerim Tercüme Olunabilir Mi?", **Sebilürreşad**, 1919, c. 15, sy. 390, s. 447.

²⁹⁴ Pişgin, "Kur'an'ın Tercümesi Meselesine Eyüp Sabri Hayırlıoğlu'nun Bakışı", **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, s. 59.

cüretkâr bir tutum olarak görülmektedir.²⁹⁵ Dönemin en önemli isimlerinden biri de Kâmil Miras, Büyük Millet Meclisi'nde alınan Kur'an'ın tercümesi kararının ardından Mehmet Akif tercüme çalışmaları esnasında hayli zorlandığını, bu sebeple vazîfenin Elmalılı Hamdi Yazır'a tevdi edildiğini aktarmaktadır.²⁹⁶

Netice itibariyle Kur'an'ın tercümesi meselesi Cumhuriyetin ilan edildiği yıllardan itibaren uzunca bir süre dönemin âlim ve aydınlarının gündemini meşgul etmiştir. Tercümenin bizzat devlet eliyle organize edilmesi kanaatimizce toplumun Türkçe ile barıştırılmaya çalışıldığına işaret etmektedir. Bu bağlamda meselenin Büyük Millet Meclis'inde konuşulmasıyla birlikte zamanla siyasi bir polemige dönüşmüş olduğu aşikârdır. Bilmen de tıpkı kendisinden önceki Diyanet İşleri Başkanları gibi bu meseleyle muhatap olmuş, fakat yüzeysel bir şekilde ele alarak iktifâ etmiştir.

3.8. Kadının Sosyal Hayattaki Konumu

Kadın erkek eşitliği meselesi gerek klasik dönem gerekse modern dönem kelâm âlimlerinin gündeme aldığı başlıklardan biridir. Bilim ve teknoloji alanındaki gelişmelerle birlikte Batı'da Sanayi Devrimi başlamış, akabinde kırsal nüfus şehirlere göç etmiştir. Bu durum beraberinde şehirlerde çalışacak insan kaynağı ihtiyacını ortaya çıkarmıştır. Gelişen bu doğal süreç, kadınların iş hayatında çalışmasına zemin hazırlamakla beraber Batı toplumlarında kadın algısının yeniden dizayn edilmesine sebebiyet vermiştir. Geline noktada kadının sosyal hayata aktif katılımı, zamanla İslâm toplumlarına da yayılarak eleştirilere konu olacak bir düzeye ulaşmıştır.²⁹⁷

Ömer Nasuhi Bilmen de *Muvazzah İlm-i Kelâm*'da meseleyi ana hatlarıyla ele alarak İslâmiyet'in kadına verdiği önemi ifade etmekle yetinmiştir. Bilmen, *Sebîlürreşâd* dergisinde yayınlanan "Amerikalıların Suallerine Cevap" başlıklı makalelerinden birinde kendisine İslâmiyet'teki kadın ve erkek haklarına dâir sorulan bir soruya yanıt mâhiyetinde îzahta bulunmuştur. İslâmiyet'in kadın ve erkeğin

²⁹⁵ Ali Kemal Aksüt, "Kur'an'ın Tercümesi Oyuncak Haline Getirilemez", *Sebîlürreşâd*, c. 11, sy. 257, s.101.

²⁹⁶ Kâmil Miras, "Kur'an'ın Tercümesi Hakkında", *Sebîlürreşâd*, c. 2, sy. 38, s. 194.

²⁹⁷ Özerverli, *Kelâmda Yenilik Arayışları*, s. 240-241.

sorumluluklarını adil bir şekilde belirlediğini ifade eden Bilmen, bunun hikmet ve maslahata oldukça uygun olduğunu kaydetmiştir. Ona göre kadınlar da erkeklerin sahip oldukları hakların aynısına sahiptir. Hayat, hürriyet ve mülkiyet hakları bunlardan bazılarıdır. Bilmen akabinde kadın ve erkekler arasında birtakım detay konularda sorumluluk ve haklar açısından bazı farkların bulunabileceğini, fakat bu farklılıkların haklar açısından birinin diğerinden eksigi olduğu anlamına gelmeyeceğini belirtmiştir. Erkeğin iktisâdî konularda sahip olduğu sorumluluğu ve askerlik vazîfesini örnek olarak zikreden Bilmen, kadının naif fitratı gereği bu hususlarda bir sorumluluğu olmadığını kaydetmiştir. Buna karşın kadının erkeğe ve topluma karşı bazı sorumlulukları olduğunu ifade etmiş, fakat somut bir sorumluluk ve vazîfe alanından bahsetmemiştir. Bu bağlamda Bilmen, İslâm'ın erkeğe, sahip olduğu naiflik ve annelik vasfı sebebiyle kadına şefkatli ve merhametli davranmasını tavsiye ettiğini belirtmiştir.²⁹⁸ Bu bağlamda kadın hakları ve kadının toplumdaki yeriyle ilgili tartışmaların Nisâ sûresinde geçen “Erricâlû kavvâmûne alennisâ”²⁹⁹ ifadesindeki erkeklerin kadınlara olan üstünlüğüne işaretten kaynaklanmaktadır. Âyet, klasik dönemde Allah'ın erkekleri kadınlara nazaran daha üstün olarak yarattığı şeklinde yorumlanmıştır. Gerek maddî açıdan gerekse yöneticilik açısından bir üstünlük verildiği kabulü söz konusudur. Bununla birlikte kadınların dövülebileceğini ifade eden âyete klasik dönem âlimleri, iz bırakmayacak şekilde ıslah etmek adına bir dövme olarak görmektedirler.³⁰⁰

Ömer Nasuhi'nin mezkûr âyetle ilgili yorumu klasik dönemden farklılaşmamaktadır. Bilmen, âyetteki kavvâmlığı, erkeklerin kadınlar üzerindeki hakimiyetine delil kabul etmektedir. Bilmen'e göre erkek, kadını koruyup kollayan, mâişetini sağlayandır ve kadın üzerindeki üstünlüğü kendisine yaratıcı tarafından vehbî olarak verilmiştir. Bilmen, evlilik sorumluluklarının yerine getirilmesi bağlamında zikredilen fizikî şiddet ibarelerine “Onları dövünüz” şeklinde meal

²⁹⁸ Ömer Nasuhi Bilmen, “Amerikalıların Suallerine Cevap”, *Sebilürreşâd*, 1956, c. 10, sy. 230, s. 71.

²⁹⁹ Nisâ 4/34

³⁰⁰ Hasan Rami Kara, “Ömer Nasuhi Bilmen'in Ahkâm Âyetleriyle İlgili Görüşleri”, s. 66-67.

vermekte, ardından bu dövmenin ıslah amaçlı olduğunu, aşırıya kaçmanın caiz olmadığını zikrederek klasik anlayışa muvâfık bir yaklaşım sunmaktadır.³⁰¹

İsmail Hakkı İzmirli de *Sebilürreşâd* dergisinde yayınlanan “Kadının Önemi, Islah ve Terbiyesi” isimli makalesinde kadınların aile ve toplum içerisindeki önemli mertebesine, çocuğun eğitim ve gelişimindeki yerine değinmiştir. İzmirli’ye göre bir toplum erkekler ile gelişir fakat bu gelişimi tamamlayan kadınlar olmuştur. Ona göre kadının kemâliyle toplum kemal bulmuş ve aynı şekilde kadının hataları topluma etki etmiştir. Toplumun maneviyatını yükseltecek unsur kadındır. Herkesin esas eğitimini aile ocağında aldığını ifade eden İzmirli, kadını insanlığın öğretmeni ve geleceği olarak görmüş, kadının aslî vazîfesinin ailesiyle ilgilenmek olduğunu vurgulamıştır. Bununla beraber kadının eğitimi ve hatalı davranışlarının ıslahı açısından eğitimin önemi görülmüş, bu hususta iki ayrı yönteme dikkat çekilmiştir. Birincisi Batı medeniyetinden gelen beşerî çözümlerdir ki bunlar lâyıkiyle fayda sağlamayacaktır. Bir diğeri ise ilâhî bir çözümdür ki bu, kadının eksiklerini giderebilecek en doğru yöntemdir. İzmirli bu bağlamda aile içerisindeki otorite meselesine de değinerek erkeğin fitratı ve kabiliyetleri gereği ailenin reisi sıfatına sahip olduğunu hatırlatmış, fakat bunun bir tahakküm olarak anlaşılması gerektiğini vurgulamıştır. Aynı şekilde kadınların fitraten sahip oldukları vasıfları da zikreden İzmirli, kadının aslî ve doğal vazîfesinin ailesi olduğunu kaydetmiştir. İzmirli, kadının aslî vazîfesini terk ederek erkeklerle iştigal edeceği bir ortamda bulunmasının toplumsal hastalıklara sebebiyet vereceğini ifade ederek, kadının sosyal hayattaki konumuyla alakalı bakış açısını net bir şekilde ortaya koymuştur.³⁰²

Yakın dönem kelâm âlimlerinden Ferit Vecdi (ö. 1878/1954) de tesettür bağlamında kadın meselesini ele almıştır. Özellikle tesettürün kaldırıldığı takdirde kadının esaretten kurtularak özgürlüğe kavuşacağını iddia edenlere karşı “Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına” başlıklı

³⁰¹ A.e., s. 69.

³⁰² İsmail Hakkı İzmirli, “İslâm’da Kadının Hukûk ve Vezâifi I: Kadının Ehemmiyeti-Tehzib ve Tenviri”, *Sebilürreşâd*, 1922, c. 20, sy. 497, s. 30.

yazılar kaleme almıştır.³⁰³ Ona göre çok eşlilik gibi meseleler üzerinden İslâmiyet'in kadın perspektifine eleştiri getirilmesinin cevabı, tesettürü kaldırmak olmamalıdır. Eleştirilen konu çok eşlilik ise yapılması gereken, çok eşliliğin hukûkunu korumak ve emrettiği yükümlülükleri layıkıyla yerine getirmektir. Bu bağlamda hürriyet meselesine de değinen Ferit Vecdi, İslâmiyet'in kadının hakkını koruduğunu, kocasının rızası doğrultusunda birçok hakka ve özgürlüğe sahip olduğunu kaydetmiştir. Ona göre kadınlara tam bir özgürlük verilmesini savunanlara göre özgürlük, balolara ve tiyatrolara katılmaktan, evli kadınların kocalarından başka kimselerle rahatça dans edebilmelerinden ibarettir. Bu söylemin arkasında Avrupaî bir zihniyetin bulunduğunu ifade eden Ferit Vecdi, İslâmiyet'in kadına fitratına uygun hak ve özgürlükler verdiğini, tesettürün hürriyete mâni bir şey olmadığını kaydetmiştir.³⁰⁴

Günümüz kelâm problemlerinden biri olan kadın meselesinin, genellikle kadın ile erkeğin hak ve sorumlulukları ve kadının toplumdaki konumu bağlamında ele alındığı görülmüştür. Bu bağlamda aile müessesesinin kurulması ve aile içi iktisâdî hususların yönetilmesi, erkeğin etkin rol aldığı durumlar olarak kabul edilmiştir. Fakat bu, erkeğin sahip olduğu ekonomik üstünlük sebebiyle kadın üzerinde tahakküm kurulmasına ön ayak olmamalıdır. Aileye maddi destek sağlayan kadına, bu inisiyatifine rağmen aşırı sorumluluklar yüklenilmesi doğru olmadığı gibi sağladığı maddî destek sebebiyle kadının aile içi vazîfelerini aksatması da isabetli değildir.³⁰⁵

Özetle yakın dönem âlimlerinin kadın meselesini, İslâm'ın kadına verdiği değer, kadına tanıdığı haklar çerçevesinde ele aldığı söylenebilir. Nitekim Müslüman kadının toplumdaki yeri ve saygınlığı, Batı medeniyetinin kadına bakışı ile mukâyese

³⁰³ Müslüman kadın tipolojisine eleştiriler getiren Mısırlı Kasım Emin tarafından tesettürü tahkir etmek ve kadınların ahlâk anlayışlarını zedelemek adına Avrupa'da eğitim almış bir grup öğrenciyi örgütlediği, bu kişilerin Mısır sokaklarında kadınlara tacizde buldukları kaydedilmektedir. Bkz: Muhammed Ferit Vecdi, "Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına!", **Sebilürreşâd**, 1913, c. 11, sy. 269, s. 130.

³⁰⁴ Muhammed Ferit Vecdi, "Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına!", **Sebilürreşâd**, s. 131.

³⁰⁵ Züleyha Birinci, "**Kadın Konusunda İslâm'a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlili**", Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul, 2014, s. 159.

edilmiş, aynı zamanda sıklıkla âyet ve hadislerden getirilen delillerle geleneksel bakış açısı muhafaza edilmiştir.

SONUÇ

Ömer Nasuhi Bilmen, Osmanlı'nın son dönemlerinde yetişmiş, Cumhuriyet'in ilanından sonra önemli vazîfelerde bulunarak geçiş dönemine şahitlik etmiş âlimlerdendir. Daha çok fıkıh alanına dâir ihtisası ile bilirse de tefsîr, hadis, kelâm, edebiyat gibi hemen her alana yönelik eserler kaleme almıştır.

Ömer Nasuhi Bilmen, almış olduğu klasik medrese eğitimiyle birlikte fikirlerini Ehl-i Sünnet geleneği üzerine inşa etmiş, Hanefi-Mâturîdî çizgiden ayrılmamıştır. Gerek kelâm gerekse diğer alanlara yönelik kaleme aldığı eserler incelendiğinde muhafazakâr bir yaklaşıma sahip olduğu görülmektedir. Bununla birlikte İslâm dünyasındaki siyasal ve kültürel değişimin beraberinde getirdiği yenilik fikrine ve bu fikrin gündem ettiği meselelere kayıtsız kalmamıştır. Bilmen'in iddia ve argümanları ele alış biçiminden Yeni İlm-i Kelâm meselelerine dâir birtakım okumalar yaptığı, buna rağmen genellikle kaynak vermediği görülmektedir. Felsefî argümanlara sıkça başvurmamasına rağmen karşıt fikirlerin iddia ve eleştirilerine yönelik geliştirdiği yaklaşım, aklî çıkarımlar ve mantık önermeleri üzerine kuruludur. Kelâm düşüncesini daha çok *Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri* ve *Mülehhas İlm-i Tevhîd* isimli eserlerinde görebildiğimiz Bilmen, *Sebilürreşâd*, *Sırat-ı Müstakim* ve *Beyanu'l Hak* gibi dergilerde muhtelif konularla ilgili yazılar kaleme almıştır. Özellikle "Amerikalıların Suallerine Cevap" başlıklı yazılarında dönemin tartışma ve meselelerini kazuistik bir yöntemle incelemiştir.

Ömer Nasuhi, eserlerini klasik kelâm kaynaklarındaki konu bütünlüğüne muvâfık bir şekilde kaleme almış, Yeni İlm-i Kelâm meselelerini ise ilgili bölümlerin içerisinde işlemeye özen göstermiştir. Bu bağlamda isbât-ı vâcib başlığında dönemin ulûhiyet tartışmalarını göz önünde bulundurmuş, klasik delillere metafizik ve ahlâk delillerini ekleyerek yeni bir yaklaşım ortaya koymuştur. Nitekim kazâ ve kader meselesinde de Determinizm'in iddia ve argümanları üzerinden dönemin inanç problemlerini gündemine almıştır. Ayrıca Müslümanların geri kalmışlığı üzerinden doğru bir kader ve tevekkül anlayışının nasıl olması gerektiğini ortaya koymaya çalışmıştır. Bilmen'in özellikle Materyalizm, Determinizm ve Darwinizm gibi ulûhiyet karşıtı akımlar üzerinde durması, dönemindeki dinsizlik cereyanlarına karşı dikkatli olduğu ve bunları cevaplamak için özel bir gayret içerisine girdiğini

göstermektedir. Aynı şekilde Bilmen, dinler tarihi bağlamında diğer dinî inanışları geniş bir şekilde ele alarak farklı açılardan eleştirmiş, İslâm'ın üstünlüklerini ortaya koymaya çalışmıştır.

Bu kapsamda Ömer Nasuhi Bilmen'in eser ve makalelerinde yeni olarak nitelendirilebilecek konulara da yer verdiği görülmektedir. Hz. Peygamberin evlilikleri ve çok eşlilik, kadın meselesi, evrim teorisi, dinin lüzûmu, ruh meselesi, ulûhiyet karşıtı akımlar, İslâm'ın diğer dinlere üstünlüğü, Kur'an'ın tercümesi meselesi gibi konular dönemde sıkça tartışılan Bilmen'in de gündemine aldığı yeni konulardandır.

Dönemdeki âlim ve mütefekkirlerin görüşleri incelendiğinde Yeni İlm-i Kelâm meselelerine olan yaklaşımlarda farklılıklar görülmektedir. İsmail Hakkı İzmirli ve Abdullatif Harputi gibi bazı isimler kaynak ve metot açısından yeniliğe sıkça yer verirken Ömer Nasuhi Bilmen ise yenilik fikrini klasik literatürü muhafaza etmek kaydıyla ele almıştır. Özellikle İslâm dinine yönelik olumsuz yaklaşımlar hususunda geleneksel bir nazarla savunmaya girişerek karşıt bir söylem geliştirmiştir.

Netice itibarıyla yenilik teşebbüsleri bağlamında Yeni İlm-i Kelâm meselelerine bakışını ve kelâm düşüncesindeki yenilik fikrini sorguladığımız Ömer Nasuhi Bilmen, klasik kelâm düşüncesi açısından muhafazakâr bir tutuma sahip olmasına rağmen yenilik fikrine karşı bir tavır sergilememiştir. Bu bağlamda meseleleri derinlikli bir biçimde ele almamakla birlikte kararlı bir yaklaşım sergileyerek yenilik fikrine sahip çıktığı ve dönemin gündemlerine yönelik temel îzahlarda bulunduğu söylenebilir.

KAYNAKÇA

- Abduh, Muhammed: **Risâletü't-Tevhîd**, The Institute of Middle Easter, Kahire, 1960.
- Ahmet Hilmi, Filibeli: **Allah'ı İnkâr Mümkün müdür?**, Hikmet Matbaa-i İslamiyesi, İstanbul, 1909.
- Akseki, Ahmet Hamdi: **İslâm Fitrî, Tabî ve Umûmî Bir Dindir**, Nur Yay., Ankara, 1981.
- Aksüt, Ali Kemal: "Kur'an'ın Tercümesi Oyuncak Haline Getirilemez", **Sebilürreşad**, c. 11, sy. 257, s. 101, (1957).
- Arbaç, Cemal: "**Ömer Nasuhi Bilmen Tefsîrinde Yahudi ve Hristiyanlara Bakış**", Harran Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2008.
- Altıntaş, Ramazan: "**Ömer Nasuhi Bilmen'in Yeni İlm-i Kelâm Anlayışı**", Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, 2007, c. 1, s. 407-418.
- Aydın, Ömer: Kelâm İlmi ve İsimleri, **Kelâm Tarihi**, Ed. Ramazan Yıldırım, İşaret Yay., İstanbul, 2017.
- Baloğlu, Adnan Bülent: "Muvazzah İlm-i Kelâm", **DİA**, İstanbul, 2006, c. 31, s. 418-419.
- Bayraktar, Mehmet: "Tekâmül Nazariyesi", **DİA**, İstanbul, 2011, c. 40, s. 337-339.
- Bebek, Adil: "Kelâm Literatürü Işığında Mûcize ve Hz. Muhammed'e Nisbet Edilen Hissi Mûcizelerin Değerlendirilmesi", **Marmara Üniversitesi İlâhiyât Fakültesi Dergisi**, c. 18, s. 121-148, (2000).
- Berberoğlu, Şerife: **Ömer Nasuhi Bilmen ve Tasavvufî Görüşleri**, Selçuk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- Bilici, Faruk: "Ernest Renan", **DİA**, İstanbul, 2007, c. 34, s. 568-571.
- Bilmen, Ahmet Selim: **Ömer Nasuhi Bilmen: Hayatı, Eserleri, Anılar**, Bilmen Basımevi, İstanbul, 1975.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "Ahlâkın Esâsı ve Medeniyetin İstinadgâhı Dindir", **İslâm'ın Nuru**, c.1 sy.10, s. 18-19, (1952).
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "Amerikalıların Suallarına Cevap", **Sebilürreşad**, c. 10, sy. 232, s. 989, (1956).
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "Amerikalıların Suallerine Cevap", **Sebilürreşad**, c. 10 sy. 227, s. 21, (1956).
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "Amerikalıların Suallerine Cevap", **Sebilürreşad**, c. 10, sy. 230, s. 71, (1956).
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Büyük İslâm İlmihali**, Ravza Yay., İstanbul, 2018.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Dinî ve Felsefî Ahlâk Lügatçesi**, Bilmen Yay., İstanbul, 1967.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "İlmihâl: Kader ve Kazâ", **İslâm'ın Nuru**, c. 2, sy. 16, s. 46, (1952).
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "İnsanları Selâmete Ulaştıran Hristiyanlık Değil, Ancak Müslümanlıktır", **Sebilürreşad**, c. 7, sy. 168, s. 282, (1954).

- Bilmen, Ömer Nasuhi: **İslâm ve Dünya Dinleri: İslâm'ın Diğer Dinlere Üstünlüğü**, Semerkand Yay., İstanbul, 2014.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "Kur'an-ı Kerim Meali ve Tefsîri", **Sebilürreşad**, c. 14, sy. 345, s. 307, (1963).
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Kur'anı Kerim'in Türkçe Meali Âlisi ve Tefsîri**, Bilmen Yay., İstanbul, 1980.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Muvazzah İlm-i Kelâm Dersleri**, Evkaf-ı İslâmiyye Matbaası, İstanbul, 1920.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Mülehhas İlm-i Tevhîd**, Ravza Yay., İstanbul, 2014.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Nüzhetü'l-Ervâh: Fârisi Divançe ve Tercümesi**, Bilmen Yay., İstanbul, 1968.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Sorulu Cevaplı Dinî Bilgiler**, Semerkand Yay., İstanbul, 2017.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Ashâb-ı Kirâm Hakkında Müslümanların Nezih İ'tikâdları**, Erenler Matbaası, İstanbul, 1948.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: "Hadis-i Şerif Meal ve İzahlar Hikmet Gonceleri", **İslâm**, c.3, sy. 28, s. 101, (1960).
- Bilmen, Ömer Nasuhi: Hikmet Gonceleri: **Beş Yüz Hadis-i Şerif**, Ravza Yay., İstanbul, 2017.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-ı Fıkhiyye Kâmusu**, Bilmen Yay., İstanbul, 1967.
- Bilmen, Ömer Nasuhi: **Kur'an-ı Kerim'den Dersler ve Öğütler**, Semerkand Yay., İstanbul, 2014.
- Birinci, Züleyha: **Kadın Konusunda İslâm'a Yöneltilen Eleştirilerin Tahlîli**, Marmara Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, İstanbul, 2014.
- Bozbuğa, Hande Nur: "İzmirli İsmail Hakkı'nın Metafizik Alana Dâir Bilinmeyen Eseri: Muhtasar mâ ba'de't-tabîa", **İslâm Tetkikleri Dergisi**, c. 10, sy. 2, s. 648, (2020).
- Bulut, Halil İbrahim: "Mûcize", **DİA**, İstanbul, 2005, c. 30, s. 352-356.
- Bulut, Halil İbrahim: "Sünnî Gelenekte Mûcize Kavramı ve Hz. Salih'in Deve Mûcizesi", **Din Bilimleri Akademik Dergisi**, c. 4 sy. 3 s. 138-140, (2004).
- Dayı, Serpil: **Modern İslâm Düşünürlerinin Hissî Mûcizelere Yaklaşımı**, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Rize, 2019.
- Diyanet İşleri Başkanlığı: **Diyanet İşleri Başkanlığı Biyografik Teşkilat Albümü: 1924-1989**, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1989.
- Doğan, İsmail: "Münif Mehmed Paşa", **DİA**, İstanbul, 2006, c. 32, s. 9-12.
- Elmalı, Hüseyin: "Şiirleriyle Ömer Nasuhi Bilmen", **Diyanet İlmî Dergi**, c. 34, sy. 2, s. 7, (1998).

- Erdaş, Ahmet Hüsrev: **İzmirli İsmail Hakkı'nın İsbât-ı Vâcib Anlayışı**, İstanbul Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2019.
- Gölcü, Bünyamin: **Ömer Nasuhi Bilmen'in Nübüvvet Anlayışı**, Cumhuriyet Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Sivas, 2012.
- Günay, Bektaş: **Ömer Nasuhi Bilmen ve Tefsîri**, Selçuk Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2001.
- Gürkan, Salime Leyla: "Teslîs", **DİA**, İstanbul, 2011, c. 40, s. 549-552.
- Hakkı, Milaslı İbrahim: "Kur'an'ı Kerim Tercüme Olunabilir Mi?", **Sebilürreşad**, c. 15, sy. 390, s. 447, 1919.
- Harputi, Abdullatif: **Tenkîhu'l-Kelâm fî Akâidi Ehli'l-İslâm**, Çelik Yay., İstanbul, 2016.
- Işık, Ayhan: **"Ehl-i Halden İlmihal'e Bir Ömür: Ömer Nasuhi Bilmen"**, Müftü ve Müderris **Ömer Nasuhi Bilmen**, Marmara Akademi Yay., İstanbul, 2017.
- İbrahim, Abdurreşid: **ed- Dinü'l- fitri**, Necm-i İstikbal Matbaası, İstanbul, 1921.
- İşcan, Mehmet Zeki: "Muhammed Abduh'un Nübüvvet Görüşü ve Çağdaş İslâm Düşüncesine Etkileri", **Ankara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, sy. 26 s. 29-31, 2006.
- İzmirli, İsmail Hakkı: "İslâm'da Kadının Hukûk ve Vezâifi I: Kadının Ehemmiyeti-Tehzîb ve Tenvîri", **Sebilürreşâd**, c. 20, sy. 497, s. 30, 192.
- İzmirli, İsmail Hakkı: **Yeni İlm-i Kelâm**, Ankara Okulu Yay., Ankara, 2013.
- Kara, Hasan Rami: **Ömer Nasuhi Bilmen'in Ahkâm Âyetleriyle İlgili Görüşleri**, Çukurova Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Adana, 2009.
- Karakoyun, Rabia: **Ahmet Hamdi Akseki'nin Rûh ve Bekâ-yı Rûh Adlı Eseri**, Marmara Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Kasar, Veysel: "İsmail Fenni Ertuğrul ve Bazı Çağdaşlarına Göre Ruhun Bekası ve Âhireti", **Harran Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, sy. 20, s. 148, 2008.
- Kaya, Mahmut: "Esîr", **DİA**, İstanbul, 1995, c. 11, s. 390.
- Kıyıcı, Selahattin: "Ömer Nasuhi Bilmen (1391-1971)'in Bazı Makaleleri", **Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, c. 3, sy. 3, s. 1-12, 2000.
- Koca, Ferhat: "Hukûk-ı İslâmiyye ve Istilâhât-I Fıkhiyye Kâmusu", **DİA**, İstanbul, 1998, c. 18, s. 319-320.
- Koç, Mustafa: **Elmalı Hamdi Yazır'da Kıyamet Alâmetleri ve Ölüm**, Harran Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Şanlıurfa, 2016.
- Kutluer, İlhan: "Determinizm", **DİA**, İstanbul, 1994, c. 9, s. 215-220.
- Miras, Kâmil: "Kur'an'ın Tercümesi Hakkında", **Sebilürreşâd**, c. 2, sy. 38, s. 194, 1949.

- Özdiñç, Rıdvan: **Akıl, İrade, Hürriyet**, Dergâh Yay., İstanbul, 2013.
- Özdiñç, Rıdvan: Yeni İlm-i Kelâm Dönemi, **Kelâm Tarihi**, Ed. Ramazan Yıldırım, İşaret Yay., İstanbul, 2017.
- Özerveranlı, M. Sait: **Kelâmda Yenilik Arayışları**, İsam Yay., Ankara, 2017.
- Özerveranlı, M. Sait: “İsbât-ı Vâcib”, **DİA**, İstanbul, 2000, c. 22, s. 495-497.
- Pala, Ali İhsan: **Erzurum’un Yüzleri: Ömer Nasuhi Bilmen**, Atatürk Üniversitesi Yay., Erzurum, 2015.
- Pişgin, Yasin: “Kur’an’ın Tercümesi Meselesine Eyüp Sabri Hayırlıoğlu’nun Bakışı”, **Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi**, c. 6, sy. 1, s. 54-55, 2019.
- Soyal, Fikret: **Kelâmcıların Tevhid Müdafaası**, İksad Yay. Ankara, 2020.
- Soyal, Fikret: Mekân, Zaman ve Dil Bağlamında Nübüvvetin Evrenselliği, **Usûl: İslam Araştırmaları**, sy. 32, s. 91-114, 2019.
- Şahin, Mehmet Kenan: “Klasik Kelâm İlmi Tanımları”, **Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Dergisi**, c. 40, s. 45-62, 2011.
- Taşpınar, İsmail: **Din ve Fenomenoloji Arasında Yahudilik ve Hristiyanlık**, Marmara Üniversitesi İlahiyât Fakültesi Yay., İstanbul, 2017.
- Taylan, Osman: **Ömer Nasuhi Bilmen ve Kelâmî Görüşleri**, Fırat Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Elâzığ, 2005.
- Tekin, Özkan: **Yakın Dönem İsbât-ı Vâcib Çalışmaları**, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi SBE, Doktora Tezi, Ankara, 2019.
- Uz, Nur Betül: **Abdullatîf Harpûtî’nin Tenkîhu’l-Kelâm fî Akâid-i Ehli’l İslâm İsimli Eserinde Nübüvvet Anlayışı**, Uludağ Üniversitesi SBE, Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019.
- Vakkasoğlu, Vehbi: **Osmanlı’dan Cumhuriyet’e İslâm Âlimleri**, Cihan Yay., İstanbul, 1987.
- Vecdi, Muhammed Ferit: “Kadınlara Hürriyet-i Mutlaka Vermek İsteyenlerin Elinden Vay O Biçarelerin Başına!”, **Sebilürreşâd**, c. 11, sy. 269, s. 130, 1913.
- Yaran, Rahmi: “Ömer Nasuhi Bilmen”, **DİA**, İstanbul, 1992, c. 6, s. 162-163.
- Yarımbaş, Emine: “Kelâm İlminin Tanımı Üzerine”, **Kelâm Araştırmaları Dergisi**, c. 2, sy. 1, s. 73-82, (2004).
- Yavuz, Hulusi: **Osmanlı Devleti ve İslâmiyet**, İz Yay., İstanbul, 1991.
- Yurdagür, Metin: “Fetret”, **DİA**, İstanbul, 1995, c. 12, s. 475-480.
- Yurdagür, Metin: “Hatm-i Nübüvvet”, **DİA**, İstanbul, 1997, c.16, s. 477-479.
- Yüceer, İsa: **“Çağdaş Bir Sünni Kelamcı Ömer Nasuhi Bilmen”**, Türk İslam Düşünce Tarihinde Erzurum Sempozyumu, 2007, c. 1, s. 419-450.